

HOLMI

VIII. évfolyam 12. szám

1995. december

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Göncz Árpád, Kertész Imre,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Mándy Iván,
Petri György, Rakovszky Zsuzsa, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

---

TARTALOM

- Utassy József*: Fáj az idő • 1659
Valaha • 1659
- Kántor Péter*: Mikor egy kék langusztát bámulok • 1660
Egy kandallóban ég • 1661
- Kornis Mihály*: Sóhajok hídjá (II) • 1661
- Rába György*: A dzsinn válasza • 1673
Álom a játszmaról • 1674
Vándorlás egy arcon • 1675
- Keresztury Dezső levelezéséből (*Közzéteszi
Monostory Klára*) • 1676
- Marcel Proust*: Szodoma és Gomorra (II)
(*Bognár Róbert fordítása*) • 1697
- Boros Gábor*: Spinoza cselekvésmélettének
buktatói • 1708
- Csengery Kristóf*: Begyúrtek engem mindenféle gépbe • 1715
Vita nuova • 1716
- Kálnay Adél*: Egy füstszagú délután • 1716
- Szakács Eszter*: Halkan csapódik az ajtó mögötte • 1723
Koponyám házában • 1723
Ne vess, hogyha örülsz... • 1724
- Batár Attila*: A Bajza utca színesztéziája • 1724
- Tóth Krisztina*: Ősz • 1730
Tükrök • 1730
Hajónevek • 1730
Jóslat • 1731

- Marcel Reich-Ranicki*: A hazámról beszélék (*Rayman Katalin fordítása*) • 1731
Szász Ferenc: „Változtasd meg élted!” – Igen, de hogyan? Értjük vagy félreértjük Rilke Apolló-szonettjét? • 1741
Kurdi Imre: Ahol az angyal... • 1748
Míntha Cézanne • 1749
Bárdos László: Verlaine katekizmust kér és kap a monsi börtönben • 1749
Védőbeszéd Kosztolányival • 1750
Mark Blaug: Hayek új szemmel (*Babarczy Eszter fordítása*) • 1751
Beszélgetés Kornai Jánossal a szociális kérdésről (Kérdezi: Laki Mihály) • 1758

FIGYELŐ

- Radnóti Sándor*: Papiros nők (Esterházy Péter: Egy nő) • 1778
Bodor Béla: A valóságos fikció (Térey János: Szétszóratás; A természetes arrogancia; A valóságos Varsó) • 1780
Bárdos László: Szeszély és feladat (Paul Verlaine: Szaturnuszi költemények. Térey János fordítása) • 1785
Paczolay Péter: Gondolkodjunk az állam fejével? (Anthony de Jasay: The State) • 1792
Harmat Pál: Útjelzők változása? (Bánki M. Csaba: Az agy évtizedében) • 1798
Heller Ágnes: Az elrejtőzött próféta (Gershom Scholem: A kabbala helye az európai szellemtörténetben) • 1800

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levél cím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok és a Sziget Rehabilitációs Kiszövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1051 Budapest, Nádor u. 26.)
Előfizetési díj fél évre 360, egy évre 720 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
A fényszedést az ÍRISZ Kft. végezte
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük
ISSN 0865-2864

Utassy József

FÁJ AZ IDŐ

Törvény: ami világra jött,
el kell múlnia lassan.
Ez a rend! Itt a Földön is,
s a csillagos magasban.

Ezért fáj az Idő, sajog
a perc, nyilall a pillanat.
Ím, a piros elmúlás ágán
órák zsendülnek, inganak.

Jaj, hát hányszoros bűnös az,
ki gyalázzván a Földet:
asszony helyett fegyvert ölel,
s megöl, egykedvűn öl meg?

VALAHA

Valaha én is hittem.
Cimborám voltál, Isten,
pajkos, gyönyörű társam
a rácsodálkozásban.

Suszterbogarak nászán
ámuldoztunk paráznán,
szították szívünket rőt,
szerelmes szitakötők.

Hét falu tudott róla,
közös szeretőnk: Zója
Koszmogyemjanszkaja.
Na ja, na ja, na ja!

Apánk, a drága, nem más,
mint Tökkolopi elvtárs:
fújta feneke kókadt
sej, a mi lobogónkat.

Aztán egy roppant reggelen:
magamra hagytál, Istenem.
Már vártak rám a parton vagy tizen!
S én járni kezdtem,
járfi a vizen.

Kántor Péter

MIKOR EGY KÉK LANGUSZTÁT BÁMULOK

És mikor már épp elfelejtenélek,
mert se a kötelességérzet, se a vágy
nem olyan erős bennem, mint a... szóval
mikor egy kék langusztát bámulok
érdeklődő szájalommal, az undor
forró hullámai közt: csodacsúf!
és van, aki megeszi drága pénzért,
de menjünk már! de egyikünk se mozdul,
s hirtelen újra látom a sovány nőt,
ahogy sikoltozik az udvarán,
és ő jobbra, én balra! – rohanunk
ész nélkül, és jön ordítva a férje,
és az egésznek nincs értelme semmi
(csak épp benéztem az udvarra este),
s olyan nevetséges is az egész,
féltem az asszony, féltem és félt a férje
(ilyenkor szoktak ütni, szúrni, lőni),
hogy nem messzire innen háború van,
eszembe jut, eszembe jutsz, halál.

Strunjan, 1995. szeptember

EGY KANDALLÓBAN ÉG

Csak jönne már! csak jönne, jönne már!
hóesés, tengeri szél, napsugár,
egy hír, egy palackba zárt üzenet,
a széken oldalt hajtod a fejed,
és máris alszol, kimerült elem,
vagy sétálunk a Margitszigeten,
szokott utakon kutya fut szokott
módján úzve egy szokatlan szagot,
amely mégis ismerős, csupa jel,
réteken, kavicsutakon terel,
csak jönne már, csak jönne, egy napon
kacsákat néztünk a wörthi tavon,
kortyolgattad a söröd, Istenem! –
gondoltam, vagyis hogy nem is, hanem
aztán láttuk a tengert, mennyi kék!
próbálom felidézni sós vizét,
s már alszol, éj-függöny szemed egén,
de mit is, mire is gondoltam én?
hosszú nyár volt vagy rövid volt, a juss,
egy kandallóban ég a július.

Kornis Mihály

SÓHAJOK HÍDJA (II)

éjszaka

Érdekes szekrény: ősz van benne.
Vagy ez már a tél?

„Itt van az Úr meg az Asszony is, mindenki!” – kiabáltak a parasztok, mikor a köves útról befordult a vállalati Pobjeda, amit Apa elkunyeráltál az igazgató elvtárstól, hogy értem jöhessenek a Szolnok megyei Kishegybe. Susogtak a nyárfák, por volt. Porfelhő...

Az a porfelhő!

Meg vagyok az üldözésektől fázva.

A múlthoz való különös viszonya, e mohó érdeklődés –
mintha valami megfejthetetlen, ámbár kellemes déjà vu kínozná szüntelen.

Érezte a szüleit. „Sötétben lobogó lángok.”

Zavarban volt, lehunyta a szemét. Csókokat csücsörített a puszta légbe. Vakon, de csipőre tett kézzel vonult fel s alá, boldogságtól rémülten, szédülten... Végül nekirohant a forgószekének.

„Hol lehetnek? Mit kéne mondanom?”

Felvette a frottirköpenyét.

„Hadd máskáljanak.”

A feje fölött vitte a családját

Mint pillekönnyű, láthatatlan leplet, ami körülfonja a testét
és lobog

magasan meghaladva őt magát, ki e fehérlő lángnyelvnek kaotikusan bizonytalan közepe csak, „egy kis kozs, pillanatnyi zavar, de éghető!” Míg ők, az Árnyak, az Anyák meg az Apák, a Szent Baldóverek, szóval a Rokonság, a Mártírok Fala – fennen lobogó kíséret...

Csend a falakon.

Holdpor.

Az Éjjel világosabb fele.

Szóval én. – – – (Ki nem vagyok én?)

Csoda a nagya minden gondolatnak!

Felállt, maga elé emelt karokkal kibotorkált a fürdőszobába, felvette a fürdőköpenyét, direkt nem gyújtott villanyt, „úgy poétikusabb”, botladozva visszamászott az íróasztalához, bekapcsolta a számítógépet, s reszketve új vázlatot írt. Eközben úgy hessegette a feje körül ödöngő kísérteteket, akárha nyár volna, ő meg dög a napon. Ihlő tetem.

„Hagyjatok, drágáim. A többit tudom.”

Vöröslő fülcimpával legyezte magát, amíg kapált.

Gyerünk, gyerünk. Ez lesz az ajándék. Megcsinálom a csontvázát, mint Isten az Ádámot, először nagyjából, csak porból és köpetből, holnaptól születik a húsa, fájdalom hegedűszó, írói tehetség satöbbi. Valamivel később eszébe jutott, hogy ma rágyújtott. S ezért, amit megírt – mindent! a jót először hónapok óta! – megsemmisítette. „Nem szabad tisztátalanul.” Pedig pontos vázlat volt az, csudás vég egy könyvhöz, fo-kozhatatlanul tiszta szerkezet...

Valaki diktálta. El kellett dobní.

Vegyed föl a kék frottirköpenyedet, súgták, nehogy megfázz!

Alig találtam meg a fürdőszobában.

Énekeltem.

– visszarohantam a szobámba.

Lebegett a köpenyem, mint egy varázslónak...

Az a lobbanás odabent! Lelke fertelmes kulisszái mögött a lángoló középpont felrobbanása, mint mag a földben, mely megnyílik sajogva, kipattan az élet nyomására...

Ti is ott lesztek. Nem mondom meg másnak, nem szabad, de mindenütt ott lesztek, ugye? Az eltört fa körül, a libegő kis lángok környékén, Manyi feje fölött, hallgatagon falnak támaszkodva, meg a fotel karfáján is, a kéziratomon, a csillár karjain lógázva, nevetve végül, az egész család. Gáli Jóska is, ugye? Fürst Panni és Burg Tomika is... és a lánghajú Nagymamám, ez a Moira! Erzsikém és Dávid király – – –

Apa és Anya, a vállamra üljétek, olvassátok a szöveget a számba!

újak

Ez a könyv tere.

A Te hangod csipőssége, bujasága, frivolsága, sikamlóssága, nedvessége, nőisége, holdszerűsége, ismétlődései, átváltozásai, csábításai, éjjeli, álomi, varázslatos, tudattalan játéka, a kísértései, örök szüzességem, a tökéletességem, férfi-női mellbimbóm, vulvám és péniszem, a születésem, ahogyan kiveszem belőled a részem, mélyem, barlangom, anyám, koporsóm, templomom, ágyam.

Nem könnyű teret adni a szív géniusának, ennek a halálosan tiszta, életveszélyes Életnek, aki bennünk van – de csak mint laza inyben a fog. Dionüszosznak is hívhatjuk az Egyetlen Istent. Teljesen mindegy, miként nevezzük, mert csak a mi nevünk problematikus, az Övé mondhatatlan.

Ám ha a kísértések istene jó...

Ezek a hülyék, akik a szív géniusát *leírták*, metaforának, azt hiszik, hogy ájtatos (sötét) beszéd és üres retorika énnék mondani magunkat, valakinek, aki lát. Nincs látásod, mondják, csupán idézeteid vannak valakitől, aki kezdetben *látott*; őt majmolod, majom. Te vagy az Isten majma. Gyorsabban óhajtod végbevinni, így késlelteted a megváltást. Aki a maga útján idejében érkezett volna, ha te meg nem előződ. Beleszartál az üdvösségbe, mondják. Oly nehéz nem hallanom ezt a káromást, a magukig el nem értek hollózsivaját, filozófusnak mondott kutyaugatást. „Mityuska, figyelj, nincs én, és nem mondhatod, hogy horkol, mint a félkopasz partvis a sarokban, illetve mondhatod, de nem tudod, mit mondasz, az ihletnek nincs bizonyossága. Tehát mától vagy magadnak írsz, vagy pedig a Sátánnak. Haha! Szaladj le te is egy tárnába! Robotolj, törpe, mint mi, és torlaszold el a visszautat. Légy tiszta és kevés...” Légy (hasztalan) kutató. Elemző. Értő. Bah! Újraleírás-szakértő... – – – De ha én táncolni akarok, akárki is vagyok! Táncolni van kedvem, még mindig van kedvem. Rossz vagyok. Aki bennem táncolni akar, az harapni is akar: lenni. A tánchoz persze előbb ki kell pucolnom a szentélyt. Órült nehéz kipucolni a szentélyt, rendet rakni magamban, csökkennem. Újra abbahagyni a kártyázást, dohányzást, hazudozást, megmondani a feleségemnek, hogy megint szeretőm van... Te hülye – fogja kiáltani –, nem az bánt, csak

szeress! De hát nagyon szeretlek! – kiáltom, és mivel ez igaz, mind a ketten szégyelljük magunkat. Az előbb megmondtam neki, azért tudom.

Onnan tudom, kutyák, hogy megtettem!

– mint a halálraitélt igenje, mikor a kivégzőosztag parancsnoka felteszi a kérdést, hogy felkészült-e arra, ami következik –,
de ezt a választ a remény füle is hallja.

Együtt-lét a történetünk.

Amíg Rád gondolok, jelen vagy.

Ez a teremtés nem azonos az első teremtéssel, hanem válasz rá.

Ha van átélhető halál, akkor a születés az.

Mínta a születéssel túléltem volna valami robbanást
vagy szerencsétlenséget – no de milyen áron?

Elvesztettem minden tudásomat.

A tekintélyemet is.

A varázsköpenyem!

Láthatatlanná és mindenhatóvá tevő erőm.

A nagyságom.

Félelmetes fensőbbségem, melynek birtokában érinthetetlen voltam
nagy voltam –

ne kerüljessük, isten voltam.

Azt vesztettem el.

Őt vesztettem el. Elvesztettelek. Elvesztem.

És már csak

rosszkedvűen csúsztam-másztam a rács mögött, a gumilepedőn

hogy mozogjak, legalább tántorogjak

így jelezzem, hogy itt vagyok

„tessék várni!”

Főként a szájjammal kerestelek. Nyalogattam a székem csiszolt sarkát meg a párna sarkát, izlelgettem árulkodó dudoraidat, a fotelkárpit szegecseit, a stoppolófa gombját, az ágyrács gömbölyded hengerszárait, a kanalam hátsó dombját, nagyon jól tudod. Pedig nem voltál ott. Csak a jeled. Mint a csiga nyoma savanykás ízű, fekete fakérgen, vagy mint bizonytalan árnyék egy napsütötte utca bolti kirakatainak egymás mellé álmódott vászonernyői alatt. Elmosódottan tovarohanó folt egy augusztusi délután, a bűzhödve olvadozó járdán. Erőszakosan toltak épp, a nyikorgó kocsimban.

Hiába nyújtogattam a kezem...

Kellemtelen volt felriadni, tudod. Azt hittem, beléd kapaszkodva hirtelen vissza-
idézhetem az előző ezer évet, a csöndet, ezt a *butapestet*, és mindazt, ami ott történt,
de oly végtelen hosszan! Milliós évek óta aludtam, milliárd Erzsébet hídon szaladoztam,
fényes ügyeim voltak, üzleteim, számtalan tükörképem, angyal barátom, játékok a szo-
ba sarkában, a Duna fekete vizén, a másnak nevezett Kossuth Lajos utcán! – – Mínta

a tárgyak és a dolgok is én lettem volna, a jókedv meg a mélabú, ez például egy Karib-tengeri nyaralóm volt, odajártam Anyuval szvingelni, napozni, Mélabúba.

Aznap, amikor befejezte a *Naphönyv* első kötetét, azt álmodta, hogy rollerezik Budán, repül, ahogy régen, jól érzi magát, de valami mókás helyen rábeszélük, hogy bújjon be egy különös gumiruhába, és fújja fel magát. Gyanús sietséggel engedelmeskedik, nem érti, miért, ám a keze rögtön tudja: hát azért, hogy önkielégíthesen valami trombitaformára összetekert ízével. Jólesett, hogy pinája van, mert ez a ruha nővé tette, a két lába között duzzadt rombuszajkak gumiból, abba nyomogatta ezt a micso-dát, nyomogatta, igen, nyögdécselve, jóllehet kínos volt ez a szabadtéri önkielégítés, mintha parancsolták volna, mégis élvezte, nyelte a nyálát, burrogott, nem nézett le, nem nézte a vétkező kezét, engedte, mozgatta, szégyellte, jaj, csak most ne nézzék, hadd nézzék! Érezte pofája malacpirosságát, orra répáját, keble bimbóját, a reszketést a lábaiban, hallotta a méhe tátozását, a sikolyos vergődést, és az egymás után következő orgazmusok árján halántéka behorpadt, ritka apályok idején pedig aggodalmasan kifehéřült, ó, baba. És amikor eszébe jutott, hogy nemsokára felébred, még gyorsan lenézett, szóval megnéztem, hogy mivel baszom magam. Feltekert szöveg volt, fűtyire emlékeztető és csecs alakú, barna fogóval. Magyar betűket látott a zsidótekeres vásznan, zsiszgetek, mint a hangyák – – –

Ó, Irgalom Atyja, ne hagyj el, egy magyar nyelvű Haggada volt.

1949-ben születtem, záróra után.

Fényben és lármában. Kora délután. Most térek magamhoz. Az ablaka nyitva. Fém vizsgálóeszközöket mosogat valaki épp, félíg a hátunk mögött. Ott, a sarokban zörög vele, előbb is egy marékra való vacak kicsúszott a kezéből. Élesen csörren az orvosi mosogatóban. Másvalaki gyorsan és hangosan beszél. De ez mind melleleg van, az első percek tébolya elült. Heverek egy asztalon, senki se foglalkozik velem.

Egy női hang kattog, mint tú a lemezen, karmol, fülsértőn nevetnek.

A délutáni napfény.

Sárgásvörös foltok úsznak a túlsó falon.

A szülészeti mütő falának és bútorainak fakó színein mélázom fáradtan.

Túl éber vagyok, agyonpiszkált, elhasznált.

Érzékeim eleven sebtájak.

Ismerem a járást.

Guggolva körbevesznek kis rajongó, félős illúziók.

Utcán lenni az első időkben program: kiszámíthatatlan végű kaland, megtiszteltetés, kiténtetés, „már az utcára is kijárok”, ahol pedig bármi történhet. Végrendelkezni se volna túlzás. Fulladozva hagyom, csak tekerd a szűrés sálat a nyakam köré, kösd be a cipőn a maslit, nyomd össze az ing kézelőjén a patentot... Zúg a fejem. Túl váratlan számomra ennyi változás: nemrég ébredtem föl – néhány éve én még nem is éltem, most meg már kapkodhatom a cipős lábaim. Megpatkolták Szamárbőr királyfi

talpát. Előbb egyik lábam rakom le az alsó lépcsőre, csak aztán állok mellé a másikkal is, és megint a balt le először, utána a jobbát, nehogy leguruljak a lépcsőközig, mint már előfordult. A legurulás nem csekélység, sikolyos katasztrófa: pillanatokra vége a világnak.

Fáj, és vérzik.

Mi az, hogy vérzik?

Hogy vérezhet?

Szép volt a rendőrcsillag, mint egy pontos munka.

(„- Úgy érdemes.”)

A Főkapitányság esti képe (1950?)

Nagyon élek, szaladunk az orvoshoz, a legborzalmasabb sejtelmek már unt vendégek a szívemben, ötven van, vagy ötvenegy:

Ingó lámpák az esti ködben.

Az úttest közepe fölé felcsomózva, mint belülről sugárzó, kalapos fejek, dróton. Nyikorognak a szélben. Nagyon sietünk, nem több, mint egy villanás az egész, csak a szemem elé került, mert épp megfordultam az apám vagy az anyám karján ülve, talán elszibbadt a fél popsim, s fejemet egy pillanatra a kulcscontja gödrébe támasztva, a talpammal meg a hasát taposva a tekintetem útjába került ez a kép. Kék csillag a fehér márvánnyal borított Rendőr-főkapitányság sötét homlokzatán. Erős szél. Üzenet. Odapillantottam, a másodperc tizedrészéig láttam csak, de nem megy ki a fejemből azóta se. Az anyám vagy az apám, valamelyikőtök, futás közben, mellékesen rám vert, ne izegjek-mozogjak, ne rugdaljam a hasad. Mellettünk zaj, forgalom, hideg szél. Mennek az emberek. Melegem van, mégis fázom. Talán láz. Hozzád bújok, a válladba kapaszkodom, öt ujjam a válltömésedbe vájom: pillanatra láttam a lüktetve pislákoló neonszillagot.

Kék csillag.

Életünk csillaga, államunk csillaga!

Ott kérdezik ki a rosszat, töviről hegyire. Távol Moszkvától, a központtól, az elvtársaktól...

Az ötvenes évek meleg volt, mint a szar.

Amiről nem szabad beszélni, arról írni szoktam.

Hasonlat: irtózatoss erejű robbanások világában aludni, hosszan-hosszan – vagy csak álmodtam? –, és az utána kialakuló csendben fölriadni, éppen a csendre talán; arra riadni, hogy

Azt se tudom, ébren vagyok-e.

„Már senki se olvas, mint tudjuk, az utolsó Háború óta felszívódtak a nemzeti nyelvek, a magyar Tábornak azonban itt maradt a hangja, mondom, csak a hangja, ez a rekedtes – a *Napkönyv* második kötetéből CD-ROM-ra mentett! – mámorhang, édeskés hangütése még ma is csábító. (A hangfiloszok közt lassan újra divat a magyar.) Tábor

korához képest gátlástalanul optimista akcentusa kész röhej! Érdemes hallgatni. Valani tanít ez az ember-kecske, azzal, ahogy alszik. Ébrenléte csúcsein is álomittasan mekeg, a forró hús pinasötétjében, a régi vacokban...”

Kétszer született. Második alkalommal felébredt. Valamivel később azonban már nem tudta, hogy igazán ébren van-e, vagy csak fekszik, alszik, és azt álmodja, hogy – ébren van.

Azon gondolkodott, hogy mi van.

„Van-e?”

Hogy ki van, tehát hogy ki volna az, aki, ha van, itt van – ez nem jelent meg benne még.

„Vagyok?”

Ez sem. Óvatos legyél. Mit látsz?

„Nem pontos.”

Mit érzel?

„Meleget érzek.”

Hát még?

„Bajt. Megfoghatatlan.”

Nehéz a pillája.

Egy egész test szem.

Forróság.

Itt-lét.

A nők.

A lányok, a csajok, a fruskák. De nem, nem csak ez! Hanem, ami szüntelen izgalomban tart, és naponta hétszer megtorpant az utcán, még úszás közben is, amikor összezárt lábbal megáll a parton, a vénuszdombja feszes duzzadása a trikónadrágban. De nem csak ez! Felsőcombja bőrének fehérsége is még, a csókolni való védtelensége, combbelsejének selymes tapintású húsa. A húsa!

Egy elszabadult hajtincs, a dús kontyából, épp most...

A vége behajlik.

Az arca.

Arcán óhatatlan pír, düh pírja, sejti, hogy nézik, *ott meg ott*, pont a kincseit. Nem tehet ellene semmit. „Ez a fickó néz. Most nem takarhatom el, nem is akarom, de mit képzél. Áh!” És ezek csak az előkészületek. Még csak nézzük egymást. Ő a testével néz, ingerülten, egészen másfelé, de a válla, a hasa s persze a melle is, feszülten, odaadón...

Egy pillanat, és nem látom soha többet, ő se engem – de most még!

Leány, süldő, növendék, zsenge, jeszke, jérce, kamaszlány, leányzó, leányasszony, kisasszonyka, nagylány, fehérszemély, eladósorba került, anyányi, jóasszony, nagyasszony, nőszemély, némbor, dáma, édes csillagom, álmosnyakú, macskaszemű, kerek fenekű, kecskecsőcsű isteni buksza, ijtestű, barna, hazudós, elvált, tánciskolai partner, szőke bajuszkás, nagyon baszható, sok-sok pirinyó szemölcs a nyakán, kreol bőrű, homorú a hasa, aranyvörös bozont, recés a hüvelye, párás a hónaljja, izzad a keze, hamar

unalmas, túl sok, víziló, valóságos nemi katasztrófa, apáca, őzike, nővérke, vagány csaj, hastáncos, pici pocija van, reszket a lába utána sokáig, túl hálás, sóhajtozós, művelt arc, faksznis, kölniszagot izzad, ujjnyi a bimbaja, füttyis a csiklója, lifegő vagy zászlós, őrjítő, dinnyecicis, bepisil az ágyban, durrant, nagy lábú, csikófej, angol, csak a keze izgat, libabőrös a popsija, könyvtáros, szép, de nem tudja, a pinája íze akár a szája íze, eper és vér, faragatlan gyémánt, őstehetség, kozmetikus, úgy szeret, hogy átkopognak a szomszédok, öngyilkos akarok lenni vele, satucombú Csipkerózsika, sápadt, okos, buta, mélybarna a feneke vágata, ismeri a Sein und Zeitet, nem mosakszik eleget, arc-talan, unja vagy úgy tesz, el akar kárhozni, kizárólag oldalról szeret, várkisasszony, polcos seggű, pisze, pösze, raccsol, szeplős, hűvös szájú, alamuszi, pipiske, néger, japán, csak a köldökét csókoljam, és ne kérdezzek semmit, örökösen büntudata van, frigid – frigid nő nincs! –, gyereket akar, csak baszni akar, azt hiszi, szeret, de nem biztos benne, már a padon kész van, sir, csodát vár, hattyú, szűz, aggszűz, nimfomániás – nimfomániás nő nincs! –, vasalódeszka, nekem kell levenni a szemüvegét, mézeskőcsög, égi ajándék, anyukám barátnője, óriásbébi, naiv dög, sötét szemhéjú gimnazistalány, öregedő hajasbaba, elfelejtett osztálytárs, fiatalos nagymama, sima ügy, jégsek-rény, vastag lábú osztályfőnök néni, a lányom lehetne, anyám lehetne, azt hiszi, hogy ő lesz az új feleségem, véletlenül az esete vagyok, lakó a hetedikről, világcsúnyája, hipnotizőr, profi kurva, vadóc, Nagy Anya, biszex, mutatós, de nulla, színésznő, megveszek egy pontjáért, a térde hajlatáért, érthetetlen módon mindenki kívánja, bársonyos fülű nyuszi, a melle óriási, sötétbarna udvara rücskös, málnaszin kisbimbó, márványsegg, Médeia a tökfesleges átkaival, mártír, ha megbetegszem, ápol, reggelig sose marad elvből, veszekszik kúrás közben, az apját keresi bennem, az anyján áll bosszút, a végén mindig megbocsát, olyan, mint én, titkon a farkamra sandít, elég nagy-e, azt szereti, ha hosszan basszák, kaptár, megállás nélkül élvez, soha nem élvez, mégis jó neki, rügymellű, dunyamellű, körtemellű, gumilabdacicis, Kirké a súlyos illataival, Penelopé a hamis mosolyával, túl pirulós, féltékeny, lefekszik a legjobb barátommal, nem szereti a pocakos férfiakat, mondja, de velem kivételt tesz, alacsony állású popsija van, ha belém zuhan, azonnal kidob, telefonon hívogatja a feleségem, nem szabad nézni, mikor vetkőzik, mélyen vallásos, villanyt olt, nappal is villanyt gyűjt, ellök, mikor végre orgazmusa van, átmenetnek gondol egy új szerelemhez, sose szokta megcsalni a férjét, áldott jóságú vőlegénye van, Nauszikaa a kocsisoron, borotválja a lábát, elvakarja a pattanásait, faszbolond, vénlány, megüt, ha benyúlok, a barátnőjétől hallotta, hogy velem neki jó lesz, az egyetlen, akit elviselek, királynő, óvónő, mosónő, megveret a bátyja haverjaival, totálszerelmes lesz belé, aki látja. Gyógypunci.

Fi, fiú, fiúcska, írmag, sarjadék, csecsemő, fityfiritty, puttó, purdó, legényke, gyerkőc, csemete, kölyök, kamasz, tacskó, suttyó, tinédzser, fiatalember, ember, férfi, kuki, deltás, kigyúrt gyerek, szőrmók, lejár badizni, de buta farka van, úgy csókol, mintha elsősegélyt adna, azonnal rám mászik, olyan kis aranyos, gyapjas szakállá van, a mellén is, marha erős, szőrös fülű, lapátkezű, naddarab pali, olyan donjózsi, formás segge van, a keze kapásból bizalomgerjesztő, lehet vele beszélgetni is, csini hapek, csillagszemű és göndör, szeretek a hajában turkálni, torkos maci, stöpszli, egy hóhányó, már óvodáskoromban kinéztem magamnak, szép, mint a Brúsz Villisz, még Anyunak is tetszik, kimondott férjtípus, valóságos csődör, mindig rá gondolok történelemórán, nem fogok hamar lefeküdni vele, jó lesz télire, pinabubus, egyszer szeretném megverni, utána lekötözni, és az összes pontját végigpuszilgatni, túl nagy fasza van, fincsi,

ahogy szorít, kicsi van neki, de folyton izgatott, türelmes kézimunkás, levarr, megcsinál, megoldja a problémáimat, jó forró a keze, jéghideg a háta, izgalmasan kopaszodik, ijesztően markáns, kisördög, hosszútávfutó, cicibolond, lelkiileg is támasz, ő a példaképe, a diplomataatáskája külön rekeszében tartja a bugyimat, igényt tart az összes bejáratomra, csak akkor vagyok nyugodt, mikor alszik, néha attól félek, csak vele fogok tudni ezután, stoppolófa-alakú a makkja, nagy lapát a nyelve, olyan érdes, csokibarna fütyije van, komolyan megható, még egy picit tanítani kell, szétnyom, állatias, röhejes, tűfarkú, romantikusan néz, nem is sejti, hogy mit érzek iránta, soha nem jut eszébe megerőszkolni, ez a kőfészű, piti pacák, bika, aranyláncos kecske, fiatal szatír, strandon jól mutat, mindene vad és szórós, jobb, mint a konzantanárom volt, kár, hogy az albérlőnk, Apura emlékeztet, úgy rám jön a sirás, ahogy beteszik, olyan kis sértődős, kurvára szégyenlős, azt imádom benne, ahogy ül, néz és haragszik, sajnos erősen fogja őt az anyja, csúcsos fenéke van, megbolondít az a vastag szája, a bratjóméra hasonlít a teste, lepedőakrobata, a bohócom, szakácsom, piszok sármos gyerek, igazi bábjúnár, görbe a farka, félreáll neki, szélkakas-pali, már egy mosolyával kihoz a sodromból, a petefészekgyuszim se szokta zavarni, Kisherceg, elég arabos feje van, olyan tornatanár, ellenállhatatlan, pókhasú, imádom a tökkopasz fejét simcsizni, rendszeresen álmodok vele, olyan, mint egy isten, ott fogom hagyni, ahogy leszerel, kétszer áll fel neki, de ő négyszer akar, ráhajtott a bébiszitter is, összeráncolt homlokkal tesz a magáévé, zugbaszó, nagy dumás, sose veszi észre, kitől kapok lapot, libabőrös leszek, hogyha kiabál, érzem, jó apa lesz, sose lennék másé, az Edina se ismert annyira mélyen, mint ő, fáradtan jön haza, ősz a feje oldalt, hóka-mókamester, az utolsó kisfiam, miatta születtem, le is nyelem neki, ha annyira akarja, csak azért imádkozom, hogy egy napon haljunk meg. Szeretnivaló fütty.

A nők.

Szívük mélyén kevesebbnek érzik magukat egy erdei rágcslónál, de többnek az Istennél. Tudják, hogy ők a nők, a lányok, az anyókák...

Már úgy dőlnek hátra neveltükben!

Nők a jósök, amióta világ a világ.

Nők a nagy átváltozók, a szülni tudók, az egészségesek, a mérges, kábító gyümölcsök. A nedves, az éj, az éjjel úzótt mágia, az álom, a sötét, az eksztázis, amit úgy szeretek. Az istenek itala, a hétköznap, a töretlen, az ezüst, a fűzfa, a madarak, a kámpós csőrűek. Vagyis a csikló, a béka, a nyúl, és a fogyók, meg a növekvők, a hajók, az angyali segítők, a szüzek, a Máriák. Napba öltözött asszonyok, Mentők, Nemtők, Gráciák, Múzsák és nimfák. A barlang, a bimbó, a fátyol, a ház, a láda, a macska. Az urna és a vulva.

Ki mondja, ki írja ezt? Kie ez a hang, e magabiztos, rekedt motyogás?

Ez a sakáli dűnnyögés? Strici-vaker. Na és? A legjobb, ahogy baszol.

Ahogy baszлак. Ahogy baszunk.

Mi van még?

Hogy mondjam, hogyan fejezzem ki? Nem mintha ez érdekelne, tudom, de hadd mondjam, ha tehát úgy döntesz, hogy a szeretőm leszel – mert ez nálad döntés, nálam meg nyerítés –, szóval ha úgy döntesz, hogy megengeded, és a kezem benyúlhat a

szoknyád alá – ami persze tilos, tudom, hogy az, és te is tudod, de az benne a süti, hogy mégis megvalósul –

Máris remeg az orrodon a bőr, ráncosodik...
Nyulak csinálnak így.

Szájadnak lehelete – miért nem két ellet írják ezt magyarul? –, a tiltakozásod forró-langy párája – – –

Írtak már könyvet ilyen hangulatban?

Ál-Messiások nem ám ritkán, évszázadonta egyszer-egyszer tűnnek fel, hanem a népesedési ráta ritmusa szerint, úgy két másodpercenként bújnak elő a mamájukból.

Nem tapasztaltam halált. Nem is fogok, szerintem. Végtelen sokszor kecsegtettél azzal, hogy hamarosan vége – ó, iszonyat, rettenet, most jön, ami még soha nem volt! – de csak Te jöttél, mindig. Hogy haragudhattam volna a Napra, a forróságra, a percre, amely hajlékul kínálkozott?

A füledt budoár.

Ma mindenkinek megvan a maga igazsága, ellenben a halálnak, akár az életnek, semmi méltósága – csak túléljük a napokat! Hiszen nincsenek is napjaink már! Nehéz huszonnégy órát töltünk le, újra meg újra, hasonlóan ahhoz, ahogyan knédlizabáló-versenyen a háj bajnokai a knédlit falják.

Kit hová bevart a lét esője, kucorgunk. Rémületünket szüntelen rágcsálásban, remegésben, kotorékkészítésben vezetjük le.

Szóval én kezdem. Nekem kell kezdeni, végül is ezt ti nem kezdhettek. Néha elfog a gyanú, hogy azért születtem, mert tudok kezdeni, kellett már közlünk valaki, aki *kezd*. Nem jól kezd, mert jól kezdeni nem lehet, aki ezt mondja, nem kezdett még soha. A kezdés kínos úr, hiány. – – – Az utolsó mohikán, aki nemzetségük fogytán elmondja a kaddist. Becsukja az ajtót, uff, uff.

Az író.

– – –,... sose tudta, apja vagy anyja szellemét érintse-e előbb? Nem tud olyan gyorsan úszni, hogy ne szállja meg a kétség, melyikük árnya érkezett előbb az uszodába, a medence partjára, a bolond apja-e vagy a tehetséges anyja? A sas-e vagy a hattyú? Az anyját szereti jobban. Az apja van közelebb hozzá. Tör előre a vízben, mint egy pánikba esett krokodil, a dupla szemhéjú író, lehuny szemmel akarnokoskodik a műzöld hullámokban...” – – –

Akár egy bűnöző, aki a szülei házába tört be, ám anyja tetten érte: „persze hogy itt vagy, hol máshol lennél!”

Néhány hónapja, a sirjaitok felé rohanvást, a szokásos belső kapkodás közepette, vagy talán amikor már a sirod előtt álltam, Apa, lihegve, mintha randira érkeznek,

elkésve, a temetői szélben suhogó fák alatt elmosolyodtam, mert eszembe jutott, hogy biztos ti is csak most érkeztek, most búcsúzkodtok a Bejártnál, te viharosan intézkedsz, de félig máris felém fordulsz, mentegetődzve, „fiam, mondd meg, hát miért lennének ezen a mész helyen örökké, anyám, akkor te Anyukával libegj a 22/26/14-be, Erzsike Dáviddal és Fánival a végibe, én meg a Mamával most gyorsan a kövünkhöz, mindig hozzánk csörtet először ez a Pacakovács”, és ahogy felkaptam a fejem, s a semmibe meredtem, ellenőrzésképpen, úgy találtam, rám röhög a sírhelyek közti nyirkos árnyékvilág – – –

A Párizsi utca sötétsége.
Bevilágít az utcai lámpa.
Még nem tudtam a nevét...
Ott kinn, az ablakon túl morog a micsoda.
Minden.
Szikrázik a kis hamis.
Kacsingat.

Túlérve a világot, nem tudok elaludni. A rács fáját szopom, nyalogatom. Oda van nyomódva a fejem. Kinyalok a nyelvemmel, mint a bánatos tehén, múú. Halkan múú, szépen múú. Nehogy bejöjjenek! Akkor kikapok. Úszik a csillár a fejem felett. Szikrázó minyonégők, ha feloltják. De már leoltották. Mikor úgy tesznek le, hogy még égve van, rám ragyog. Lesziporkáz Anya válla mögül, amikor finoman a hátamra tesz. Aztán egy pillanatra zúr, eltakarja, rendezget, nem is tudom, lefoglal a fürdő utáni ki-melegedésem. Forrón kiáztam, elbágyadtam, végem. Hogy kerültem ide? Így tűnik fel, hogy nagyon világos van. Túlvilágos világos. Villanygyertyák, könnyező gyertyaruhában, sárgában. Nézem. Fölöttem van minden. Itt vagyok nekik kiszolgáltatva. Gurgulázó torokhangok közepette mosogattak, izgatottan lötyköltek, vicceket mondtak, bebugyoláltak egy ízébe, és jól megdörgöltek, ijedtemben visszaráhögtem, nem is ijedtemben, hanem nem tudom. Felraktak a rózsás plédre, a tükör elé. Hullámos a haja. Barna a szeme. Szeretem a hangját. Inkább ahogy hallgat. És az ujjait. Keni a lábam között, jóbe. Kék-fehér csíkos tubusból nyomja ki a krémjét.

Nagy az aggodalom.
Magam is.

Anya kezét is látom, de az más.

„Anyja kezét úgy ismerte, mint az anyja kezét.”

Az ősjét megbaszta a szél, puff. Az meg, jól megtermékenyülve, ezüsttojását az anyósa óriásölébe tojta. Összetörtem, hogy valahogy kijöjjenek. Ki is kaptam miatta, mert ezüst volt, istenem, ropogós hártyaezüst! És törékeny, mint a macesz. Ehető. Meg is ettem. Nagymamám, a Sötétség hamut sirt, belepte a szemüvegét. Vak. Nem, csak olyan homályos neki. Az égő házak.

A Gettó!

Hogy csinálta a fúvó szél?

Gyere, mama, előre, hajolj meg.
Tudod mit, ne hajolj meg, miért hajolnál meg?
Kínlódok itt, hogy – – –

Az lesz a legnehezebben ábrázolható, hogy a legszebb nő Budapesten az édesanyám volt, úgy 1939-től '45-ig. Ki hiszi el? Egy bombacsinos zsidó fiatalasszony a zsidó vérben fürdő Magyarországon, még a Karády Katalin is téged irigyelt, rólad álmodozott, mondta egy Londonból hazalátogató aggastyán rendező a minap, tudod, ki. Olyan jó volt, mikor az asztalra csapva felugrott a székéből, amikor azt kérdeztem, és mondja, de őszintén, tényleg jó színésznő volt az édesanyám? Mire majdnem felugrott az asztal tetejére, mint Berger a *Hair*-ben: micsoda? Hogy jó színésznő volt-e az anyja? A legvonzóbb actress volt, akit életemben láttam! Júliát, Ziliát, Desdemonákat kellett volna játszania! Hogy is szabad ilyet kérdeznie, fiam. Az édesanyja kellett volna legyen a magyar Katherine Hepburn, nem, annál is jobb! A mi Marlene Dietrichünk lehetett volna, ha nem jön a Hitler. Talányos volt, tudja, szexi, de művelt is, és tökéletesen beszélt angolul, franciául, németül, olaszul, spanyolul, mégse ment ki a Reinhardthoz Berlinbe, pedig hívta. Mert beleszeretett a férjébe, aki nem a maga papája volt, tudja, hanem akit megöltek, az is nagyon szép ember volt ám, a Radnóti Hölderlének nevezte, a Dunapart kávéházban ismertem meg őket, mikor a zsidótörvények miatt már kirúgták a Belpárosi Színházból, együtt voltak éjjel-nappal, úgy hívták őket, *az isteni pár*, túl korán választott férjet a mamája, mindenki őt nézte, volt benne valami őrzítő *duende*, ahogy Lorca mondja, ez volt a harmincas évek, de hát az ön édesanyjának örült pechje volt, vonzotta a bajt, a Góth-féle Színiiskolába járt, nem az Akadémiára, nem feküdt le a Csörtossal, általában kevesen ismerték. Két évet Dél-Amerikában töltött az Ács Gusztó-féle kvintettel, és mire hazajött, kitört a háború, csak a Goldmark Terem, az a nyomorú zsidószínház maradt neki, bár '45-ben Pajor azonnal szerződött a Nemzetihez, de a maga anyja hirtelen férjhez ment a Szörms Pistához, az éjszaka császárához, aki az ön születése napján kibérelte a Miami mulatót, én is ott voltam, Budapest összes kurvája jelen volt, azon a héten tartóztatták le Rajkot, édesanyukát pedig úgy rúgták ki a Nemzetiből, hogy a lába se érte a földet, oda ő különben is túl szép volt, mint egy spanyol táncosnő, mély hangú, de nagy énektudás is, plusz Apollinaire minden verse könyv nélkül. És fergegetes lábak... Mondom, túl csinos volt ő ide, túl okos, Pellért Bandi minden rendezésében le akarta vetköztetni, Kató, mondta, maga ne olvasson Sartre-t, ne legyen olyan intellektuel – eh, sok volt ő a korabeli színháznak! A tehetséges férfiak csapatban jártak utána, Gábri Zoli havonta megkérte a kezét, Tárkonyi megsértődött... Aztán mindenki el akarta felejteni rögtön. A kedves papa is borzasztó féltékeny volt, megtiltotta, hogy vidékre szerződjön, részben talán ezért csinálták magát. Kinos történet volt. Egy pompás tragika, ahogy a történelemben beletörök a foga! Mert az ön apja nem engedte, hogy színháziakkal érintkezzen, de azután viharsebesen elszegényedtek, úgyhogy '50-től '70-ig nem is hallottam róla, és csak mikor maga a Főiskolára került, akkor realizáltam, hogy a Kató még él... Bűvöletes nő volt! Akik vele voltak fiatalok, azok tudják ezt, efelől legyen nyugodt, így nyolcvankét évesen is irigylem magát, hogy az ölében ülhetett. Még rendezőkoromban is gyakran eszembe jutott, ha neki való szerepet mással játszottam, vajh mit csinálna a Kató ebben a helyzetben? Olyan hangjai voltak, olyan erős gesztusai! Áradozott az évtizedek óta Londonban élő, nyolcvankét éves színész-rendező, öreg majom. *Ez is beléd volt esve*, gondoltam.

Ki nem?

(Essünk túl rajta. Ez itt már a második kötet.)

Most se vagyok biztos benne, hogy a hullámos hajaddal kellene-e kezdenem vagy a szomorú mosolyoddal?

A szépséged.

Jól megírható viszont
hogy én lettem a fiad: a legcsúnyább férfi Magyarországon.

Megbuktam *anyából*
de talán te is megbuktál *fiúból*
már megint nem sikerült
mind a ketten megbuktunk már megint
gondoltam a haláloed napján
de még ez a *már megint* is
tisztátalan mentegetődzésnek tűnt fel
és csak loholtam hóttfehéren az egérszürke kórháziroda-folyosókon
a fejem helyén férges hús-kosár
De gondolatok furkáltak benne...
míg szórakozott velem az erőszakszervezet álmos halál-hivatala – – –

Minden el fog pusztulni, ezek a betűk sem lesznek nemsokára, de megszületésük pillanata, melynek e betűk olyképpen nyomai, mint a porban ugráló veréb karmának gyors eltűnésre ítélt rajzolata – **van**.

A történet én vagyok meg te.

Hol kezdjem a sirást?

Rába György

A DZSINN VÁLASZA

Parancsolj földi gazdám
a mélyből fölbukkanva szólt rám

Add vissza
Nem azt nem tehetem
kivánságod a harmadik utánit
elkockáztam ifjúkorod
a másodszori partot érést

ráismerés újra játszott csodáit
hogy leoldozva ugyanaz a pendely
lélegzetfojtó bűbájt ismételjen
permetezetlen tönköstül kivágott
gyümölcsfádról se hajtathatok ágat
nem maradt kertész órának se csokra
cserélni léptet faló atlaszokra
magad egyetlen óriás száj
hideget forrót bezabálnál
keressem inkább újra ráják
rombuszhalak mélyvízi társaságát
ott egy-egy áramütés elbeszéli
akarni sem több mint csak élni
de adhatok neked egy kavicsot
mindenség az is körbejárhatod
s falevelet zöldül szikkad leszárad
súg többfelvonásos tragédiákat
egy árnyékfolttal megtetézem
fény szívja föl hogy majd ő fényt emésszen
megértheted reggeltől alkonyig
egy élet kikerekedik

ÁLOM A JÁTSZMÁRÓL

Idekeveredtem
máriás alsós römi a kártya
amit játszottatok
nem tanultam azóta sem meg
hivatlan vendég hogyan nyerhet
nevettem a harsogókkal
harsogtam a nevetőkkel
ahogy keverték verték a lapot
a láng szemükből kicsapott
észre se vették
táncra penderült a dáma
kardját suhogtatta a filkó
gurult a király koronája
ő meg inalt utána
nyomában négyen ászok
de a társaság se hallott se látott
osztott terített öltre ment

a tisztjeitől fosztott regiment
s tudhattam én érvénytelennek
lapot kértek és besepertek
azt hitték rangosak
nagyasszonyok felségesek
nem hagyják el keretezett
pingált alakjukat
kiszállhattam neszük se róla
ám hol kutassak
mesefának histórikusnak
regés új bonyodalmat
nem léphetek más krónikába
más terembe
mind kulcsra zárva
ott már más tréfa járja
más az ünnep

VÁNDORLÁS EGY ARCON

Bejártam azt a hetyke tájat
pofacsonttól a begyes állig
gödreit ónozza az önvád
halmaira nagyralátás sugárzik
s egyszer csak megláttam besüppedt
hajdan külön tektonikáját
elmaradtak kirándulói
kik védett terepét csodálták
s ahogy redői gyarapodtak
rendező pályaudvarokká
indító állomásukat már
és úti céljukat ki tudná

KERESZTURY DEZSŐ LEVELEZÉSÉBŐL

Közzéteszi Monostory Klára

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-tárában a 177. számú Fond Keresztury Dezsőé. Saját kéziratein kívül azt a gazdag levelezést is tartalmazza, amelyet barátai-val, ismerőseivel: kortársaival folytatott. Ez a gyűjtemény úgyszólván keresztmet-szetét nyújtja a huszadik század magyar kulturális életének. A fondalapító színes egyénisége, sokoldalú érdeklődése, szakadatlan alkotómunkája révén sok min-denkivel kapcsolatba került, aki szerepet játszott a kor hazai műveltségének alakít-ásában.

A könnyűnek hitt feladat: ebből a bő-ségből fontos és érdekes leveleket válogat-ni, tallózás közben nagyon is nehéznek bi-zonyult. Ugyanis valamiképpen minden

összefügg egymással – ezek a levelek is Keresztury életének egy-egy fejezetével.

Ezért *szemelvények* csak a következő le-velközlések. Fontos írók, művészek leve-lei azért hiányoznak, mert korábban már megjelentek valahol (például Babits Mi-hály levelei Téglás János közlésében, Gel-léri Andor Endre levelei a *Vigiliában*, Kós Károly és Buday György levelei az *Új Tü-körben*).

Némelyik levélíró kapcsolata a címzet-tel folytatólagos volt; hogy a közlést ne tördeljem szét, ilyen esetben az ugyan-azon feladótól érkezett leveleket – az idő-ponttól vagy alkalomtól függetlenül – egymás után közlöm.

Monostory Klára

Thienemann Tivadar – Keresztury Dezsőnek

Kedves Barátom,

nagyon köszönöm szíves leveledet. Máté Károlykámát biztattam, mikor itt volt, hogy nevémben adja a tört a kezedbe – s azóta állandóan nyugtalanított a gondolat, fölbuj-tónak érzem magam, és szeretnék nem az lenni és békességben élni a világgal. Ma én is azt mondanám a kritika szempontjából, amit Hebbel a *Genovévában*: Ich strafe nie-mals einen Menschen mehr, seit ich ins Innre der Natur geschaut.

Ez a szegény ember ma bízik önmagában, ha komolyan megbírálják, azt fogja hinni, ez a bírálat az oka, hogy nem kapja meg majd Négyesy tanszékét... stb. stb., de sohasem fogja belátni, hogy rossz könyvet írt. Gondoltam arra is, hogy összefoglaló szellemtör-téneti Jahresbericht-szerű szemle megírására kérlek évről évre: itt az ember kiemel-hetné, amit jónak tart, ami mellőzést érdemel, azt mellőzi. A Jahresbuchhal kapcsola-tban amúgy is oly sokat olvasol. Szeretném erről véleményedet hallani, érdemesnek tartod-e? Pró és kontra vannak érveim, de nem tudok erről senkivel sem komolyan beszélni, tanácstalan vagyok. Ez alkalmat adna arra, hogy „szellemtörténet” fogalom alá csoportosítható munkák együvé kerüljenek, és a „szellemtörténet” fogalma vala-

miképp tisztázódna. Viszont: a kritikával jár a politika és egyéb csúnyaság. Pedig olyan jó tisztán maradni az érdekvilágtól.

Mit kapok Tőled az ideai évfolyam számára?

Szeretettel üdvözöl

Th.

Máté Károly – (1896–1987) irodalom- és sajtótörténész. 1932-ben a pécsi, 1941-ben a budapesti egyetemen a sajtótörténet magántanára, 1934–1944 között az Egyetemi Nyomda igazgatója, a *Diárium* szerkesztője. – *Ich strafe niemals...* – Sose büntetek többé embert, mióta belepillantottam a természet mélyébe. – Keresztury Dezső 1928–1936 között a berlini egyetem magyar tanszékének lektora volt, Thienemann Tivadar keltezetlen levele ebből az időszakból való (talán 1933-ból). – A „szegény ember”, aki Négyesy László tanszékét kívánta megkapni (később meg is kapta), Waldapfel József. Thienemann kemény bírálat írására akarta rábírní Máté Károlyon keresztül Kereszturyt Waldapfel valamelyik akkori könyvéről. A bírálatra nem került sor. (Ez lett volna a „tör”.)

Horváth János – Keresztury Dezsőnek

Bp., 1929. január 21.

Kedves Keresztury Úr!

Csak rajta! Fürödjön meg a német világban! Köszönöm, hogy időt szakított egy kis tájékoztatásra. Babits-ismertetését (amely „nagyon szép” szeretne lenni) s a „magyar tragikus világnézésről” írandó tanulmányát érdeklődéssel várom. Remélem, ez utóbbi az ár ellen akar úszni, legalább amennyiben nemcsak konstatálni, hanem ítélni, irányítani akar. Igen kiváló, nagy magyarok általában hajlandók voltak erre a tragikus világnézésre, még inkább: tragikus *magyar* sorsnézésre; volt rá okuk; de utóbb ez divat lett, Ady óta pedig nemcsak sablonos lírai ihlet, hanem valóságos élvezet, sőt a „kultúrfölény” egy neme: jajgatni (belenyugodva!) tragikus magyarságunk felett. Ez ellen nekünk, apró magyaroknak a magunk körében ellenszét kell indítanunk. Aki ír, az írásban, aki cselekszik, az tettben, aki elmélkedik, az tanításban mutassa ki, hogy egyáltalán nem érzí magát egy *tragikus* nép parányának. – No de ez mind fölösleges beszéd, mert Ön bizonyára történeti szemlélet tart – s talán éppen a klasszikusokról –, nem pedig vezércikket ír.

Babitsról különben azért sem lehet „nagyon szép” tanulmányt (ismertetést) írni, mert van benne egy és más, ami nem nagyon szép; Adyról mindenesetre sokkal szebbet lehetne írni.

Ezek után bizonyos magyar reáliákra is hadd térjek át. Mióta a Napkelettől eljöttem, körülbelül a Minerva az egyetlen folyóirat, amely a német (s más idegen) irodalomtudomány jelen állapotáról itt-ott számot ad. A Minerva többet tesz: csinálja is ugyanazt. De a magyar irodalomtanárok nagy része tájékozatlan; nekik 2 folyóiratuk van: az Irod. tört. Közlemények s a Pintér-féle Irod. tört. Az előbbi nem változtathat programján; a Pintér-féle igen. Emez is eddig csak a hazait nézte; de nemrégem beszéltem Pintérrel, s ő hajlandó programját annyiban kitégíteni, hogy magyar irodalomtörténeti tanulmányokon, adatokon kívül, irodalomelméleti s módszertani ismeretésekre is kiterjeszkedik. Minthogy pedig efféle vagy 10-20 esztendő óta leginkább a németeknél van, elsősorban természetesen szaktudományunk német szerzeményeiről hajlandó a mi szegény vidéki tanárainkat tájékoztatni (sajnos, a pestieket is!). En-

gem felkért, hogy ilyesmik beszerzésében segítségére legyenek. Senki sem tagadhatja meg, hogy ebben a jó szándékában segítségére legyen. Ön sem, Farkas Gyula sem (akinek bizvást megmutathatja ezt a levelemet), s ha vannak ott nála magasabb rendűek [?], azok sem. Summa summarum: a levelében említett nagyon szép dolgokon kívül írjon tehát Ön is egy nagyon hasznost, de úgy, hogy kevésbé avatott „szakársak” is tanuljanak belőle. Kapóra jön egy kis könyv, melyet nemrég hozattam meg, s melyet már Önök is bizonyára ismernek:

*Oskar Benda: Der gegenwärtige Stand der deutschen Lit. wissenschaft. Wien/Leipzig, Hölder – Pichler – Tempsky A.-G. Wien (1928). Nem éppen elsőrendű munka; de igen alkalmas volna arra, hogy ennek kapcsán valaki *A német irodalomtudomány mai állása* címen 4-5 lapnyi jó és világos tájékoztatást írjon azokról a bizonyos „hiányokról”, a Pintér-féle folyóirat számára. A Mahrholtz-félénél ez teljesebb, talán világosabb is (éppen azért, mert kisigényű). Diszkrétül ugyan, de józan kritikát is gyakorol, vagy inkább sejtet, amely körülbelül egyezik Petersen álláspontjával. Ön ott van a tűzhelynél: talán megtehetné. Azt hiszem, Petersenről is melegen írhatna benne; a Wesensbestimmung der dt. Romantik a legpraktikusabb tájékoztatás ez „irányok” értékéről, s egyúttal józanságánál fogva is hozzáférhetőbb magyarjainknak a többinél. (Cysarz!!)*

Beszéljen erről Farkas Gyulával! Azután pedig ne beszéljen, hanem írjon! De már tudja, hogyan: magyarul! A cikket (cikkecskét) nekem küldje el: én adom át Pintérnek.

Ha máshoz van kedve, ne kösse magát ehhez, bár azt hiszem, ez egyelőre a legjobb szolgálat volna. Azután jöhetne egyéb is. Tanulmányt is küldhet általam Pintérnek; akár az „essai-irodalom” egy kisebb részletét.

Farkas Gyulát üdvözlöm. Mondja meg neki, hogy a „Középkori ritmus”-sal csizma-diát [?] fogott. Neki is készülök írni; de addig is köszönöm Mécs László-ját.

Írnék még; de 5 db. szakvizsgái (= doktori) dolgozat vár az asztalomon, s egyéb hihetetlen dolgok.

Itt most a Szekfű–Hóman-féle Magyar Történet a beszéd tárgya, meg a Szekfű-féle Bethlen. Sajnos, inkább a „beszéd”, mint az „olvasás” tárgya.

Én az egyetemen a „középkort” folytatom, meg „a m. klasszicizmus irodalmi izlését”. Az előbbi különös módon jobban ingerel ez idő szerint, mert ott nagyban sejték valamit, míg ezzel nagyjában tisztában vagyok.

Minden jót! Írjon máskor is. (A Pintér-féle dologról egyelőre nem kell beszélni, lévén az a szerkesztő diszkrét szándéka.)

Szíves üdvözléssel

Horváth János

Keresztury Dezső Horváth János tanítványa volt, nála doktorált. – *Babits-ismertetés* – MICHAEL BABITS, DER LYRIKER (UNGARISCHE JAHRBÜCHER, 1929. IX. 110–116.). – A magyar tragikus világerzésről tervezett nagy könyvét Keresztury Dezső nem írta meg. – *Pintér Jenő* – (1881–1940) 1912-től 1931-ig szerkesztette az *Irodalomtörténet* című folyóiratot. – *Farkas Gyula* – (1894–1958) irodalomtörténész, 1925-től a Collegium Hungaricum kurátora, Keresztury az ő meghívására került Berlinbe magyar lektornak. – *Oskar Benda* (1845–1915), *Julius Petersen* (1878–1941), *Herbert Cysarz* (1896–1985) – német irodalomtörténészek. – Szekfű Gyula BETHLEN GÁBOR-monográfiája 1929-ben jelent meg.

Horváth János – Keresztury Dezsőnek

Schl. Reinthal, 1930. július 30.

Kedves Keresztury Úr!

Nyugodtan hozzáfoghat a tervezett munka megírásához akár ebben a percben. Holmi „keresztvezések”-ről nem lehet szó: 1.) mert nem is olyan bizonyos, hogy az én majdani könyvem a M. Sz. kiadásában fog megjelenni; 2.) a legújabb korra úgyis csak „kitekintés” lesz benne; 3.) nem is bizonyos, hogy megírom.

Ez tehát rendben van; látom, már a terv kezd kibontakozni. Tehát csak rajta! Nagyon kapóra jön a párizsi két hónap; éppen a könyv megírása előtt jó lesz ez a kis francia „felületesség”, amit ott magába szippanthat. Talán még át is fog csapni a franciákhoz (tudományos és műformában). Olyan essai-természetű munkát, amilyenre Ön készül, a franciák sokkal jobban tudnak írni; s Párizs mint élmény, maga az ottani légkör is önkéntelen essai-hajlamokat nevel.

Farkas Gyulának írtam volt, még Berlinbe; ő azonban közben elutazott, s még eddig nem jelezte levelem vételét.

Én most a középkort írom, azazhogy fejezem be remélhetőleg vagy két hét alatt. Háromévi egyetemi előadásaim summája lesz ez. Önálló könyv, nem pedig I. kötete valamely nagy fene „szintézisnek”, amelyet állítólag annyira várnak tőlem. „A magyar irodalmi műveltség kezdetei” lesz a címe; igencsak felmegy 250–300 lapra. Kiadóm még nincs; az Akadémia (értsd: Balogh Jenő) szívesen kiadná, de különféle okokból jobb szeretném magáncégnak adni. Majd ha hazamegyek, szét fogok nézni ez irányban. NB. eredetileg a M. Szemlével voltam alkuban, de a szerződés megkötése előtt onnan visszaléptem. Legjobb volna (mert az alkudozást utálok), ha magam adhatnám ki; viszont annak is vannak oly kellemetlen üzleti és kereskedelmi oldalai, amelyekről nagyon fázom; nem is szólva arról, hogy a kinyomatás költségeit sem tudnám kifizetni a zsebemből. A kiadással járó utálat-ok nem utolsó részben kényszerítenek azon legtisztább álláspont elfoglalására, amely szerint tanítványaimnak előadom, amit tudok, s ha eggyel elkészültem, másikat kezdek – de nem publikálok. Ezt a középkort azonban már-már megírtam, így hát házalnom kell vele.

Sajnos itt olyan az időjárás, hogy többnyire beszorít a szobába; vagy fenyeget, vagy már itt is van a zivatar, eső, lehülés, szél stb. – így tehát nem marad más hátra, mint dologgal csapni agyon az időt. Ezért merem remélni, hogy kb. aug. közepére elkészülök s mehetek haza. Ha nem a családommal s annak a kedvéért ülnék itt, a szép Steiermarkot (a „zöldet”) már rég itt hagytam volna. Úgy pusztá turistaként vagy nyaralóként bizony beérném itt egynéhány nappal.

Minden jót!

Szíves üdvözlettel

Horváth János

A levél elején említett téma a „nemzeti klasszicizmus”. – M. Sz. – Magyar Szemle. A MAGYAR IRODALMI MŰVELTSÉG KEZDETEI-t végül a Magyar Szemle Társaság adta ki (1931).

Horváth János – Keresztury Dezsőnek

Bp., 1936. január 21.

Kedves Kolléga Úr!

Idestova egy hónapja, hogy itt tartom a levelét az íróasztalomon. De naponként annyi haszontalan dologban kell levelet írnom, kötelességszerűleg, hogy a levélírástól szinte irtózom, s ezt azok sínylik meg (ha megsínylik), akikkel tulajdonképp legszívesebben elbeszélgetnék.

Szabó Miklóstól tudom én is a történeteket. Sajnálom, hogy ez a bizonytalan „lebegés” meghosszabbodott. De talán „vége jó, minden jó” lesz ebből is. A nyelvészeti tanszék most kerül betöltésre. Nemigen szép előzmények után, úgy látszik, az illetékesek (Melich, Németh Gy.) beletörődtek abba, hogy az illetéktelenek (Szekfű, Eckhardt, Huszti, én stb.) állásfoglalása győzzön, vagyis hogy Pais Dezső barátunk legyen a magyar nyelvész. Ezzel is üresedik egy hely a Koll.-ban. Moravcsik meghívása is esedékes. Így talán *anyagilag* jobban lesz megoldható a dolog.

Munkálkodása újabb fázisait nagy érdeklődéssel vettem tudomásul. A „Wesenszűge” – épp azért, mert a „lényegről” van szó: rossz téma; ti. kimeríthetetlen, megnyugtatólag alig elintézhető. De őszökének jó, ez az igazi perpetuum mobile, az ilyesmi nem hagy nyugtot az embernek, ha egyszer beleharapott.

Arany-témájával kapcsolatban némi mélabúval olvastam levelében, hogy erre nézve még Balogh úrral állapotodott meg. De hol van azóta B. úr, de hol van a tavalyi hó? A fő az, hogy újabb terve jobb az azelőttinél. Az *időrend*, az „életrajzi fonál” a legvilágítóbb rend, a valóságnak legmegfelelőbb, megértésére a legegyszerűbb módon *egyedül* alkalmas. Történelem = időrend! Későn jön rá az ember ilyen lappáliákra, pedig ott az igazság, ott a bölcsesség, ott vagy a tudomány...!

Farkas Gyula felesége hogy van? Hogy sikerült az operáció, melyről csak az Ön leveléből értesültem?

Levelét újraolvasva, újra meghatottan veszem tudomásul, hogy rádiósorozatokat ott is hallgatták, mégpedig az elsőt valódi önfeláldozással. Nehezen szántam rá magam, de ezt a kettőt megigérttem, hát megcsináltam. Úgy látom, nem is volt más értelme, mint hogy néhányan, akik talán szeretnek engem, hallhatták a hangomat. Szóval közpénzen személyes érintkezés, emlékek felélesztése s más efféle! Azt hiszem, a Névtelen Karthausi is ezt állapítaná meg, szegény öreg barátom, ha azóta meg nem halt volna! Mert ő jóra való, becsületes ember volt szegény.

Bizonyosan olvasta újabb „felmagasztalásomat”: a felső-okt.-tanács egy bizonyos szakosztályának elnökévé kineveztetésemet.

Megakadályozni már nem tudtam, s most már csak az az egy remény éltet, hogy Hóman Bálint is megbukik egyszer, s akkor én visszaugorhatok „homályomba”. Mennyi ülés, mennyi beszéd fenyeget innen! Egészen el vagyok lankadva már ezek meggondolására is, s úgy érzem, ha Isten csodát nem tesz, vége az én eddigi viszonylagos nyugalmamnak. Imádjon érettem!

Azt írja: „a németek szeretnek bennünket”. Őszintén szólva, ezt el se tudom képzelni.

Ne nézze, hogy én oly ritkán és nehezen írok, adjon jelt magáról sűrűbben!

Minden jót!

Üdv!

Horváth János

Keresztury Dezső 1936-ban tért haza Berlinből; itthon hamarosan az Eötvös Collegium tanára lett. – *Szabó Miklós* – (1884–1960) klasszika-filológus, a Collegium igazgatója. – Első Arany János-könyvét Keresztury még Berlinben kezdte írni, a Magyar Szemle Társaság Kiskönyvtára sorozatban jelent meg 1937-ben. – *Melich János* (1872–1963) nyelvész, egyetemi tanár, *Németh Gyula* (1890–1976) orientalista, egyetemi tanár voltak „az illetékesek”, akikkel szemben Horváth János, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Huszti József javasolta Pais Dezsőt a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékére. – *Pais Dezső* (1886–1973) 1933-tól 1937-ig az Eötvös Collegium tanára volt. Az egyetemre való kinevezésével – mint Horváth János levele utalt rá: „üresedett egy hely” a hazatérő Keresztury Dezső számára. – *Moravcsik Gyulát* (1892–1972) ugyancsak 1936-ban nevezték ki a budapesti egyetemen a görög filológiai tanszék rendes tanárává. 1923–1936 között az Eötvös Collegium tanára. – *Hóman Bálint* (1885–1953) kultuszminisztértől részesült Horváth János egy – számára terhes – kinevezésben, erre céloz. – *Eckhardt Sándor* – (1890–1969) irodalomtörténész, egyetemi tanár. – *Huszti József* – (1887–1954), klasszika-filológus, egyetemi tanár.

Horváth János – Keresztury Dezsőnek

Bp., 1937. szeptember 23.

Kedves Kolléga Úr! Örülök, hogy még sikerült legalább heti 1 órás proszemináriumot juttatni Magának is. Míg a jelentkezési szelvényeket a dékáni hivataltól meg nem kapom, nem tudom megalakítani a csoportokat. A jövő csütörtökön 1/2 11 és 11 közt (egyetemi szobámban) már vlszlg. elintézhetjük ezt is.

Holnap nem megyek be az egyetemre; de szombaton délelőtt 9-től fogva bent leszek (vizsgáztatok), ha akkor bejöhetsz, előzetesen egyet-mást megbeszélhetünk.

Üdv!

Horváth János

Horváth János – Keresztury Dezsőnek

Bpest, 1958. június 30.

Kedves Kolléga Úr!

A lantot, a lantot – hasztalan próbálgatom – nem ugyan kebelemre szorítani, de legalább pengetni; nem ad hangot; pedig szerettem volna versben megköszönni a verset. De az Öné magasabb rendű, s az enyém úgyis csak afféle paraszters lett volna, ha ugyan meglep végül az esperáció! Köszönöm tehát csak így, gyalogos prózában, amilyen egy nyolcvanéves és hatnapos, fáradt földi vándortól kitelik. Magasabbra emelkedvén mégis azzal, hogy tiszteletteljes csókjaimat küldöm kedves Felesége kezére.

Mennék már a Balatonhoz, ha a napfoltok és holmi izotópok meg más misztikus hatalmak megengednek.

Ismételt hálás szeretettel,

szíves üdvözléssel,

legalább 40 látogató fogadása, s ugyanannyi disztávirat és még folyvást érkező levél megválaszolása után lekókadtsz öreg barátja, híve

Horváth János

Kézírásos köszönőlevél – Keresztury verses levéllel köszöntötte fel Horváth Jánost születésnapja (június 24.) alkalmából. (A vers magáncélra készült, nem hozzáférhető.)

Kosztolányi Dezső – Keresztury Dezsőnek

1931. III. 9.

Igen tisztelt uram,
köszönöm könyvét. Átlapoztam s élveztem, milyen elmésen vezeti a tanulót, megke-
rülve a nyelvtan kacskaringóit. Végül még az az érzésem volt, hogy – megtanultam
magyarul.

Szívesen üdvözl:

Kosztolányi Dezső

Keresztury Dezső a berlini Berlitz-iskolában magyarul tanuló német diákok számára új nyelv-
könyvet és olvasókönyvet szerkesztett. (A Berlitz-nyelvkönyv és a hozzá csatlakozó olvasókönyv
nem található meg könyvtárainkban.) Kosztolányi Dezsőnek a FOGFÁJÁS című novellája jelent
meg az olvasókönyvben, Ludwig Spohr fordításában.

Kosztolányi Dezső – Keresztury Dezsőnek

Budapest, 1935. április 15.

Igen tisztelt Uram,
szíves örömet beleegyezem abba, hogy a *Fogfájás* című elbeszélésemet megjelentesse
egy német kötetben. Élénken emlékszem a berlini egyetemen a magyarórára. Élmé-
nyem volt.

Igaz szeretettel híve:

Kosztolányi Dezső

MAGYARÓRA A BERLINI EGYETEMEN című írásában (*Pesti Hírlap*, 1931. aug. 23., 30.; EURÓPAI KÉ-
PESKÖNYV, Bp., 1979) Kosztolányi színes karcolatban emlékezett meg berlini látogatásáról, Ke-
resztury óráján való részvételéről. – A német kötet az UNGARN, EIN NOVELLENBUCH című gyűj-
temény, amelyet Keresztury az általa vezetett magyar nyelvtanfolyam legjobb diákjaival fordít-
tatott németre. A Buday György illusztrációival díszített könyv a Wilh. Gottl. Korn Verlag (Bres-
lau) gondozásában jelent meg (1936).

Márai Sándor – Keresztury Dezsőnek

20. X. 1940.

Kedves Barátom,
meg kell köszönnöm Neked azt a – számomra is rendkívül tanulságos – bírálatot,
mellyel színdarabom, a Kaland-ot, ismertetni szíves voltál. Kissé zavaros kritikai vi-
szonyaink közepette tiszta öröm egy író számára, ha olyan bírálattal találkozik, mely-
ből tanul is valamit. Ezt őszintén köszönöm Neked.

Igaz tisztelettel híved:

Márai Sándor

Márai Sándor színdarabját a Nemzeti Kamaraszínház mutatta be; Keresztury Dezső bíráta a
Pester Lloyd 1940. október 17-i számában jelent meg.

Németh László – Keresztury Dezsőnek

Kedves Barátom,

nagyon köszönöm, hogy a *Halált* fel akarod venni elbeszélésantológiádba, s természetesen beleegyezem, hogy felvedd. Nézd még át, nem kell-e az elején egy-két mondatot eltüntetni, s közben is néhány utalást a regény más részeire törülni (pl. Gellérték helyett: egy barátunk). Ha úgy érzed, igen: rád bízom. Bizony nagyszerű dolog volna, ha tanítványaidból jó fordítógárdát tudnál nevelni. Ez az a mód, hogy a magyarságról valamit ott kinn is megtudjanak.

Sajnos idehaza politikailag olyan rosszul állunk, amilyen rosszul csak állhatunk. Kétségbeesett, érett valami jó, a csirkefogók, élükön miniszterelnökünkkel, megszimatozták, a maguk javára fölhasználták, s most cinikusan vigyorognak azokon, akik a reformot komolyan vették. Kevés az érdekes ember; a szemétnek mindenhogyan felül kell kerülnie. A „szigeti forradalom” tulajdonképp a jobbák kivezetése egy példa-életbe, mely kívánatosná is tud válni az ifjúság előtt. Sajnos ehhez a nevelőmunkához évtizedek kellenek, s lehet, hogy a magyarságnak csak évei vannak.

Szeretettel köszönt igaz hived

Németh László

A Tanúnak két társlapja indul: a Sziget Kerényi Károly szerkesztésében s a Magyar-ságtudomány Ortutayéban. Ha látod őket s tetszik, végy részt ebben a szigeti munkában.

Tintával írt, keltezetlen levél. Időpontját a kért – és az *Ungarn*-kötetben szereplő novella fejtí meg: 1935 vagy 1936. – A HALÁL című novellát Erika Mulert fordította németre. – „Szigeti forradalom” – utalás Kerényi Károlynak a *Sziget* (1935–1939) első számában megjelent programcikkére. – *Tanú* – Németh László folyóirata. – *Ortutay Gyula* – (1910–1978) néprajztudós, 1935–1937 és 1942–1944 között szerkesztette a *Magyarságtudományt*.

Cs. Szabó László – Keresztury Dezsőnek

1945. május 10.

Édes Dezső,

Nagyon boldoggá tett a kinevezésed. Hetek óta az első gusztusomra való jó hír az „új-jászületett” magyar sajtóban! Mindjárt jobb kedvvel kezdtem a naphoz. Különben is szép nap: olaszosan kéklik fölöttünk ez a békés Áldozócsütörtök. Rajtad hát kitöltetett már a Szentlélek.

Azt tartom, hogy öt szép foglalkozás maradt ebben a hazában. A Szépművészeti Múzeum, a Széchényi könyvtár, az Egyetemi könyvtár s az Eötvös Kollégium igazgatása és 50 sajtó hold megmunkálása Dunántúlon. Az öt közül egyik már Tiéd. Remélem, Tied lesz még egy az ötből. Az a kiskirályság 50 holdon, valahol a Pelső tó körül.

Marika kezét csókolom, Téged sokszor ölel

Cs. Szabó Laci
(philologue raté)

A levél az Eötvös Collegium igazgatójává való kinevezéshez gratulál.

Keresztury Dezső – Cs. Szabó Lászlónak

Cs. Szabó László író úrnak
48, Gloucester News, London W. 2.

Kedves Laci,
hónapok óta készülök rá, hogy végre kicsit hosszabban írjak, de a világ, a körülmények, kötelezettségek s erőim fogyatékoságai újra meg újra közbeszóltak. Sokfele kellett utaznom; a hazában is, a hazán kívül is; itthon is tele voltam tennivalóval, írniivalóval, és úgy elfáradtam, hogy el kellett merülnöm néhány hétre a balatoni nirvánába. Most jöttünk vissza, s a lélegzétvételnyi szünetet, amit engedélyeztem magamnak, mielőtt újra belevágok Arany Jánosba, hogy a monográfia második felét is megírjam, felhasználom, hogy legalább életjelt adjak magamról.

Ad vocem Arany. Küldtem Neked egy példányt a monográfia első feléből, nem reagáltál rá, talán csak nem vettél el? Nagyon érdekelne véleményed.

Köszönöm szépen a különnyomatokat; megszokott nagy élvezettel olvastam őket; Móruszról nemrég olvastam egy kitűnő monográfiát, úgyhogy egészen közel volt hozzám az egyéniség is, a probléma is, amit felidézél. Shakespeare meg: örök probléma, vita és szerelem: „Shakespeare und kein Ende...!” Nagyon örültem az idevágó tanulmányoknak, és sokat okultam belőlük. Annál is inkább, mert az a bibelődés, amellyel most már megpróbáltam Madách egy második drámáját is (a Mózes után a Csák végnapjai-t) megeleveníteni, nemcsak a magyar és európai romantika problémáit hozta véres közelségbe, hanem Shakespeare-t is újra. S most tán valóra váltom ifjúságom álmát, és megcsináljuk Szegeden a Bánk bán kamaraelőadását. Itt is nyakig Shakespeare-ben, Aranyról nem is beszélve.

Közös ismerősöktől hallottam Rólad, személyi híreket is, s főképpen az nyugtatott meg, hogy egészséges vagy, s nemcsak a különnyomatok bizonyítják töretlen munkakedvedet. Mi volna, ha egyszer hazalátogatnál? Úgy tudom, ennek itthon nem volna semmi akadálya. S azért azt gondolom, nagyon tanulságos volna körülnézni kissé a külső s belső arcát óriási változásaiban is őrző hazában.

Jó munkát, jó egészséget kívánok. Ez a levél nem akar más lenni egy röpke életjelnél.

Szives barátsággal üdvözl:

Budapest, 1968. augusztus 2.

A levelet másolatból közlöm, a másolaton nincs aláírás. – Keresztury Arany-monográfiájának említett első fele: „S MI VAGYOK ÉN...” – ARANY JÁNOS 1817–1856 (Bp., 1967).

Cs. Szabó László – Keresztury Dezsőnek

48, Gloucester News, London, W. 2.

1969. január 25.

Édes jó Dezsőm,
szívből köszönöm az augusztus 2-i levelet és Michele Pannonio festményével a kipróbált barát újévi üdvözlését. A kép jó pár hétig itt függött a régi magyar művészet sikeres, gyönyörű kiállításán – (annál leverőbb volt, ami megelőzte, a modern) –, elámultam,

milyen kitűnő munka, emlékezetem gyengébb s hamisabb lenyomatot őrzött róla. M. S. mester két képe itt is, megelőzőleg Párizsban is levette lábáról a nézőket.

Szomorúságomra az Európai pillanatokot sose kaptam meg. Viszont Aranyról szóló mesteri könyvedet: „S mi vagyok én...” szerencsére elhozta a posta. Dezső, megnyalhatjuk mind a tíz ujjunkat, ha évente egy olyan magyar könyv megjelenik, mint a te Aranyod. Évek óta kevés írásban telt, akármilyen nyelven, nagyobb s tartósabb örömem. Talán eljutott hozzá Nagy Kázmér tisztelgő cikke. Ő Ausztráliában élt, most nálunk dolgozik. Nem is gondolnád, milyen gyakran szóba jön e könyved Zoltán és köztem, ha kimegyek hozzá egyszer-egyszer, kiadós négy szemközti dumára. Egyelőre ő is egyedül él. S a magány Londonban minden képzeletet felülmúló próbatétel, legnagyobb ellenségemnek se kívánom. Kettesben, élettársal, fegyvertársal, bajtársal, azzal a nagyszerű asszonnyal, aki mindennapi áldásom volt, igen lakható hely. Nem kell mondanom, hogy olvastam hosszú bevezető tanulmányaidat is, Batsányi és Babits elé. – Ezeket még évek előtt persze.

Volna egy sürgős kérésem, készülő könyvemmel kapcsolatban. Ha lehet, válaszold meg két-három héten belül egy lapon. Hiába töröm az eszemet, szégyen ide, szégyen oda, hiába is kerestem, nem tudok rájönni, hol bujkál előlem a következő Arany-sor (nagyon kellene): „Honnan kicsi felhő, ég vándora, jöttél?” Fejtsd meg a titkot, légy szíves.

Hát igen, ahogy írod: „hol mit kezdél, abban véget...” Egy-két óras ebédszünettel napi tizenkét-tizenhárom órát dolgozom, hetente hét napon át. Felét az íróasztalnál, felét a hivatalban. Túl sok, nem is bírnám, ha ép volna a lelkem. De tátongó sebemmel (egy cseppet sem akar gyógyulni) csak a folytonos munka tart össze a nappali órákban. Reggel nyolctól este nyolcig hagyjám, az igazán rossz utána következik. Főzőgetek magamra, a mosatásról és takarításról is magamnak kell gondoskodnom.

November óta írom új könyvemet, ha minden jól megy, február derekára kész a piszkozat, áprilisra meg a tisztázat, s ha irgalmasok az istenek, október táján még meg is jelenik. Rögtön küldök példányt. De hol van még október! Meg is kell érni. Egyébként a leghosszabb könyv, amire idekint vállalkoztam.

Idén is elmegyek Stratfordba, első ízben egyedül. 1952 óta járok oda. Idén Periclest s a Téli Regét nézem meg. Késő ősszel a VIII. Henriket is felújítják. Eddig huszonhárom darabról írtam tanulmányt; ha élek még pár évet, s akad örült vállalkozó, sajtó alá rendezném Stratfordi Esték címen. A cím elárulja, hogy nem törekszem teljességre. Igen vaskos könyv lenne így is.

Mózes-átdolgozásod persze megvan. Nagyon megérte a munkát, amit beleöltél.

Végre megindult a Kemény Zsigmond kiadása, örülök neki. Vajon kihozzák a tanulmányokat is?

Sok régi barátot láttam viszont, szívből sajnálom, hogy te még nem voltál köztük, Dezső. Én nem látogatok haza.

Holnap indulok Salzburgba, két hétre. Tavalyról maradt szabadság. Ott él Bözsi fia, Bözsi ott van eltemetve. Sírnézőbe megyek. Magam temettem el; közben felállították tömör kőből a keresztet. Fiam, András megházasodott, lányunokám: Athéna Teodóra (!!!) február elején lesz egyéves, a napra lehet nézni, de a kisasszonyra nem, olyan szép. A fiam igen jó jellem s szívbéli barátom. S amint mondtam: Zoltánnal felfelemlegetünk. Jólesik.

Hogy szolgál az asszony egészsége? Sokszor csókolom Marika kezét.

Téged meg a régi szeretettel öllelek

Csélaci

P. S. Ne tévesszen meg a pogány-bizánci keresztnév. A menyem nem görög, hanem magyar.

Zoltán – Szabó Zoltán (1912–1984). – *Michele Pannonio* – Pannóniai Mihály, magyar származású művész; születési ideje ismeretlen, halálának éve legkésőbb 1464. Egyetlen fennmaradt képe (CERES) a Szépművészeti Múzeum tulajdona. – EURÓPAI PILLANATOK – Gink Károly fotói – Keresztury Dezső írásai (Bp., 1968). – *Nagy Kázmér* – (1920–1985) 1948-ban hagyta el Magyarországot, 1951–1967 között a sydneyi *Független Magyarország* kiadója, majd a BBC szerkesztője; 1981-ben visszatért Magyarországra. – *Mózes-átdolgozásod* – Madách Imre drámai költeményét színpadra alkalmazta Keresztury Dezső (Bp., 1966).

Keresztury Dezső – Cs. Szabó Lászlónak

László Szabó

48, Gloucester News, London, W. 2.

Kedves Laci,

köszönöm szépen igen kedves leveledet. Amint lélegzethez jutok, részletesebben írok, s megpróbálom az „Európai pillanatok” újra elküldeni. Most indulunk Füredre a Szivkórházba, mert mindketten erősen lejárunk. Egy hónapi ott-tartózkodás igen sokat szokott segíteni.

Sürgősen megírom azonban, hogy a keresett Arany-idézet a Buda halála egy híres helye: a támadó hír összehasonlítása egy támadó viharral. Így kezdődik: „honnan kicsi szellő, ég vándora jöttél?” A hivatalomból írom ezt a levelet, s itt nincs kéznél, kb. a III.–IV. énekben lehet. Neked van teljes Aranyod.

Nagy Kázmér cikke nem jutott el hozzám; nem is tudom, hol jelent meg. De nagyon örülök, hogy tetszett a könyv – mostanában igyekszem nekihuzakodni a II. résznek; az igazi tragikus-vértelen-véres történet.

De minderről talán majd legközelebb. Addig is szeretettel köszönt

Budapest, február 8.

Gépirásos válaszlevél-másolat aláírás nélkül.

Cs. Szabó László – Keresztury Dezsőnek

1972. július 5.

Édes Dezső,

jaj, rossz a lelkiismeretem, megint zaklatlak, de hát ki más? – ígérem: utoljára. Hosszú a tanulmány, hetven oldal, sok az adat, s éber a lelkiismeret, utálja a hamis adatot. Megkérdézhetném Tutustól, Fifitől v. Tolnai Gábortól, de nem tudom a címüket, rég el is szakadtam tőlük, groteszk lenne egy kicsit, ha most hirtelen rájuk törnék irodalmi adatért. Neked, hála Istennek, csak egy telefonodba kerül, nem kell kutatnod. Tutus is, Fifi is megadja a holtbiztos választ.

A kérdés így hangzik: volt-e Radnóti Miklós a párizsi világkiállítás évében, 1937-ben a spanyol pavilonban, azaz LÁTTA-E Picasso Guernicáját? Tudom, hogy az Hotel Bissonban laktak (óh, filológia! pedig nem is voltam filosz), az 1937-es párizsi út emlékeiről szólnak a Cartes Postales-ok, s Aludj! c. versében, célzással a polgárháborúra, előfordul a szó, Guernica, de hiteles tanútól szeretném tudni, hogy látta-e magát a képet?

Előre is szívből köszönöm a közbenjárásodat.

Marika kezét csókolom, szeretettel ölel

Csélaci

Tutus – Ortutay Gyula. – *Fifi* – Radnóti Miklósné. – Radnóti Miklósné szíves közléséből: a párizsi világkiállítás nagyon lassan készült, a spanyol pavilont még nem nyitották meg a látogatók előtt, amikor Radnótiéknek már haza kellett utazniuk. A képet mindenáron látni akarták; egy kulcslyukon vagy résen keresztül sikerült megnézniük Picasso alkotását.

Cs. Szabó László – Keresztury Dezsőnek

1975. december 11.

Kedves jó Dezsóm,

tegnap megvettem egyik régóta kedves folyóiratot, a svájci DU decemberi számát, s ott, nagyon nagy örömmre, megtaláltam tüneményes fölvételek kíséretében kiemelt nevedet és írásodat. Nem kell mondanom, milyen jóleső meglepetés volt. Hozzáteszem, bár gondolom, nem mondok vele újat, legalábbis nem Neked, hogy a BBC harmadik műsorán s az ország (nemcsak London) hangversenyein legtöbbször játszott zeneszerző a „három B.”: Bach, Beethoven és Bartók. Ő már nem a miénk, ő már, mint Shakespeare és Dante, a nagyvilágé.

Jólesett az is, hogy közös hámba fogtak kettőnket a paviai egyetemen, együtt s egyszerre vagyunk „tananyag”. Emlékszel még arra a fiatal miniszterre, aki oroszánként harcolt egy írotársa és barátja tanszékeért a Képzőművészeti Főiskolán?

Mire megvénülünk, és mire magunkra maradunk... Két seb soha nem gyógyult be, nem is fog soha, Bözsi és tanítványaim („a borzasok”) elvesztése. De hát türelem, türelem, türelem, nem sokáig, már be vagyok osztva a menetszázadba. Isten látja lelke-met, nem fogok sirva kikönyökölni annak az utolsó vonatnak az ablakán. Hiszen borzalmas harcterekről viszi a szívós túlélőt egy kiskertbe az Eliziumi Mezőkre.

(Küldd utánam Gluck furulyaszavát az Orpheusból.)

Szóval még egyszer: nagy örömmel s elégtétellel olvastam-néztem a parádés cikket, s kívánok a régi-régi barátsággal elviselhető Karácsonyt. Én tíz napra Zürichbe menekülök, egy „pót-családom”-hoz, mivel a fiamé itt csúnyán szét van rombolva.

Szeretettel ölel

Cs. Laci

Cs. Szabó László 1945-ben a Képzőművészeti Főiskolán az irodalom és művelődéstörténet tanára lett.

Szabó Lőrinc – Keresztury Dezsőnek

Budapest, 1934. december 21.

Kedves Barátom!

Bocsáss meg, hogy csak most felelhetek leveledre. Rettenetes sok dolgom volt, talán láttad nyomát a sajtóban, hogy Tóth Árpád verseit és hagyatékát rendeztem sajtó alá. Ez a munka most véget ért, és ráérek egy percig magammal is törődni. (Mellesleg: a kötetet bocsánatkérés jeléül elküldöttem címedre.)

Mint nyáron mondtam, nagy örömmel látogatnék el hozzátok, legalább kiszakadnék pár napra ebből a malomból. Egyébként nem fontos az ügy.

A szállást és egyebeket, kérlek, intézd el legjobb tudásod szerint, és értesíts a végeredményről. Időpontnak január végét vagy február elejét szeretném legjobban. Ami a témát illeti, ird meg, érdekelné-e a hallgatóságot az a cikk, amelyet a Pesti Naplóban esetleg olvastál: Milyen a jó költő és milyen a rossz, milyen a jó költemény és milyen a rossz? Vagy esetleg alkalmasabb volna egy 6-8 kis lírai portréból álló sorozat: helyzetkép a mai magyar líráról? Kinek kell a németre való fordítást végezni?

Boldog ünnepeket és Újévet kívánok, a Nagyságos Asszonynak kézsókot küldök, Téged szeretettel üdvözöl igaz híved

Szabó Lőrinc

Keresztury Dezső meghívta Szabó Lőrincet, hogy tartson előadást a Berlinben tanuló magyar diákoknak és az érdeklődő németeknek. Az előadásra nem került sor. – *A Pesti Napló*ban megjelent cikk: BESZÉD A KÖLTÖKHÖZ; kötetben: *A KÖLTÉSZET DICSÉRETE* (Bp., 1967).

Szabó Lőrinc – Keresztury Dezsőnek

Budapest, 1935. április 28.

Kedves Barátom!

Nagyon megörültem, hogy talán mégiscsak alkalmam nyílik Berlint látni. Mégis istentelenül megkéstem a válasszal. A látszat az, hogy nem tartom fontosnak a dolgot. Hát ami magát az előadást illeti, az valóban csak jogositvány a kirándulásra és csak újabb munka, ellenben az útnak magának igen örülnék. Rengeteg dolgom még rengeteg lett újabban. Láttad a Magyarországot? A múlt hét óta nap-nap után vezércikkekben szólal meg a Válasz körüli csoport a politikai helyzetről. A dolognak az az előzménye, hogy Gömbös kíváncsi lett ránk, és nemrégiben Zilahynál találkoztunk vele néhányan, mint olyan ellenzékiek, akik csak keveselljük és csak lassúnak tartjuk az akaratát, de pártoljuk a szörnyű reakciós hatalmakkal szemben. A közel háromórás őszinte beszélgetés hírére az egykori szélső jobb és szélső bal nekünk esett: erre kellett felelnünk.

Hogy visszatérjek az előadásra – ha ugyan végleg el nem késtem –, én azt kérném, hogy hadd beszéljek a mai magyar líráról. Esetleg a mai írók világnézeti elhelyezkedéséről: ez utóbbi esetben a múlt csütörtöki (pénteki jelzésű) Mg.-beli cikkemet bővíteném ki egy kis irodalmi front-felvázolással. De vállalom a német-magyar műfordítás műhelyét is, mint témát. Írd meg, hogyha ez kell, beszélhetek-e általában a műfordításról s azután azokról a tapasztalatokról, amelyeket Goethe és George és mások verseinek fordítása során én magam szereztem. Hogy a kollégiumban elhelyeztek, köszönöm. A csehek valószínűleg adnak átutazójegyet. Mért jobb Breslaun át utazni?

Én Drezdára gondoltam. Ha eldől a dolog, értesíts idejében, s esetleg adj valami írást az itteni német követséghez, hogy megpróbáljak szabadjegyet kérni. Szeretnék három napot tölteni Berlinben. Az időpont május végére jó. De egészen a legvégéről lehet már csak szó, hiszen a jegyeket lassan intézik.

Köszönöm, kedves Dezső, hogy még mindig törődsz ezzel a hirtelensült régi ötlettel. Elsején költözünk a lakásból, Budagyöngyére, új lakáscímem: II. Volkmann-ucca 8.

Marikának kezét csókolom, Klára is üdvözlöl mindkettőtöket.
Szeretettel köszönt igaz híved

Szabó Lőrinc

Gömbös kíváncsi lett ránk – Gömbös Gyula és a népi írók találkozásának igen nagy korabeli és későbbi irodalma van. Szabó Lőrinc vonatkozó cikke: „JOB” ÉS „BAL” ÉS A REFORMOK. (*Magyarország*, 1935. április 26.)

Szabó Lőrinc – Keresztury Dezsőnek

Budapest, 1935. június 16-án

Kedves barátom!

Nagyon köszönöm a meghívást és kísérőleveledet. A megoldás nagyon jó – nekem igazán a kimozdulás gondolata volt a fontos, nem a hely és a forma. Azonban, sajnos, azt hiszem, most már nem lesz a dologból semmi. Nem, nem lehet sehogy. Nagyon késő van, és a június vége úgyszólván egybeesik a szabadsággal, amely július elsején kezdődik. Ilyen idő tájban akkor se mehetnék, ha más akadály nem volna; mint tudod: Berlinben még sohase voltam, és júliusra sincs semmi határozott programom. Pár napra – de semmi esetre sem előadásra – talán elmennék júliusban felétek, hiszen a német határig bizonyára lesz jegyem, azonban...

Kérlek, amikor két sorral fentebb diktáltam ezt a levelet Klárának, ő elnevette magát: hogyhogy? honnan lesz pénz?... Hát ez az a szörnyű és örök „azonban” és „de”, amely mindent megakaszt, és amelynél fentebb elakadt a szövegem. Rettenetes fizetési hátralékokban vagyok, s a pénztelenség talán egész júliusban is könnyörtelenül ideszögez majd Pesthez. Lehet, hogy olyan örültséget fogok csinálni, hogy pl. felülök a vonatra, egy pengőnyit fizetek az útból a német vasúton, s az első állomáson leszállok, s ott töltök egy napot. Miért? Azért, mert: miért ne? Hogy kimozduljak, hogy megsétáltassam a szememet pár száz kilométeren át legalább a kupéablakon keresztül. Vagy itt Magyarországon teszek apró, istenhátamögötti, olcsó kirándulásokat. De lehet, hogy beüt valami váratlan pénz, s akkor elmehetek valahova egy hétre. S ha már fantáziálok, miért ne merészkedjem többre: két hétre! Három hétre! Mit lehet tudni? A reményeknek abszolút semmi alapjuk nincs. Csakhogy máskor se volt, vagy alig volt.

Nagyon sok a munkám az újságnál, sok a külön szellemi fronti izgalom és elfoglaltság, azonkívül megint intenzívebben kezdek dolgozni magamnak. Néhány fordítás is esedékes; szeretném megcsinálni az egész Villont. Németh Antal, akinek kinevezése természetesen óriási meglepetést keltett, szintén felkért egy nehezebb dráma lefordítására. Ezek miatt június végéig most már igazán nem lett volna számomra szabad az a két-három délután sem, amely egy felolvasás megszerkesztésére nekem minimálisan szükséges. Hogy német legyen a szöveg, azt én is elintézttem volna valahogy, téged legfeljebb végső átsimitásra kértelek volna.

Újságokból bizonyára láttad, hogy Cs. Szabó László került a rádióhoz Németh László helyére; vasárnap adott részletes programot a Magyarországon. A novella közlését föltétlenül elintéztem, bár én se láttam Lacit két hete. Igen, ő nagyon érzékeny, és sokszor az isten sem tud eligazodni rajta, csak ő. Itt a Pasarét környékén egyszerre elég sok író telepedett meg ezen a tavaszon, Németh is a szomszédságban lakik, átküldtem hozzá a frájljánt, levelem végére majd odaírom a választ az engedély ügyében.

Az új szellemi front tovább vitézkedik, liberáliséknál óriási az összeröffenés. Most a Szépművészeti van soron, Genthon egyik komoly jelöltje Petrovics állásának. Sok mindenről, ha érdekel, majd ha itt lesztek. A Válasz meghalt és feltámadt, új szerkesztője Sárközi György, a májust is pótló szép dupla szám a napokban esedékes. Sárközi közzöni jelentkezésetet, számít rád, azt hiszem, elsősorban tanulmányokra van szüksége. Majd beszélj vele.

Most pedig isten veled, írj megint, minden nagyon érdekel. Kezét csókolom Mariának. Mikor jöttök Pestre? Jelentkezz azonnal.

Szeretettel üdvözöl igaz barátod

Szabó Lőrinc

Ui. 1. A Bund-nak, ha szükséges, légy kedves tudomására hozni, hogy neked magánlevélben megköszöntem a meghívást, és közöltem, hogy sajnos késő van stb.

2. Bizony jó lett volna, ha „mint külföldi”, cikket küldtél volna a Mg.-nak. Küldj!

3. Éjjel 11 óra; Németh L. válasza megjött: már írt, és engedélyezte a felhasználást, most újra – természetesen – engedélyezi. Az ő levele is elveszhetett. Éljen, mégis jó, igaz fiú!

Petrovics Elek – (1873–1945) művészettörténész. – *Genthon István* – (1903–1969) művészettörténész.

Szabó Lőrinc – Keresztury Dezsőnek

41. II. 6.

Kedves Dezső!

Remélem, Klára megtalál a főpróbán. Itt küldöm a legutóbb megbeszélte három kéziratot: a Zsidóbükk-részletet, a Kohlhaas-részletet és a Goethe-verset Wertherhez. Ezenkívül úgy rémlik, mintha itt maradt volna a „Die Nähe des Geliebten”: küldöm ezt is; ha már megvan, ezt a kéziratot dobd el. Küldök még két új Georgét is; tudom, van már elég, de talán nagyobb lesz a változatosság, ha pl. „A hárfás” és „A bajnok” helyett ezeket vennéd be. A Nietzsche-óda kissé eltér a Pandorabeli szövegtől, a Tájkép (A Siebenter Ring-ből) egészen új; ezeket, ha nem kellenek, küldd vissza.

A Goethéknél, a verseknél, valahol meg kell említeni, hogy Kner-kiadás. A Werther-részletnél, a Grillparzer-Szegény-muzsikusnál, a Droste-Zsidóbükknél és a Kleist-Kohlhaasnál pedig azt, hogy Niels Kampmann-kiadás, Berlin. Én csak a mai-aknál jegyeztem magam be a dolgot, a korábbiaknál nem; pótolod, kérlek, a hiányt. Legjobb volna valahol a könyv végén adni valami bibliográfiát az idézetekből.

Ha nem mégy el a főpróbára, Klára postára adja a levelet.

Egyébként ez az első levelem, melyet most vett kis új írógépemem kopogok.

Minden jót, isten veled.

Ölel

Sz. Lőrinc

A levél a készülő antológia (A NÉMET IRODALOM KINCSESHÁZA) összeállítása alkalmából közli a fentieket.

Szabó Lőrinc – Keresztury Dezsőnek

Bpest, 1956. III. 21.

Kedves Dezső,

köszönöm a lapot s szíves invitálásodat – nem is tudom: hova? Mindenesetre jobb helyre csábítasz – mondván azt is, hogy „nincs nő!”, ami nagy előny! – jobb helyre, mint a Volkman utca. Remélem, még ott vagy Füreden. Kodolányi Jutka írta, hogy az édesapjához naponta betérsz egy pohárka csevegésre. Liptákék aláírására egy Sh.-szonettkötetkével fogok felelni, mihelyt hozzájutok: elfogyott máris az egész! A Drostenovella már a kiadónál van, teljes egyetértésben, s úgy tudom, a Grillparzerrel is megvannak (s meg leszel te is) elégedve. Nincs tavasz! Nincs pénz! Nincs ifjúság! Jaj nekem! Még levélborítékom sincsen, márpedig még ma felelni akartam: körülragasztom a Te leveledet is. Gondolom, Nektek megvan a 49-es szonettkötet, azért most mellőzlek, ne vedd rossz néven. Erősödj csak, és tartsd a lelket abban a Johannesben (neki tán van). Szeretettel üdvözöl öreg cimborád:

Sz. Lőrinc

A Világirodalom Gyöngyszemei sorozatban megjelent Shakespeare-szonettek kiadásáról van szó. – *Kodolányi Jutka* – Kodolányi János lánya.

Móricz Zsigmond – Keresztury Dezsőnek

Kedves Dezsőm, hamarosan adok kéziratot, de kérlek, intézd el, hogy a Lloydot indítsák meg címemre Lányfaluba. Esetleg, mint a Kelet Népe cserepéldányát.

Gyertek ki, Dezső, Virág is vár benneteket, Marikával.

Leányfalu, 1941. VI. 28.

Móricz Zsigmond

Weöres Sándor – Keresztury Dezsőnek

Pécs, 1941. december 12.

Kedves Dezső,

hálásan köszönöm a szép német antológiát. Ami benne van, mind érdekes, jelentékeny, szép – hanem nagyon sajnálom, hogy Platent kihagyta. Mintha egy francia antológiából Chénier vagy Lamartine hiányozna. De az egybegyűjtött hatalmas anyag bőségesen kárpótol a kimaradottakért.

Nagyságos Asszonynak kézsókomat küldöm. Ölel hálás barátod

Weöres Sanyi.

A köszönet A NÉMET IRODALOM KINCSESHÁZA című antológiára vonatkozik.

Zilahy Lajos – Keresztury Dezsőnek

Budapest, 1942. május 7.

Kedves Barátom!

Néhány cikkemben már évekkkel ezelőtt leszögeztem álláspontomat abban a kérdésben, hogy miképpen használjuk a magyar neveket idegen nyelveken.

Összes külföldi kiadóim LAJOS ZILAHY név alatt hozták forgalomba regényeimet, s én magam is ezt tartom az egyetlen helyes útnak. Thomas Mann-ból sem lehet magyarul Mann Tamás.

Hegedüs Lórántot egyszer élesen megtámadtam, mert Angliában angolul megjelent könyvén a Roland von Hegedüs nevet használta. Szerintem a magyar nemesség semmiképpen sem fordítható le von-nal, sőt még a de-vel sem. Ha nemesi származásomat fel akarnám tüntetni idegen nyelven, nevem csak így íródhatna: Lajos Zilahy de Literat. Ez persze nem írónak való névhasználat. Arra kérlek tehát, hogy az elmondottak alapján Lajos Zilahyt írjátok. A Ludwig névhez semmi kapcsolatom nincs, még német fordításaimban sem.

Igaz barátsággal köszönt kész híved:

Zilahy Lajos

Déry Tibor – Keresztury Dezsőnek

1944. június 5.

Drága barátaim,

Illés Endrét kértem meg, hogy regényemet s még néhány egyéb kisebb kéziratomat őrizze meg, s ha nekem már nem tudná visszaadni őket, juttassa el hozzátok.

Háromkötetes regényem életemnek egyetlen érdemes munkája. Hogy megírhatam, nektek köszönhetem; hálatalt szívvel és megindultan nektek ajánlom fel azzal a régi szeretettel, amelyet a hosszú távollét sem apasztott le. Kiadását illetően minden tekintetben, tehát esetleges szövegkorrektúrák, a kiadó s a kiadás időpontjának megválasztása stb. tekintetében teljhatalmat adok nektek. Az Illésnél levő példányon kívül van még egy példányom az Árpád-u. 12. légó-pincében elhelyezett málhában; ezt az utóbbit korrigáltam utoljára, szövegeltérések esetében tehát ez a mérvadó. Kiadását illetően semmilyen más úgynevezett barátomnak nem engedélyezek semmiféle szerepet – beleszólást, bábáskodást, előszót stb.

E munkán kívül van még egy egykötetes berlini tárgyú regényem – közepes munka; könyvben ki nem adott verseim, amelyek tán megérdemlik a kiadást, egy francia tárgyú hosszú novellám, ugyancsak kiadatlan; talán fogház-naplóm számba jöhet. Megjelent, de könyvben ki nem adott novelláim, tanulmányaim stb. – ha jól emlékszem – ugyancsak a légó-ládában vannak. Minden munkám valamennyi jövedelmét felerészben rátok testálom, felerészben Oravec Paulára; ha e levél átadásakor már nem élne, ez is benneteket illet. Paulát feleségemnek tekintem. Kisebbségi adósságaim vannak (listájukat külön elkészítem); ezeket fokozatosan munkáim esetleges jövedelméből fele-fele arányban fizessétek meg. Anyámról külön nem intézkedem; valószínűtlen, hogy túlélné.

Isten áldjon benneteket, barátaim.

Tibor

Nincs időm újraírni ezt a levelet, tehát korrigálok. Regényem utoljára átnézett kézírata nem a légó-pincében, hanem Vajda Endrénél van (hivatal: Athenaeum, cím: Péterffy Sándor u. 47. vagy Kistarcsa, Vajda György címén, Rothermere-u. 18.). A többi kézirat nem Illésnél, hanem Paula egyik bátyjánál, aki ha sor kerül rá, jelentkezni fog.

Háromkötetes regényem – A BEFEJEZETLEN MONDAT. – *Egykötetes berlini tárgyú regényem* – SZEMTŐL SZEMBE. – *Francia tárgyú hosszú novellám* – A TENGERPARTI GYÁR. – *Oravecz Paula* – (1903–1990) író, Déry Tibor felesége. – *Vajda Endre* – (1914–1987) író, műfordító, kritikus, az Athenaeum lektora.

Déry Tibor – Keresztury Dezsőnek

Bpest, 1945. XI. 12.

Kedves Dezső,

a következő ügyben kérem segítségedet: irtam egy darabot, melyet a Nemzeti augusztusban elfogadott azzal, hogy legkésőbb dec. 10-ig színre hozza. Major Tamás most mégsem meri előadni, politikus tanácsadói lebeszélnek a munka zsidó vonatkozásai miatt. Énnekem épp ellenkezőleg az a véleményem, hogy inkább ma, mint holnap, ha egyáltalán van tisztességes értelmiség ebben az országban, az csak azért menthető fel, mert nem tudta, hogy mi történik, s csak úgy győzhető meg, ha elmondják neki – darabom ezt a célt szolgálja, s egyforma kemény a kereszténységgel és a zsidósággal szemben. Major – aki a darabot mindenképp elő akarja adni – tanácsadói sugallatára épp csak ettől a keménységtől fél, s nem vonja kétségbe, sőt! a darab többé-kevésbé problematikusan írói értékét; szerinte az egyetlen előadásra érdemes magyar darab, amely a kezébe került.

Abban állapotunk meg, hogy Major elküldi neked holnap a darabot, s téged kérünk fel döntőbírárnak, akinek véleményét kötelezően elfogadjuk. Ha igaz, hogy kultuszminiszter leszel, annál jobb, hisz akkor ex offio is rád tartozik.

Előre is hálás köszönettel ölel

Déry Tibor

Ui. Nagyon fontos volna nekem, ha *nagyon* gyorsan el tudnád olvasni. Megteszed?

Cím most: Lukácsfürdő (59. szoba)

Írtam egy darabot – A TANÚ-L.

Hevesi András – Keresztury Dezsőnek

Kedves Marika és Dezső, a fülemhez került, hogy a pesti lapokban meghaltam. Talán már tudjátok, de én is megírom, hogy jól vagyok, élek, sohasem voltam még ilyen jó karban! Sok testi ügyességgel nem dicsekedhetem, de szívósságom és jó morálom engem magamat is meglep. Kérlek, írjatok minél részletesebben, hogy vagytok, mi újság

otthon, és mit szóltak a halálomhoz. Regényen is dolgozom, talán a tavasszal készen lesz, ha addig meg nem valósul a korai újsághír.

Sok kézcsók, ölelés

Bandi

A levelezőlap keltezetlen, a postabélyegző olvashatatlan; minden bizonnyal 1940-ben íródott. – *Hevesi András* – (1902–1940) író, kritikus, műfordító; 1939-ben Párizsba emigrált, 1940 augusztusában a francia hadsereg önkéntesként hősi halált halt.

Radnóti Miklós – Keresztury Dezsőnek

1943. május 12.

Kedves Barátom,

néhány napja leszereltem, itthon vagyok, s dolgozom. Ehhez az általam már nem is remélt csodához, ennek megvalósulásához aláírásoddal Te is hozzájárultál. Hálás szívvel köszönöm a személyes találkozásig is kedvességedet, és szeretettel, barátsággal köszöntlek, Marikának hódolatteljes kézcsókomat, hívetek

Radnóti Miklós

Aláírásoddal... – magyar írók, tudósok, politikusok a honvédelmi miniszterhez intézett levelükben kérték néhány zsidó író és művész – köztük Radnóti Miklós – mentesítését a munkaszolgálat alól.

Kodály Zoltán – Keresztury Dezsőnek

Kedves barátom!

Csördíts már közéje ennek a győri zeneiskolaügynek. A bürokrácia ellopott egy esztendő a győri zenetanulóktól: augusztusban volt már tárgyalás alatt, szeptemberre meg lehetett volna kezdeni a tanévet.

Kiss Lajos kitűnő ember, az egész újvidéki, összehangolt gárda áttelepítése Győrbe szerencsés gondolat. Nyélbe kellene ütni 24 óra alatt.

Igaz, mint mindenütt, ott is van egy intrikus, tehetségtelen stréber, aki nem kevesebbet akart, mint pártfogó volt igazgatóját kitűrni, s a helyére ülni, minden arravalóság sőt formális képesítés híján*/ – de hát az ilyeneket ki kell iktatni sőt akolbólítani.

*/ Nem lehet az egyházkarnagyi oklevelet a sokkal több és alaposabb tanulmányt jelentő tanári oklevél vagy zeneszerzési végbizonyítvánnyal egyenrangúnak venni.

Szíves köszöntéssel

Kodály Z

Keltezetlen; Keresztury Dezső 1945 novemberétől 1947 márciusáig volt miniszter. – *Győri zeneiskolaügy* – a Győri Ének- és Zeneegylet (GYÉZE) államosítása után jött létre az Állami Konzervatórium, amelynek Kiss Lajos lett az igazgatója. – *Kiss Lajos* – (1900–1982) Újvidékről áttelepült népzene kutató.

Kodály Zoltán – Keresztury Dezsőnek

Pécs, november 19.

Kedves Barátom!

Naponta 2 levél sok, de remélem, nem mindennap megy így tovább. Mayer Ferencz, a székesegyházi énekiskola igazgatója is felutazik, s szívesen hozzájárulnék, hogy ügyében gyors intézkedés történjék. Beadványa már régebben ott van, s én innen küldtem a Műv. Tanácsnak egy fogalmazványt, alapul a T. véleményéhez. Azt csak a miniszter kérdésére adja le, ez kissé meglassítja a dolgot.

Lehet, hogy magad is hallottad ezt a kart, mikor 3 éve Pesten járt.

Én csak annyit mondhatok, hogy ezt az intézményt minden erővel fenn kell tartani, mert egyetlen a maga nemében, és kulturális szempontból (egészen függetlenül a valástól) komoly tényező.

Nemcsak fenntartani, hanem más helyeken hasonlók szervezésére kellene ösztönzést adni. Leginkább azzal, hogy alkalmas városokba való utazásukat – majd ha lehet – államilag kellene megszervezni.

A lehetőség szerint jóindulatú intézkedésedet kérve üdvözöl mai nap másodsor

Kodály Zoltán

A Művészeti Tanács 1945-től 1949-ig működött, 1946-tól Kodály Zoltán volt az elnöke.

Kodály Zoltán – Keresztury Dezsőnek

Pécs, november 20.

Kedves Barátom!

Úgy látszik, mindennapos vendéged leszek. (Így jár egy miniszter.) Ma meg a zeneakadémiáról kapok S.O.S. jelet.

Van ott egy intrikus kör: Gaál Endre, Major, Kókai (tehát nem a legnagyobbak), akik még most is minden követ megmozdítanak Zath. ellen, miután az igazolásnál rajtavesztettek. Rektorátusról álmodoznak, mert olvasták az Írásban, hogy úgy az utolsókból is első lehetnek.

Ma minden ugrándozás és nyugtalanító változás árt az intézetnek. Belső pedagógiai reformok meg, amire égető szükség volna, nemigen érdeklők ezeket az urakat. (Sajnos Waldbauer is beállt a pakliba, mert hát Z. is hegedül és fiatalabb.)

Csak jelezni akarom: akármi szellő fúj, onnan felől, Cave canem! Majort (rég indítványozta a Műv. Tanács) a Múzeum zeneműtárához kell tenni – tanárnak alkalmatlan cédularágó adatvadász, előadni, lelkesíteni, sőt fegyelmet tartani sem tud. Gaállal előbb-utóbb kell valamit csinálni: saját intézetét mégsem kritizálhatja újságban. Kókai beteges hatalmi törekvései elé pedig, ha nem akad egy jó vidéki zeneiskola, pl. Miskolcz, ahol kiélhetné azokat – gerendát kell fektetni.

Bocsáss meg, hogy ezekkel zavarlak, mert hát nagyobb ügyek várnak elintézésre (NB ezzel is le lehet őket inteni), csak előzetes figyelmeztetésül írom, ha netán meghorhannának. Különben ott a Tanács! az majd elintézi. Üdv!

Kodály Z

Gaál Endre – (1903–?) zongoraművész, a budapesti Zeneművészeti Főiskola tanára, a *Magyar Nemzet* zenei rovatának vezetője. 1956-ban Dániába emigrált, 1967-ben Kanadába költözött, itt zeneoktatóként dolgozott. – *Major Ervin* – (1901–1967) zenetörténész, zeneszerző, 1935-től a Zeneművészeti Főiskola tanára. – *Kókai Rezső* – (1906–1962) zeneszerző, zenetudós, 1929-től haláláig a Zeneművészeti Főiskola tanára. – *Zathureczky Ede* – (1903–1959) hegedűművész, 1929-től a Zeneművészeti Főiskola tanára. 1957-ben az Egyesült Államokba emigrált, haláláig a bloomingtoni egyetem hegedűtanára volt. – *Waldbauer Imre* – (1892–1953) hegedűművész, a Zeneművészeti Főiskola tanára, a Waldbauer–Kerpely-vonósnégyes megszervezője. 1946-ban az Egyesült Államokba költözött, ott hangversenyezett és tanított.

Nemes Nagy Ágnes – Keresztury Dezsőnek

1958. május 22.

Kedves Dezső!

Őszinte fájdalommal küldöm vissza az Elégiát. Nagyon szerettem volna – ha egy mód van rá – megtartani. Kerestem is Magát égen-földön, telefonon, hogy rábeszéljem erre, de nem leltem. S mint írja: megjegyzések vannak rajta – hát mit van mit tenni, visszaküldöm.

Persze újra és újra megrendített, azt hiszem, kivételesen jó fordítás. Bevallom, nyelvileg külön élményt jelentett, a magam homályos értelmezéseit megvilágította a magyar szöveg. Attól félek: duinói elégiát fordítani csak olyan nyelvtudással, értéssel érdemes, amire Maga képes. Hiába, minden hangsúly számít. Szorongva gondolok rá, mit csinálok, ha effélére kerül a sor.

Tulajdonképpen nincsenek is megjegyzéseim. Nagyon is egyetértek abban, hogy helyenként – rilkei mód – kilép a jambusból, szaporít, átvált szabadabb ütemre; a tiszta jambus meglakkozna a szöveget. Csak örülni tudok a „frei von Tod” = „haláltalan” megfelelőjének, vagy a „riß es uns herum” = „magával tépne” fordításának. A „zwitterig”-gel küzdöttem én is, egy másik Rilkében. Végül azt hiszem, valami „korcs”-csal kezdődő jelzőben állapotodtam meg. Azt nem tudni, hogy a „cikázik”-ot szándékosan írja-e egy helyt két k-val. Ezek a dunántúli geminációk (ha igaz!) nyugtalanítják az én partiumi fülemet. Ez egyébként a világirodalom egyik legszebb hasonlatában van (azt hiszem, ebben egyetért velem), a madár röptéről „mint mikor hasadás fut át egy csészén”. S milyen remekül „üt” magyarul!

Nagyon köszönöm Magának, hogy eljuttatta a kéziratot; megrágtam és okultam. S bocsássa meg, hogy belekotyogok – ha ilyen kis mértékben is – egy ekkora teljesítménybe.

Hála és kalaplengetés! – Köszönettel és szeretettel üdvözlí

Nemes Nagy Ágnes

A levél a készülő A NÉMET LÍRA KINCSESHÁZA (Bp., 1959) előmunkálataival kapcsolatos. – Keresztury Dezső Rilke NYOLCADIK DUINÓI ELÉGIÁ-ját fordította le, kéziratát megtekintésre küldte el Nemes Nagy Ágnesnek.

Marcel Proust

SZODOMA ÉS GOMORRA (II)

Bognár Róbert fordítása

Megpillantottam Swannt, szerettem volna beszélni vele, de Guermantes herceg nemcsak álltában fogadta Odette férjének köszönését, hanem azonnal a kert mélye felé ragadta őt, szinte magával szippantotta, olyan viharosan, hogy némelyek azt mondták: – Kidobja a házából.

Amilyen szórakozott voltam, csak harmadnap tudtam meg, az újságokból, hogy egész este játszott egy cseh zenekar, és percenként görögtüzek gyúltak, és csak akkor nyertem vissza egy kicsit a megfigyelőképességemet, amikor eszembe jutott, hogy megnézzem Hubert Robert híres szökőkútját.

Szép fák övezte félreeső tisztáson magasodott a szökőkút (jó néhány fa egyidős volt vele); a karcsú vízoszlop messziről szilárd tömbnek tetszett, s csak a lehulló permetpalástot libegtette a könnyű szél. A XVIII. század tiszta, elegáns vonalakkal rajzolta meg a formáját, de – tulajdon stílusába merevítve – mintha megállította volna az életét: távolról sokkal inkább a művészetet érzékelt az ember, mint a víz lendületét. Még a sudaránál megsűrűsödő felhőgomoly is a kor jellegét őrizte, úgy, mint azok a fellegek, amelyek Versailles egén tornyosulnak. Közélről aztán látnivalóvá vált, hogy a víz, bár követi az eleve megrajzolt pályát, ahogy egy antik palota vonalát őrzik a kövek, mindig új s új sugárban lövell a magasba, s úgy engedelmeskedik az építész valahai parancsának, hogy látszólag szilajul ellene szegül: ezernyi külön szökkenés látszik távolról egyetlen nekirugaszkodásnak. És valójában az aláhulló víz is éppolyan szakadozott, mint a fölszökő, holott messzebből úgy láttam, hogy egyetlen megtörhetetlen lendületű sűrű folyam. Mint közlelről megfigyelhető volt, az biztosította a függélyes folyamatosság látszatát, hogy ott, ahol a fölszökő víz íve megtört volna, egy-egy párhuzamos-harántirányú vizlövellő torok vette át a szerepét, s ott, ahol már az se bírta erővel, egy még följebb lévő kapcsolódott a sorba. Fáradt vízcseppek hulltak alá a vízoszlopról, keresztezve fölfelé szálló társaik útját, és olykor, a szökőár kavarta légörvénytől szétzaggatva, -porlasztva, ott lebegtek a levegőben, amíg el nem enyésztek a medence vizében. Tétova, puha, hulló párájuk lágyan ölelte körül a szüntelenül megfeszülő vízszugárnyalábot, mely milliomm parányi cseppből összeálló, óarany színben játszó, mozdulatlanságában is csupa mozgás felhőt nyújtóztatott az ég felhői felé. Sajnos megeseett néha, hogy egy széllökéstől, vagy egyszerűen attól, hogy félrehordott egy engedetlen vízszugár, zápor csapott le rézsútosan a földre, s bizony bőrig áztak az óvatlan szemlélődők, ha nem maradtak tisztes távolságban a szökőkúttól.

Hirtelen feltámadt a szél, és bekövetkezett a ritka – és ezúttal meglehetősen kellemetlen – kis baleset. Valaki azt mondta Arpajonnénak, hogy Basin de Guermantes, aki pedig még meg sem érkezett, Surgisnéval van a rózsaszín márványteremben, ahová a medence kávéjánál kezdődő iker-oszlopfolyosó vezetett. Arpajonné éppen elindult volna az egyik árkádsor alatt, amikor egy meleg széllökés elhajlította a vízoszlopot, és akkora adagot zúditott a nyaka közé, hogy a ruhája alá csorgó víztől úgy átázott a szép hölgy, mintha belemerítették volna egy teli kádba. S ekkor öblös rőfögés harsant

nem messze tőle, olyan mennydörgő erővel, hogy azt egy egész ármádia tisztán hallotta volna, de a hang gazdája meg-megszakította, időnként kitartotta a gurgulázást, mintha nem az egész sereghez, hanem külön-külön az egyes csapattestekhez szólna; Vlagyimir nagyherceg hahotázott teli tüdőből Arpajonné elázása láttán (később gyakran emlegette, hogy ez volt az egyik legmulatságosabb jelenet, amit valaha látott). Néhány könnyörületes személy megjegyezte a moszkvai férfiúnak, hogy Arpajonné talán megérdemelné, hogy egy-két részvétteljes mondattal örvendeztesse meg, elvégre a hölgy, ki most a kendőjével törülgeti magát, jócskán túl van a negyvenen, s bár a víz alattomosan síkossá tette a szökőkútmedence szegélyét, senkitől se kérve segítséget szabadult ki szorult helyzetéből, mire a jószívű nagyherceg kötelességének érezte, hogy engedelmeskedjen, és az utolsó öblös hahotaroham elültével máris a korábinál is messzehangzóbb mennydörgés hallatszott. – Bravó, öreglány! – harsogta Vlagyimir, és tapsolt, mintha színházban volna. Arpajonné nem lelte örömét benne, hogy ügyességét a fiataltsága rovására dicsérik. És válaszul valakinek, aki (megstukéttatva a víz robajától, amelyet pedig túlharsogott a főméltóságú úr rivalgása) odaszólt neki: – Azt hiszem, önnek mondott valamit a cári fenség – Arpajonné azt felelte: – Nem! Souvrénének.

Visszamentem a parkon át, föl a lépcsőn, ahol – hogy a herceg félrevonult valahová Swann-nal – Charlus körül sűrűsödött meg a vendégek sokasága, ahogy egykor Versailles-ban, ha XIV. Lajos távol volt, fivérénel, a Monsieur-nél gyűltek össze az udvaroncok. A báró megállított; mögöttem két hölgy és egy fiatalember közeledett, hogy üdvözölje.

– Kedves, hogy itt láthatom – nyújtott kezét Charlus. – Jó estét, Madame Trémoille, jó estét, Herminie. – De tüstént eszébe juthatott, mit mondott nekem a Guermentes-palotában betöltött vezérszerepéről, és ha már nem tudta megakadályozni, ami kedve ellen való volt, abban talált elégtételt, hogy nagyúri hetykeségét és hisztériás jókedvét maró gúnnyal nyilvánítsa ki: – Kedves – folytatta –, de kivált igen furcsa és mulatságos. – És felkacagott, egyszerre mutatva ki jókedvét és azt, amit az emberi szó már nem tud kifejezni, olyan harsányan kacagott, hogy némelyek, tudván, milyen nehezen megközelíthető a báró, és milyen pökhendi „kirohanásokra” hajlamos, kíváncsian közelebb húzódtak, aztán, majdhogynem egyetlen sietséggel, a nyakukba szedték a lábukat. – Ejnye, meg ne sértődjön – érintette meg a vállamat –, tudhatja, hogy kedvelem magát. Jó estét, Antioche, jó estét, Louis-René. Megnézte a szökőkutat? – kérdezte, de inkább állítás volt az, mint érdeklődés. – Szép, ugye? Csodálatos. Persze még csodálatosabb lenne, ha el lehetne tüntetni róla bizonyos dolgokat, akkor egész Franciaországban nem lenne párja. De már így is a párját ritkítja. Ha beszél Bréautéval, nyilván azt fogja hallani tőle, hogy kár volt lampionokat fölszereltetni, de ezzel csak el akarja terelni a figyelmet róla, hogy ő maga adta ezt a képtelen ötletet. De mindent összevetve nem nagyon sikerült elrondítania. Sokkal nehezebb elcsúfitani egy remekművet, mint megalkotni. Amúgy is gyaníthattuk, hogy Bréauté nem vetekedhet Hubert Robert-ral.

A befelé vonuló vendégek sorához csatlakozva visszamentem a palotába. – Találkoztam mostanában az én tüneményes Oriane kuzinommal? – kérdezte a hercegnő. Az imént állt fel a bejáratnál levő karosszékéből, és most a szalonok felé kísértette magát. – Idejön ma este – folytatta a ház úrnője –, találkoztam vele délután, megigérette. Egyébként, ha jól tudom, csütörtökön a követségen ön is velünk vacsorázik az olasz királynénál. Az összes felségek ott lesznek, nagyon félek. – A koronás fők természetesen egy

csöppet sem ijesztették Marie-Gilbert-t, aki nagyon is otthonos volt a szalonok világában, és aki úgy emlegette a „kis Koburgokat”, ahogy más azt mondja: „az én kis kutyusaim”. Guermantes hercegnő egyszerűen butaságból mondta tehát, hogy „nagyon félek”, mert a butaság még a hiúságnál is erősebb a nagyvilági emberekben. A tulajdon genealógiájáról is kevesebbet tudott, mint egy gimnáziumi történelemtanár. Szerette viszont fitogtatni ismeretségi körében, hogy pontosan tudja, kinek mi a beceneve. Megkérdezte, hogy a következő héten ott leszek-e Pommelière márkiné vacsoráján, és tagadó válaszmra egy kis ideig hallgatott, aztán pusztán azért, hogy kérkedjen a tudományával, s hogy – a lapos közgondolkodás iránti hódolatáról bizonytságot téve – kimondhassa a márkiné becenevét, azt mondta: – Meglehetősen kellemes asszony a kis Pomme.

Miközben a hercegnő velem társalgott, megérkezett Basin de Guermantes és Oriane. Nem tudtam azonnal üdvözölni őket, mert alighogy elváltam a ház úrnőjétől, karon ragadott a török nagykövetné, és a ház úrnőjére mutatva így kiáltott: – Ah, micsoda tündéri teremtés a hercegnő! Egy tünemény! Ha férfi volnék – fűzte hozzá némiképp alantas izléssel és keleties érzékiséggel –, az életemet is odaadnám érte. – Azt válaszoltam, hogy én is bájosnak találok, de jobban ismerem az unokanővérét, Oriane hercegnőt. – Nem lehet egy napon említeni őket – mondta a követné. – Oriane bájos nagyvilági hölgy, aki Mémétől és Babaltól lesi el a szellemességet, Marie-Gilbert viszont *valaki*.

Nem szeretem, ha előírják, miként vélekedjem olyan emberek felől, akiket magam is ismerek. És semmi érv nem szólt mellette, hogy a török nagykövetnének biztosabb volna az ítélete Oriane de Guermantes-ról, mint nekem. Egyébként az is felingerelt a nagykövetné ellen, hogy egy egyszerű ismerős, de még egy barát hibái is mérgezők számunkra, csak szerencsére „immúnisak” vagyunk rájuk. Nincs szándékomban tudományos összehasonlításba bocsátkozni és az anafilaxiáról értekezni, csak azt mondom, hogy baráti vagy pusztán társasági kapcsolatainkban van egy bizonyos ellenséges érzület, mely általában nem okoz tüneteket, de időnként kitör. Nemigen hat a méreg, ha az emberek „természetesek”. A török nagykövetné „Mémé”-ként emlegetve Charlust és „Babal”-ként Bréautét, akiket pedig nem is ismert, kioltotta „immunitásomat”, amelynek hála máskor elviselhetőnek találtam a hölgyet. Idegesített, ami már csak azért is jogtalan volt, mert nem azért beszélt így, hogy azt a látszatot keltse, mintha bizalmas jó ismerőse volna „Mémé”-nek, hanem mert sebtében szerzett ismeretei alapján azt hitte, hogy ez a helyi szokás, így kell neveznie az előkelőségeket. Iskoláit néhány hónap alatt végezte el, és nem járta ki az összes osztályokat. De jobban belegondolva más oka is volt, hogy taszított a nagykövetné társasága. Nem is olyan régen történt, hogy ugyanez a diplomáciai személyiség „Oriane” házában komolyan és megfontoltan azt mondta nekem, hogy ellenszenvesnek találja Marie-Gilbert de Guermantes-ot. Nem ütköztem meg a mostani pálfordulásán: az estélyre való meghívás kellő magyarázattal szolgált. A nagykövetné őszinte volt, mondván, hogy Guermantes hercegnő tüneményes teremtés. Mindig is ez volt a véleménye. De mivel mind ez ideig nem kapott meghívást a hercegnőtől, azt hitte, hogy nem-fogadtatása viszonzásaként úgy kell tennie, mintha elvi megfontolásból és önként tartaná távol magát a Guermantes-palotától. Most, hogy bebocsáttatást kapott, és hihetőleg nem csak erre az alkalomra, nem volt akadály a többé, hogy kinyilvánítsa rokonszenvét. Többnyire nem ám afféle súlyos ok magyarázza kinek-kinek a másiktól alkotott véleményét, mint a szerelmi csatlódás vagy a politikai hatalomért való vetélkedés. Sokkal ingatagabb az ítélet: egy meg-

hívás vagy egy meghívás elmaradása is lehet az alapja. Egyébként a török nagykövetné – ahogy azt Oriane de Guermantes mondta, szemlét tartva velem a szalonokban – „jól mutatott” a vendégek között. És főleg nagyon hasznos volt. Az arisztokrácia igazi csillagainak terhes, hogy estélyeken kell mutatkozniuk. Aki látni akarja igazi fényüket, gyakran kénytelen egy másik égöv alá vándorolni, ahol jószerivel magányosan ragyognak. De az oszmán nagykövetné és a hozzá hasonlatosak, akik csak nemrég forgolódnak az előkelő társaságban, bele nem fáradnak, hogy úgyszólván egyszerre mindenütt ott csillogjanak. Hasznosak az afféle társasági eseményeken, amelyeket estélynek, fogadásnak neveznek, és ahová akár félholtan is elvitetnék magukat. Állhatatos mellékszereplők, akikre bizton számíthatni: ők ott lesznek az estélyen. Az ostoba ifjoncok pedig, nem sejtven, milyen talmi a csillogásuk, őket látják az elegancia fejedelemeasszonyainak, és bajos volna megmagyarázni nekik, hogy a világtól elvonulva diszpárnákat festegető Standishné, akit ők ismerni se ismernek, legalább olyan előkelő dáma, mint Doudeauville hercegné.

Oriane de Guermantes tekintete általában szórakozott volt és egy kicsit mélabús, csak akkor ragyogtatta fel a hercegnő, ha valamely barátját üdvözölte, akkor pontosan olyan volt az a belső fény, mint egy elmés mondás, egy bájos arcvonás: különleges konyharemek, melynek ízetől áhítatos öröm terül szét az ingyenc orcáján. De a nagy estélyeken annyit kellene köszönetnie, hogy úgy gondolta: kimerítené, ha minden üdvözlés után el kellene oltania a lángot. Ezért, akár egy irodalomrajongó, aki egy nagyszerű színpadi szerző legújabb darabját nézi meg a színházban, s kinyilvánítandó abbéli bizonyosságát, hogy jó estére számít, már a páholynytűnő kezébe nyomva a holmijait, bennfentes mosolyra igazítja ajkát, és helyeslően csúfondáros élénkséget lobbant a szemében, a hercegnő, mihelyt megérkezett, az egész estély idejére felizzította a tekintetét. És miután odaadta csodálatos Tiepolo-rózsaszín belépőjét, mely alól előragyogott a nyakát abroncsként körülfogó rubin nyakék, a nagyvilági hölgyekre jellemző gyors, mégis minden részletre kiterjedő szakértő pillantást vetett a ruhájára, Oriane megbizonyosodott felőle, hogy kellően csillog-e a szeme, mintha az ugyanolyan ékszer volna, mint amiket visel. Egnéhány „jótét lélek”, köztük Jouville, oda-sietett a herceghez, és útját állta, mondván: – Hát nem tudja, hogy szegény Mama* haldoklik? Már feladták neki az utolsó kenetet. – Basin de Guermantes azt felelte: – Tudom, tudom – és elhessegette a kellemetlenkedőket. – A viaticum a lehető legjobb hatással volt rá – tette hozzá mosolyogva, s arra gondolt, hogy az estély után mindenképp elmegy a vigadói jelmezbálba. – Titokban akartuk tartani, hogy visszajöttünk – mondta a hercegnő. Nem sejtette, hogy Marie-Gilbert eleve megcáfolta ezt az állítást, mert elmondta, hogy futólag találkozott vele, és ígéretét vette, hogy eljön. Basin de Guermantes percekig fürkészte a felesége arcát, majd így szólt: – Elmondtam Oriane-nak, hogy milyen kétségei voltak. – A hercegnő, látva, hogy kétségeim megalapozatlanok voltak, és nem hárul rá az a feladat, hogy eloszlassa őket, nevetségesnek nyilvánította aggályaimat, és hosszasan élcelődött rajtuk. – Még hogy attól félt, hogy nincs meghíva! Mindig meg van híva az ember! És különben is számíthatott rám. Csak nem képzeli, hogy nem tudtam volna meghívni a kuzinomhoz? – El kell ismernem, utóbb sokkal nehezebb dolgokat is megtett az érdekekben, mindazonáltal őrizkedtem tőle, hogy úgy értelmezsem a szavait, mintha fölöslegesen kishitű lettem volna. Kezdtém eligazodni rajta, hogy mit érnek igazából az arisztokrata szívélyesség kimondott vagy

* Mama: Amanien d'Osmond márkinak, a Guermantes-ok unokafivérének beceneve.

néma szavai; olyan szívesség az, mellyel gyógyítgatják ugyan pártfogoltjaik kisebbségi érzését, de nem annyira, hogy el is oszlassák, mert akkor kedvességük létokát szüntetnék meg. „De hiszen minden téren legalábbis egyenrangú velünk” – sugallták minden cselekedetükkel, mondták minden szavukkal az elképzelt legnyájasabban a Guermantes-ok, de nem azért, hogy el is higgyék nekik, hanem hogy szeressék és csodálják őket; ha átlátta az ember, hogy csak képzeletbeli a szívélyességük, az a szemükben a jólneveltség bizonyítéka volt; ha valóságosnak hitte a szívélyességüket, az a neveltlenség biztos jele. Egyébként nem sokkal később olyan leckét kaptam, amelyből végképp és pontosan megtanultam, meddig terjednek az arisztokrata szívélyesség bizonyos formái, és hol vannak a határai. Montmorency hercegnő fogadást adott egy délelőtt az angol királynő tiszteletére. Megindult a kis menet az étellel, itallal rakott asztalok felé, az élen a királynő haladt Basin de Guermantes-ba karolva. Ekkor érkeztem. A herceg vagy negyven méter távolságból barátságosan integetett nekem a szabad kezével, baráti és hívogató gesztusával nyilvánvalóan azt jelezte, hogy bátran odamehetek, nem fognak lenyelni a szendvicsek helyett. De én, egyre járatosabb lévén az udvari nyelv rejtelmeiben, nemhogy egy lépéssel is közelebb mentem volna, hanem onnan, negyven méter távolságból, mélyen meghajoltam, mosolytalanul, mintha olyan személyiséget üdvözlőnék, akit alig ismerek, és már mentem is az ellenkező irányba. Ha világgraszoló remekművet írok, Guermantes-ék akkor se ünnepeltek volna jobban, mint ezért a meghajlásért. Nem kerülte el a herceg figyelmét, pedig aznap legalább ötszáz üdvözlést kellett fogadnia, sőt a hercegnő is észrevette, és mihelyt találkozott anyámmal, beszámolt neki róla, egy szóval se említve, hogy tévedtem, bátran odamehettem volna. Azt mondta, hogy elképzelni is lehetetlen kifejezőbb meghajlást, és hogy a férje el volt ragadtatva tőle. Nem győzték magasztalni, s csupán egyetlen erényéről hallgattak, mégpedig a legfontosabbról, nevezetesen arról, hogy diszkrét volt, és a dicséretekből, amelyekkel elhalmoztak, nem volt nehéz rájönnöm, hogy sokkal kevésbé múltbéli érdememet jutalmazták velük, mintsem a jövőre való útmutatással szolgálnak, olyanformán, ahogy egy iskolaigazgató finoman a diákjai tudomására hozza: „Ne felejtétek el, édes fiaim, hogy ezeket a jutalomkönyveket leginkább a szüleitek kapják, hogy jövőre is ide írassanak be benneteket.” Marsantes-né is, ha alsóbb osztálybeli került a társaságba, úgy dicsérte neki a tapintatos embereket, „akiket mindig meg lehet találni, amikor keressük őket, de máskor szerényen visszahúzódnak”, ahogy egy rossz szagú cselédet szokás közvetve figyelmeztetni, mondván, hogy a rendszeres fürdés nagyon egészséges.

Miközben, még az előcsarnokban, Guermantes hercegnővel beszélgettem, egy olyan hang ütötte meg a fülemet, amelynek a fajtáját, e naptól fogva, csalhatatlan biztonsággal el tudtam különböztetni minden más hangtól. A Vaugoubert-é volt, aki most Charlusszal társalkodott. Egy klinikusnak nincs szüksége rá, hogy felhajtassa a beteget, és meghallgassa a légzését; elég, ha a hangját hallja. Hányszor, de hányszor dőbentett meg utóbb a szalonokban emez vagy amaz hanghordozása, nevetése; hiába követte hajszálpontosan a hivatása nyelvezetét, a társadalmi környezete modorát, hiába volt mereven választékos vagy bizalmasan közönséges, nem tévesztette meg zongorahangolóhoz méltóan érzékeny fülemet, a hamis hangból rögtön megállapítottam: „Ez egy Charlus.” E percben egy követtség teljes személyzete járult a báró elé, hogy tiszteletét tegye. Jóllehet a szóban forgó betegség jellegét csak aznap fedeztem fel (killesse Charlust és Jupient), kikérdezés és vizsgálat nélkül is meg tudtam állapítani a kórismét. Egyébként a Charlusszal társalgó Vaugoubert bizonytalannak tetszett. Pedig

kamaszkori tévelygése után tudhatta volna, hogy mihez tartsa magát. A homoszexuális eleinte azt hiszi, hogy az ő fajtájából nincs több a világon, és csak később képzelet – a másik véglet –, hogy a normális ember a kivétel. Csakhogy Vaugoubert, becsvágyó és gátlásos lévén, már réges-régóta nem adta át magát annak, ami számára a gyönyör lett volna. A diplomatapálya olyan volt neki, mintha szerzetesnek állt volna. Tekintve, hogy már a Politikatudományi Főiskola hallgatójaként is csak példás előmenetelével foglalkozott, húszéves korától a keresztényi szüzességnek szentelte magát. Így aztán, ahogy az érzékek is gyöngülnek, eltompulnak, elcsökevényesednek, ha nem használják őket, Vaugoubert – amiként a civilizált ember már nem vetekedhetne a barlanglakóval testi erő vagy a hallás élessége dolgában – rég elvesztette azt a sajátos megfigyelőképességet, amely Charlust vajmi ritkán csalta meg, és a meghatalmazott miniszter úr már arra se volt képes, hogy a hivatalos fogadásokon, akár Párizsban, akár külföldön, az egyenruha álcája alatt ráismerjen a vele hasonzorúre. Charlus – aki fel volt háborodva, ha a vonzalmait emlegették, de kedvtelve beszélt ki másokat – felsorolt néhány nevet Vaugoubert-nak, s ő kéjesen ámuldozott e nevek hallatára. Nem mintha oly sok év után ki akarta volna használni, ha netalán alkalom kínálkozik. Hanem a hirtelen revelációk – ahhoz hasonlatosak, melyek Racine tragédiáiban Atália és Ábner tudomására hozzák, hogy Joás Dávid nemzetségéből való, vagy felfedik, hogy Eszter, ki „királyasszonnyá tétetett”, „jordan” szülők leánya – egyszeriben megváltoztatták Vaugoubert szemében X... küldetésének vagy a külügyminisztérium valamely rendelkezésének értelmét, és visszamenőleg éppolyan titokzatossá tették előtte ezeket a nagyúri palotákat, mint a jeruzsálemi szentélyt vagy a szuzai tróntermet. Ami mármost a követség személyzetét illeti, mely teljes létszámban Charlus elé járult, hogy megszorítsa a kezét, az ifjú emberek láttán Vaugoubert éppúgy bámulatba esett, mint az *Eszterben* így rajongó Eliza:

*„Mily ártatlan sereg özönlük itt, nagy ég!
Szépségük látni is merő gyönyörűség!
Piruló arcukon lelkiüknek szendesége!”*

Aztán további „tájékozódás” végett bárgyú és cinkos kérdő pillantást vetett Charlusre. – Hát persze – válaszolt leereszkedően a báró, ahogy a tudós oktatja a tudatlan laikust. Ettől kezdve Vaugoubert (Charlus nagy bosszúságára) le nem vette a szemét a titkár úrfikról, akiket X... párizsi nagykövete, az a cégéres gazember, nem ám találmomra választott ki magának. Vaugoubert nem szólt, de annál ékeesebben beszélt a tekintete. Mivel gyerekkorom óta szokásom volt, hogy még aki néma, azt is megszólaltassam magamban a klasszikusok nyelvén, Vaugoubert tekintetét látva Eszter szavait véltem hallani, amikor elmondja Elizának, hogy Márdokeus, vallási buzgalomból, csupa zsidó lánnyal vétette körül őt, a királynét.

*„Közben szeretete a nemzetünk iránt
Sion lányaival tölté e palotát:
Nyíló virágok ők és hányt-vetett kis árvák,
Kiket a sors vele idegen földbe plántált.
Pogány szemek elől biztonságos helyen
Formálja őket [a kiváló nagykövet] és neveli szüntelen.”**

* Jékely Zoltán fordítása nyomán.

Kis idő múlva Vaugoubert a száját is szóra nyitotta. – Ki tudja – mondta búbánatosan –, hogy nem így megy-e ez a dolog abban az országban is, ahol az én állomáshelyem van? – Nagyon is valószínű – válaszolt Charlus –, kezdve Theodosius királlyal, bár semmi konkrétumot nem mondhatok róla. – Ó, dehogyis! – Akkor nem volna szabad, hogy ennyire annak lássék. Gügyög és modoros. Épp az a pipeskedő fajta, akit a legjobban utálok. Nem mernék mutatkozni vele az utcán. Egyébként nyilván ön is tudja, hogy mit tartanak felőle. Ismerik, mint a rossz pénzt. – Nem, nem, rosszul ítéli meg. Egyébként elragadó ember. Amikor megszületett a szerződés országa és Franciaország közt, megölelt és megcsókolt. Életem legmeghatóbb pillanata volt. – Akkor kellett volna szólania neki, hogy mit szeretne. – Rettenetes, miket beszél! Ha csak megsejtette volna is... De nem, ez teljes képtelenség. – Ott állva a közelükben, tisztán hallottam a beszélgetésüket, és azt szavaltam magamban:

*„Máig se tudja a király kivoltomat,
Ki által engem itt az égi gond vezérel,
Őriztetni velem e titkot hét pecséttel!”*

A félig néma párbeszéd rövid ideig tartott, és alig néhány lépést tettünk a szalonban Guermantes hercegnővel, amikor odalépett elé egy rendkívül szép, apró termetű baron hölgy:

– Találkozót szeretnék kérni. D’Annunzio megpillantotta magát egy páholyból, és azt írta T*** hercegnőnek, hogy sose látott még ilyen szépséget. Az életét adná érte, ha tíz percre találkozhatna magával. De ha nem tud vagy nem akar találkozni vele, a levél mindenesetre a birtokomban van. Adjon nekem egy időpontot, amikor találkozhatnánk. Vannak bizonyos titkos dolgok, amikről most nem beszélhetek. Látom, nem ismer meg – fordult felém –, a parmai hercegnőnél találkoztunk. – Sosem jártam ott. – Az orosz cárnak az a kívánsága, hogy a maga apját küldjék Szentpétervárra. Ha el tud jönni kedden, Izvolszkij is ott lesz, majd mindent elmond magának. – Újra a hercegnek felé fordult. – Van egy ajándékom a maga számára, kedvesem, senki másnak nem adnám. Ibsen három drámájának kézírata, öreg ápolójával küldte el nekem. Az egyiket megtartom, a másik kettőt magának ajándékozom.

Guermantes herceg nem volt elragadtatva az efféle ajánlatoktól. Nem volt bizonyos benne, hogy Ibsen meg D’Annunzio meghaltak-e már vagy még elevenek, már látta, amint írók, drámaírók járnak a feleségéhez, és aztán beleírják a műveikbe. Az előkelőségek gyakran képzelik úgy, hogy a könyv afféle kocka, amelyiknek hiányzik az egyik lapja, és amibe a szerző „belegyömöszöli” azokat a személyeket, akikkel találkozik. Ez nem tisztességes dolog, de hát mi mást lehet várni a firkászféléktől. Igaz, nem volna érdektelen „futólag” találkozni velük, hiszen nekik köszönhető, hogy egy könyvet vagy cikket olvasva „belelát a kártyákba” az ember, és hogy „lehull az álarc”. Akárhogy is, jobb megmaradni a halott szerzők mellett. Guermantes egyetlen író urat tartott „tökéletesen illendően viselkedő”-nek, azt, aki a *Gaulois* nekrológjait írta. Ő legalább beírta annyival, hogy azok közt, akik „ott voltak nevezetesen” a temetésen, (elsőként) említette Basin de Guermantes-ot, persze csak ha felvette magát a gyászolók listájára. Ha a herceg nem akarta, hogy szerepeljen a neve, nem vettette lajstromba magát, hanem kondoleáló levelet írt az elhunyt családjának. Ha mármost a család kiírta az újságba, hogy „a részvényt nyilvánító levelek sorában hadd említsük a Basin de Guermantes herceget sat.”, arról már nem a rovatszerkesztő tehetett, hanem az elhunyt

fia, fivére, apja, akit a herceg nyomban törtető alaknak könyvelt el, és megszakított vele minden kapcsolatot (amit ő úgy mondott, nemigen tudva a szólások értelmét: „Tengelyt akasztok vele”). Elég az hozzá, hogy Ibsen és D’Annunzio neve és bizonytalan életben-léte homlokráncolásra készítette a herceget, aki még nem távolodott el annyira tőlünk, hogy meg ne hallja a szolgálatkész hölgy külön-külön ajánlatait. Timoléon d’Amoncourt hitvese elragadó asszony volt, szelleme méltó a szépségéhez, úgyannyira, hogy ez is, az is önmagában is elegendő lett volna, hogy sikere legyen a társaságban. De kevésbé előkelő környezetből kerülvén oda, ahol most élt, eleinte csak arra vágyott, hogy irodalmi szalonja legyen, és sorra a barátnéja (de nem a szeretője, mert feddhetetlenek voltak az erkölcssei) lett azoknak a nagy íróknak, akik neki ajánldékozták az összes kézírataikat, neki írták a könyveiket, és utóbb, mikor a véletlen bejuttatta a Saint-Germain negyedbe, jó hasznát vette az irodalmi életbeli kiváltságainak. Mostani helyzetében már semmi segédeszközre nem volt ráutalva, bájos személyisége is megtette a kellő hatást. Mégse tudott leszokni róla, hogy a bevett fortélyokkal, buzgólkodással ne igyekezzen kedvessé tenni magát. Hol megsúgott egy államtitkot az embernek, hol bemutatta egy potentátnak, hol nekiajándékozott egy mesterkézre valló akvarellt. Volt valami álságos a sok fölösleges kedveskedésben, de ez varázsolta sziporkázó és bonyolult komédiává az életét, amúgy pedig csakugyan neki volt köszönhető nem egy prefektusi vagy tábornoki kinevezés.

A mellettem lépdelő Guermantes hercegnő maga előtt úsztatta azúrszín tekintetét, de csak úgy, iránytalanul, hogy ne kerüljenek a fókuszába nemkívánatos személyek, akik megannyi fenyegető zátony gyanánt sejlettek föl a távolban. A vendégek sorfala közt haladtunk, olyan emberek közt, akik tudván tudva, hogy sosem ismerkedhetnek meg „Oriane”-nal, szerették volna legalább afféle nevezetességként megmutatni a feleségüknek: „Gyere gyorsan, Ursule, nézd, az ott Guermantes hercegnő... aki avval a fiatalemberrel beszél.” Majdhogy székre nem álltak, hogy jobban lássanak, mint a július 14-ei díszszemlén vagy a derbin. Nem mintha Oriane de Guermantes szalonja előkelőbb lett volna, mint az unokanővéréé. Annyi volt a különbség, hogy az Oriane-éra olyan emberek is hivatalosak lehettek, akik sohasem kaptak volna meghívást Marie-Gilbert-hez, főleg a férje miatt. Marie-Gilbert nem fogadta Alphonse de Rothschild bárónét, aki bizalmas barátnéja lévén Trémoille-nénak és Sagannénak, csakúgy, mint Oriane, bejáratos volt az utóbbihoz. Ugyanez vonatkozott Hirsch báróra, akit a walesi herceg elvitt Oriane-hoz, de nem vitt el Marie-Gilbert-hez, mert nála nem látták volna szívesen, és ugyanez egynéhány bonapartista, mi több, republikánus hírességre, akikre Oriane kíváncsi volt, de akiket Gilbert de Guermantes mint meggyőződéses királypárti elvből nem fogadott. Szintén megrögzött elvi antiszemitizmusát a leghitelesebben előkelő viselkedés se tudta megrendíteni, réges-régi barátját, Swannt is csak azért fogadta (egyébként az összes Guermantes-ok közül egyedül ő nevezte Swann-nak és nem Charles-nak), mert – tudván, hogy Swann protestáns nagyanyja, aki egy zsidó emberrel lépett házasságra, egykor Berri herceg szeretője volt – el-elhittette magával azt a legendát, mely szerint Swann apja a herceg természetes gyermeke. Ez a (téves) hipotézis Bourbon ivadék nagyapától és katolikus nagyanyától született katolikus apával ajándékozta meg Swannt, vagysis szintiszta kereszténnyé avatta.

– Hogyhogy? Nem is tudja, micsoda csodálatos dolgok vannak itt? – kérdezte a hercegnő. Hosszan ünnepelte az unokanővére „kastélyát”, de nem mulasztotta el hozzátenni, hogy ezerszer többre tartja a saját „szerény hajlékát”. – Ezt csodálatos *megtekinteni*. De belehalnék a bánatba, ha itt kellene aludnom valamelyik hálósobában, ahol

mindenféle történelmi esemény zajlott. Úgy érezném, mintha zárás után ott felejtettek volna a blois-i vagy a fontainebleau-i kastélyban, vagy akár a Louvre-ban, és csak azzal vigasztalhatnám magam, hogy ebben a szobában gyilkolták meg Monaldeschit. Gyönge vigasz lenne... Nicsak, Saint-Euverte-nél Nálavacsoráztunk az este. Holnap rendezi az idei nagy parádét, úgyhogy azt hittem, lefekszik aludni. De a világ minden kincséért el nem mulasztana egy estélyt. Ha vidéken volna ez a mai, még egy bútorszállító kocsi is felkérérdzkedne, csak hogy odaérjen.

Diane de Saint-Euverte-et nem annyira az vonzotta a Guermantes-palotába, hogy részesüljön egy másik rendezte estély élvezetében, hanem, legfőképpen, hogy biztossá a saját estélye sikerét, még egynehány vendéget toborozzon, és valamiképpen *in extremis* szemlélt tartson a sereg fölött, amely másnap fölvonul majd az ő garden partiján. Merthogy már jó néhány éve nem ugyanazok voltak a Saint-Euverte-estélyek vendégei, mint annak idején. A Guermantes-ok társaságának hölgyelőkelőségei, akik jobbra távollétükkel tüntettek volt, idő jártával – méltányolván, hogy a ház asszonya a figyelme megannyi jelével halmozta el őket – már a barátnőiket is magukkal vitték. Szintügy serény, csak ellenirányú munkálkodással Saint-Euverte-né évről évre csökkentette az előkelőségeknek ismeretlen meghívottak számát. Sorra eltűnedeztek az idegenek. Egy ideig a „csoportosítás” rendszere működött, vagyis egyes estélyeket nem tettek nyilvánossá, s külön rendezvényre terelték össze a kitalizottakat (hadd szórakozzanak maguk közt!), hogy ne kelljen együtt meghívni őket a jobb emberekkel. Ugyan mi jogon panaszkodhattak volna? Talán nem kapták meg (*panem et circenses*) a sok aprósüteményt meg a szép zenei programot? Egy szó, mint száz, amiképpen egykoriban mindösszesen két, száműzetésben élő hercegnő tartotta kariatidaként a debütáló Saint-Euverte-szalón oromzatát, azonképpen az utóbbi években csupán két nem oda való személy vegyült az előkelő társaságba: az öreg Cambremerné és egy építész szép hangú felesége, akit gyakran meg kellett kérni, hogy énekeljen. De hogy azok ketten már senkit sem ismertek Saint-Euverte-nénál, nélkülözniük kellett régi társaikat, és érezték, hogy feszélyezik a többieket, leritt róluk, hogy majd’ megveszi őket az isten hidege: mint két fecske, amely nem kelt útra idejében. A rá következő évben aztán nem is kaptak meghívást; Franquetot-né megpróbált ugyan közbenjárni zenerajongó unokanénje érdekében, de mivel be kellett érnie azzal a kitérő válasszal, hogy: „Ha kedve van, nyugodtan eljöhet zenét hallgatni, nincs abban semmi bűn”, Cambremerné nem találta elég biztatónak az invitálást, és távol maradt.

A Saint-Euverte-né végbevitte átváltoztatás ismeretében – azzahogy a páriák szalónja arisztokrata hölgyek szalónjává alakult, és látszólag annak is a legújabb és legelőkelőbb formájává – joggal lehetett elcsodálkozni rajta: ugyan mi szüksége a szezon legragyogóbb estélyét adó hölgynek, hogy eljőjön s a nagy esemény előestéjén még egy végső buzdítást intézzen seregeihez? Nos, az az igazság, hogy csupán azok gondolták szerfelett kiválónak a Saint-Euverte-szalont, akik egyetlen délelőtti vagy estéli fogadáson sem vettek részt soha életükben, és csak a *Gaulois* vagy a *Figaro* tudósításai-ból ismerték a társasági életet. Az ilyen bennfentesek, akik az újságból szerzik tudományukat, azt olvasva, hogy ott volt az angol meg az osztrák nagykövetség, Uzès hercegné meg La Trémoille hercegné sat. sat., azt képzelték, hogy a Saint-Euverte-szalón egész Párizsban a legelső, holott az utolsók egyike volt. Nem mintha a tudósítások hazudtak volna. A felsorolt személyiségek többsége csakugyan jelen volt. De csak hosszas könyörgésre mentek el, nem tudva ellenállni a sok figyelmességnek és szívességnek, s akkor is úgy érezték, hogy igen nagy kegyben részesítik Saint-Euverte-nét. Az ilyen

szalonok, ahová úgyszólván csak kényszerű szívésségből mennek el (már ha elmennek) az előkelő vendégek, legfeljebb a „Társasági hírek” hölgyolvasóit kápráztatják el. Azokat, akik átsiklanak a valóban elegáns estélyek fölött, amelyeknek a háziasszonya, tudván, hogy minden hercegné ég a vágytól, hogy a „kiválasztottak közt” legyen, csak kettőt-hármat hív meg közülük. Az is igaz, hogy az olyan hölgyet, aki félreismerve vagy alábecsülve a nyilvánosság új keletű hatalmát, nem téteti bele az újságba a vendégei nevét, előkelőnek fogadja el a spanyol királyné, de a tömeg, az nem, mert az előbbi ismeri, az utóbbi viszont sose hallott róla.

Saint-Euverte-né nem tartozott az ilyen hölgyek közé, s most, szorgosan, mint egy méhecske, gyűjtögette másnapra a meghívottakat. Charlus nem volt meghíva, mert korábban mindig a távollétével tüntetett. De hát Charlus annyi emberrel volt haragban, hogy Saint-Euverte-né ezt a rossz természete rovására írhatta.

Ha csak Oriane-ról van szó, Saint-Euverte-nének persze fölösleges lett volna elfáradnia, hiszen őt már előszóban meghívta, s a hercegnő el is fogadta az invitálást, azzal a csalóka kedvességgel, amelynek az olyan akadémikusok a nagymesterei, akikől szívesen távozik a jelölt, és a legcsekélyebb kétsége sincs felőle, hogy számíthat a szavazatukra. De hát nem csak Oriane-ról volt szó. Agrigente herceg? vajon eljön-e? Hát Dufort-né? Egy szó, mint száz, Saint-Euverte-né – biztos, ami biztos – jónak látta, ha utánanéz a dolgoknak; emezt hízelgéssel, amazt erélyes szóval invitálta, mindenkit azzal kecsegtetett (de nagyon talányosan), hogy hihetetlen és megismételhetetlen vigalmakban lesz része, és kinek-kinek megígérte, hogy ott lesz az a személy, akivel találkozni vágyik, vagy az a személyiség, akivel érdeke, hogy találkozzon. És ez a hivatalféle, amelyet évente egyszer gyakorolt (ahogy bizonyos magisztrátusok az ókorban), vagyis hogy ő az, aki holnap az évad legjelentékenyebb garden partyját adja, pillanatnyi fontosságot kölcsönzött a személyének. Már le volt zárva a meghívottak listája, így aztán szép lassan végigvonulva a Guermentes-palota szalonjain és oda-odasúgva egyeseknek: „Várom holnap”, Saint-Euverte-né megszerezte magának azt a kérészetű dicsőséget, hogy váltig mosolyogva elfordítsa a tekintetét, ha egy távol tartandó csúf nőt látott meg vagy valami parlagi nemest, aki „Gilbert” egykori iskolatársa lévén bejáratos volt Guermentes hercegekhez, de akinek a jelenléte egy csöppet sem emelné az ő garden partyja fényét. Az ilyeneket tehát elkerülte, hogy később azt mondhassa: „Szóban hívtam meg mindenkit, és sajnos magával nem találkoztam.” Lám csak, ő, aki egy egyszerű Saint-Euverte, „selejtez” Marie-Gilbert hercegnő vendégei közt! Ekképpen cselekedvén valóságos és vérbeli Guermentes hercegnőnek képzelte magát.

Megjegyzendő, hogy Oriane de Guermentes sem osztogathatta olyan szabadon az üdvözlést és a mosolyt, mint hihetnénk. Némelyeket persze saját akaratából nem érdemesített rá, hogy viszonzza az üdvözlésüket: – Halálra untat ez a nő – mondta –, nem vagyok hajlandó egy óra hosszat az estélyéről fecsegni vele.

Egy szénfekete hajú hercegnő haladt el mellettünk, akit a rútsága, az ostobasága és az illetlenségei miatt kirekesztettek ha nem is a társaságból, mindenesetre a legelőkelőbb szalonokból. – Hah! Hát még ezt is fogadják itt? – súgta Oriane de Guermentes, és olyan csalhatatlan és kiábrándult tekintetet vetett rá, mint a szakértő a hamis ékszerre, amit az orra alá dugnak. Egyetlen pillantás a sötét szőrszálakkal eléktelenített kellemtelen ábrázatra, és Guermentes hercegnő máris ítéletet alkotott az estély gyarló színvonaláról. Együtt nevelkedett a hölgyvel, de minden kapcsolatot megszakított vele; a köszönésére épp csak odabiccintett. – Nem értem – mondta szinte mentegetőzőve –, nem értem, miért hív meg bennünket Marie-Gilbert ezzel a csöcselékkel együtt.

Szörnyű ez a szedett-vedett társaság! Mélanie Pourtalès sokkal jobban megoldotta a dolgot. Ő akár a szent színódust meg az oratoriánus társulatot is összeeresztette volna, de bennünket legalább megkímélt az efféle zsidvászároktól. – De sokan voltak, akiket azért nem üdvözölt, mert félt, hogy a férje jelenetet rendez, Basin erősen ellenezte ugyanis, hogy művészeket meg efféle népséget fogadjon, márpedig, Marie-Gilbertnek sok párfogoltja lévén, félt volt, hogy odatolakodik valami híres német énekesnő, de félelmei voltak a nacionalizmussal kapcsolatosan is, amelyet, olyan formában, ahogy a Guermantes-ok, például Charlus, a foglyai voltak, társasági szempontból megvetett ugyan (odáig fajult a helyzet, hogy – a vezérkar dicsőségére – előbbre soroltak egy népfő tábornokot, mint nem egy királyi herceget), de amelynek azért, tudván, hogy amúgy is eretnek hírében áll, nagy engedményeket is tett, odáiglan, hogy azt se tudta: helyénvaló-e, ha kezét nyújt Swann-nak ebben az antiszemita környezetben. Erre nézvést hamar megnyugodhatott, hallván, hogy Gilbert nem engedte be Swannt, és „heves szóváltása” volt vele. Nem fenyegette tehát, hogy nyilvánosan társalognia kelljen „szegény Charles”-lal, akit jobb szeretett a magánéletben ajnározni.

– Hát ez meg kicsoda? – szisszent fel Oriane, amikor egy már-már szegényesen egyszerű fekete ruhát viselő furcsa kis nő meg a férje szertartásosan meghajolt előtte. Nem ismerte meg az asszonyt, hát sértetten felszegte a fejét, és kihívóan nem viszonzta az üdvözlést. – Kicsoda ez a nő, Basin? – kérdezte megütközve, látva, hogy a herceg, helyrehozandó az ő modortalanságát, meghajol a hölgynek, és kezét fog a férjével. – Ejnye! hát Chaussepierre-né! Nagyon modortalanut viselkedett, Oriane. – Fogalmam sincs, ki az a Chaussepierre. – Az öreg Chanlivault-né unokaöccse. – Ez nekem nem mond semmit. Ki a nő, és miért köszön nekem? – Ne mondja, hogy nem ismeri! Ez a hölgy Charlevalné, született Henriette Montmorency leánya. – Ó, akkor jól ismertem az anyját, bájos és nagyon szellemes asszony volt... És ő miért ment hozzá mindenféle olyanokhoz, akiket én nem is ismerek? Mit is mondott, hogy hívják? Chaussepierre? – kérdezte, betűzve a nevet, mintha attól félne, hogy rosszul találja ejteni. A herceg szigorú pillantást vetett rá. – Nehogy azt higgye, hogy olyan nevetséges, ha valakit Chaussepierre-nek hívnak. Idősb Chaussepierre a már említett Charlevalné, valamint Sennecourné és Merlerault vicomte-né fivére. Kiváló család. – Elég, elég! – kiáltott a hercegnő; akár egy idomár, mindig leplezni próbálta, hogy megijedne a vadállat fenyegető tekintetétől. – Basin, maga tréfál velem. Nem tudom, honnan bányászta elő ezeket a neveket, de fogadja őszinte elismerésemet! Igaz, hogy Chaussepierre-t nem ismertem, de én is olvastam Balzacot, nemcsak maga, sőt Labiche-t is. Értékelem Chanlivault-t, tetszik Charleval is, de Merlerault! az egyenesen zseniális. Jó, nem mondom, Chaussepierre se rossz. Ilyen nincs, maga úgy válogatta össze ezeket a neveket. Magának pedig – fordult felém –, ha könyvet akar írni, érdemes jól megjegyezni: Charleval és Merlerault. Keresve se találja jobb neveket. – És akkor szépen beperelik, és egyszer csak börtönben találja magát. Ne adjon neki rossz tanácsokat, Oriane! – Remélem, nálam fiatalabbakhoz is fordulhat, ha rossz tanácsokat akar kapni, és főleg, ha meg is akarja fogadni őket. De sose legyen nagyobb bűne, mint hogy könyvet ír!

Egy kicsit távolabb büszke tartású, gyönyörű szép fiatal nő ragyogott ki a társaságból, csupa gyémánt és csipke fehér ruhát viselt. Guermantes-né nézte, ahogy egy egész csoport lesi megbabonázva a szavait. – Mindig és mindenhol a maga húga a legszebb, de ma este különösen bájos – szólt oda Oriane, miközben leült egy székre, az arra sétáló Chimay hercegnek. Froberville ezredes (a hasonló nevű tábornok unokaöccse) telepedett le mellénk, meg Bréauté márki, Vaugoubert pedig hajlongva visszakacsázott

(nemcsak most, de még teniszezés közben se tudott megszabadulni a túlhajtott udvariaskodástól, úgyannyira, hogy ha magas méltóságban lévő személyiségekkel játszott, ő és a partnere szükségképpen vesztett, mert még ahhoz is engedélyt kért, hogy visszaüsse a labdát), visszament tehát Charlushöz (akit mindaddig valósággal beborított Molé grófné terebélyes szoknyája, az egyetlen hölgyé, akinek Charlus hódolattal adózott), mégpedig véletlenül éppen akkor, amikor egy újabb párizsi követség több tagja üdvözölte a bárót. Egy rendkívül értelmesnek tetsző fiatal titkár láttára Vaugoubert olyan mosolygós arccal meredt Charlusre, amelyen ott virult a nyilvánvaló kérdés. Charlus alighanem szívesen kompromittált volna valakit, de hogy őt kompromittálják egy ilyen egyértelmű mosollyal, azt nem bírta elviselni. – Sejtelmem sincs, és nagyon kérem, ne kíváncskodjon ilyen feltűnően. Engem a legkevésbé sem érdekel a dolog. Egyébként a konkrét esetben abszolút tévedésben van. A fiatalembernek egészen más irányú az érdeklődése. – Charlus, akit szerfölött bosszantott, hogy egy buta ember így hírbe hozza őt, nem mondott igazat. Ha igaz lett volna, amit mond, a titkár kivételes eset lett volna a követségen. Merthogy az a bizonyos követség a legkülönbféle emberekből állt, köztük sok középszerűből, úgyhogy ha kiválasztásuk szempontját kereste az ember, egyetlenegy okot talált, a homoszexualitást. Hihetőleg az ellentétek törvénye szerint került a kis diplomata-Szodoma élére egy olyan követ, aki viszont a nőkért bolondult, méghozzá olyan komikus túlzásokra ragadta magát, mint a kabarékonferanszié, aki pattogó parancsszavakkal gyakorlatoztatja férfinak öltözött csapatát. Bár minden ott zajlott a szeme előtt, nem hitte, hogy van egyáltalán olyan, hogy nemi eltévelyedés. Erről hamarosan ékes bizonyítékkal is szolgált, mert testvérhúgát feleségül adta az ügyvivőhöz, akit igen tévesen szoknyabolondnak hitt. Ettől kezdve egy kicsit terhessé vált a jelenléte, és nem sokra rá fel is váltotta egy új excellenciás úr, aki biztosította a társulat egyeneműségét. Más követségek is vetélkedtek emezzel, de nem tudták elhódítani tőle az első helyet (mint ahogy az iskolák versenyében is mindig ugyanaz a gimnázium győz), és több mint tíz évnek kellett eltelnie, hogy – eltérő hajlamú attasék beszivárognán ebbe a tökéletes kis világba – egy másik követség végre elragadja tőle ama kétes dicsőségű győzelmi pálmát.

(Folytatása következik.)

Boros Gábor

SPINOZA CSELEKVÉSMÉLETÉNEK BUKTATÓI

Ha a cselekvésmélet szakértője a „Spinoza cselekvésmélete” kifejezést olvassa egy előadás címében, minden bizonnyal fölmerül benne a kérdés, hogy vajon nem a mindent – és mindenkit – mindennel – és mindenkivel – párosítani akaró és tudó filozófiai konferenciaipar újabb termékével van-e dolga. E kérdésre, úgy vélem, egyértelműen nemmel kell válaszolnunk. Nemcsak arról van ugyanis szó, hogy bárkinek, aki etika írására vállalkozik, kényszerűen föl kell tárnia valamilyen mértékben annak a cselek-

vésnek a szerkezetét, amelynek majdan követendő normákat vagy esetleg csak irányelveket kíván adni, hanem arról is, hogy Spinoza nagyon tudatosan a cselekvés érzelmektől, előítéletektől mentes elemzését tekintette egyik fő feladatának, s ez az elemzés – különösen az ETIKA III. könyve – kétségkívül egyfajta cselekvésemélet előfutárává tette őt. Idézzük föl most röviden a III. könyv módszertani bevezetőjének néhány híressé vált gondolatát!

Spinoza szerint „*az emberi indulatokat és cselekedeteket*” nem „*elátkozni és kinevetni*” kell, hanem „*megérteni*” (intelligere). A cselekedeteket vizsgáló gondolkodónak nem szabad megbotránkoznia azon, hogy vizsgálódásának objektuma *nem* a cselekedeteket irányító ész útmutatásának megfelelően végbemenő cselekvés, hanem – bizonyos értelemben – „*észellenes*”. Ezeket a cselekedeteket is észérvek alkalmazásával kell magyarázni (*certa ratione demonstrare*), hiszen az ember sem akkor nem alkot „*állapot az államban*”, nem öntörvényű birodalom a természet egészén belül, amikor „*észellenesen*” jár el, sem akkor, amikor az ész irányítja cselekedeteit (ez utóbbi mozzanat a III. könyv előszavában persze kevésbé hangsúlyos). „*A természet mindig ugyanaz, és mindenütt ugyanaz a hatalma és hatóereje; azaz a természet törvényei és szabályai, amelyek szerint minden történik [...] mindenütt és mindenkor ugyanazok, s ezért az a mód is, amelyen bármely dolog természetét megismerjük, szükségképpen egy és ugyanaz, ti. a természet egyetemes törvényei és szabályai szerinti megismerés. A gyűlölet, harag, irigység stb. indulatai tehát [...] a természetnek ugyanazon szükségyszerűségéből és hatóképességéből következnek, mint a többi egyes dolog; bizonyos okokra utalnak tehát, amelyekből megértjük őket [...]*”¹

Úgy tűnik tehát, hogy Spinoza egy nagyon is jól körülírható cselekvésemélet-típus mellett foglal állást: bizonyosfajta szükségyszerűséggel ható, természeti oksági magyarázatokat kíván adni, s ezen oksági magyarázatok megalkotásához egyetemes természeti törvényeket és szabályokat kíván alkalmazni. Metodológiai monizmus és *covering law* modell: ezek lehetnek a spinozai cselekvésemélet vezérszavai első megközelítésben. „*[...] az emberi cselekedeteket és vágyakat éppúgy tekintem majd, mintha vonalakról, síkokról vagy testekről volna szó.*”²

Előadásom címében azonban nem azért szerepel a „*buktató*” kifejezés, mert ezt a meghatározott cselekvésemélet-típust szeretném bírálni Spinoza apropóján. Már csak azért sem, mert a lehetséges érvek és ellenérvek túlságosan is jól ismertek ebben a körben. Ennél sokkal fontosabbnak tűnik számomra, hogy arra hívjam fel a figyelmüket, hogy a spinozai cselekvésfogalom még a felszínen sem egységes. Az egyik oldalon állnak ugyanis az idézett megfogalmazások, amelyek alapján kétségtelennek látszik, hogy a III. könyv bevezetőjében Spinoza cselekvésfogalma igen átfogó, s mint ilyen, magában foglalja az „*észellenes*” cselekedeteket is. A másik oldalon azonban ott áll a III. könyv 2. definíciója, valamint 1., illetve 3. tétele, amelyekből világossá válik, hogy a spinozai etika kontextusában tulajdonképpeni értelemben vett cselekvésről akkor beszélhetünk, ha annak, ami – akár bennünk, akár rajtunk kívül – történik, adekvát oka vagyunk, vagyis az okozat pusztán belőlünk világosan és elkülönítetten fölfogható. Ellenkező esetben ugyanis szenvedésről (*passio*) kell beszélnünk. Az 1. és a 3. tétel azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy elménk (*mens*) esetében a szűkebb értelemben vett cselekvés, illetve szenvedés, valamint az elme által birtokolt adekvát, illetve inadekvát ideák között kölcsönösen egyértelmű megfelelés áll fenn. Ámde adekvát ideákra csakis az ész, illetve az intuitív tudomány segítségével tehetünk szert, úgyhogy a szűkebb értelemben vett cselekvés egyértelműen az ész által irányított, a szenvedés pedig az „*észellenes*” cselekedetekhez kapcsolódik – ezúttal és ezáltal tágabb értelemben

véve e kifejezést. Ez persze – magában véve – talán még nem volna baj. A nehézséget én abban látom, hogy erre a szűkebb értelemben vett cselekvésfogalomra Spinoza akkora terhet rak, hogy azt e cselekvésfogalom nem képes elviselni. Kevésbé képletesen szólva, ez az a cselekvésfogalom, amelynek révén Spinoza *cselekvésméletét* metafizikai megalapozású *etikává* teszi. S itt nemcsak arról van szó, hogy ez a fordulat esetleg kevésbé egyezik a kései interpretátor ízlésével, hanem elsősorban arról, hogy amikor Spinoza cselekvésméletét és metafizikáját etikaként próbálja meg összeolvasztani, akkor nem képes megfelelni a saját maga által a bizonyítási eljárással szemben támasztott szigorú követelményeknek. Az érvelés döntő pontokon kérdésessé válik. Mielőtt azonban rátérnék e buktatókra, szeretném fölvezetni magát azt a cselekvésméletet, amely alapként szolgál majd a későbbi fejtegetésekhez.

A spinozai cselekvésmélet fő célja kétségkívül a céloksággal kapcsolatos illúziók leleplezése. Ez – jellegzetesen XVII. századi módon – két síkon megy végbe: az isteni és az emberi síkján. Mivel az előbbi sík a szigorúan vett cselekvésmélet szempontjából talán kevésbé releváns, legyen elég most csak utalni arra, hogy Spinoza az I. könyv függelékében annak a minden más előítélet alapzatát alkotó előítéletnek a cáfolatát kívánja adni, mely szerint „*a természeti dolgok mind, csakúgy, mint maguk az emberek, valamilyen célból cselekszenek, sőt bizonyosra veszik, hogy Isten maga mindent valamilyen cél felé irányít – hiszen azt mondják: Isten mindent az emberért alkotott, az embert pedig azért alkotta, hogy Istent tisztelje [...]*”.³ Az ezzel kapcsolatos spinozai állásfoglalás egyértelmű: az I. könyvnek az isteni oksággal foglalkozó tételeiben semmiféle, célra történő utalással nem találkozunk, s ahol ezt még a leginkább várhatnánk, Isten szabad okként való jellemzésekor sem valamely autonóm, célra irányuló elhatározásról, hanem a saját természet szükségyszerűségéből való következésről van szó.

Az emberek intencióit illetően azonban már korántsem ilyen egyértelmű Spinoza állásfoglalása. Sok múlik azon, hogy vajon az I. könyv függelékének imént idézett félmondatát – „*a természeti dolgok mind, csakúgy, mint maguk az emberek, valamilyen célból cselekszenek*” – úgy értelmezzük-e, hogy Spinoza az emberek esetében megengedi a célok által meghatározott cselekvést, vagy pedig a teleológiakritika minden síkra kiterjedő, radikális változatát tulajdonítjuk-e neki.⁴ Én a magam részéről az első lehetőséget részesítem előnyben, habár természetesen azzal a megszorítással, amelynek kifejtése részben maga ez az előadás.

Kérdésünk tehát a következő: miképp magyarázható spinozai alapokon az, hogy bizonyos cselekedeteinket – legalábbis a felszínen – célképzetek határozzák meg, hogy tehát bizonyos cselekedeteket *azért* teszünk, *hogy* segítségükkel megszerezzünk valamit, hogy valamilyen állapotba jussunk. Mellékkérdésként fölvetethetjük az idődimenzió fölbukkanásának problémáját is: ha ugyanis Spinoza – történetesen – kimutatná, hogy az emberi intenció *ható okként* határozza meg cselekedeteinket, a spinozai *philosophy of mind*nek meg kellene mutatnia, hogyan lehetséges, hogy jelenbeli cselekedéseinket egy jövőbeli állapot ideája határozza meg.

E kérdések megválaszolásának kiindulópontja a IV. könyvhöz írott előszó. Spinoza itt először megismétli az I. rész függelékében kifejtett nézetét, mely szerint „*a természet nem cél kedvéért alkot*”,⁵ majd rátér a célok – emberi értelemben vett – vizsgálatára.

„*Ami pedig céloknak neveznek, csupáncsak maga az emberi vágy, amennyiben valamely dolog elvénnek vagy első okának tekintik. Ha például azt mondjuk, hogy az otlakás volt ennek vagy annak a háznak célja, akkor ezen nyilván azt értjük, hogy az ember elképzelte a házi élet kényelmeit, s ennek következtében vágya támadt ház építésére. Ezért az otlakás, amennyiben*

*célok*nak tekintik azt, nem egyéb, mint ez a különös vágy, amely valójában ható ok, s amelyet azért tekintenek első oknak, mivel az emberek rendszerint nem ismerik vágyaik okát. Mert, mint már gyakran mondtam, tudatában vannak ugyan cselekvéseiknek és vágyaiknak, de nem ismerik az okokat, amelyek valaminek a kívánására determinálják őket.”⁶

Vagyis itt kettős látszattal van dolgunk: amit céloknak mondanak, valójában ható ok, ez utóbbi pedig – ti. a vágy – nem első ok, mert más okok determinálnak bennünket vágyakozásra.

Amint látjuk, iménti sejtésem igaznak bizonyult, Spinoza csakugyan azon az állásponton van, hogy a cél elménkben lévő ideája ható okként határozza meg cselekedeteinket. Föltehetjük tehát kérdéseinket: hogyan lehetséges ez egyáltalában véve a spinozai *philosophy of mind* alapján, s hogyan lehetséges külön is, hogy valami jövőbelinek az ideája működjék bennünk ható okként.

Az iménti idézetben a következő kifejezéseket emeltem ki: „*elképzelte*”, „*vágy*”, „*a vágy tudata*”. Ezek a kulcsszavak fognak hozzásegíteni bennünket a megfelelő válasz megtalálásához. Vizsgáljuk meg először is a két utóbbi kifejezést! A vágy spinozai értelemben nem más, mint minden egyes létezőnek a saját léte fenntartására irányuló törekvése (*conatus in suo esse perseverandi*) – vagyis e létező lényege –, amennyiben e törekvést e létező kiterjedésbeli és gondolkodásbeli alakzatára egyaránt vonatkoztatjuk.⁷ Ha itt a „*létező*” helyébe az „*embert*” helyettesítjük be, akkor megkapjuk a III. könyv 9. tételéhez írott megjegyzés következő részletét: „*ha [ez a törekvés] az elmére és a testre vonatkozik, akkor vágy a neve. A vágy tehát nem más, mint maga az ember lényege [...]*”. Első olvasásra valószínűleg nem válik világossá annak a jelentősége, hogy Spinoza rögtön ezután külön terminust vezet be a *tudatos vágy* jelölésére: e terminus nem más, mint a *kívánság*: „*vágy és kívánság között nincs más különbség, mint az, hogy a kívánságot többnyire csak annyiban alkalmazzák az emberekre, amennyiben vágyaik tudatában vannak [...]*”. A legfontosabb feladat e meghatározással kapcsolatban annak tisztázása, hogy mik a tudatossá válás, illetve az öntudat kialakulásának feltételei Spinozánál. De hogy világossá váljék e vizsgálódás összefüggése előadásom témájával, Spinoza cselekvésméletével, hadd elevenítem föl egészen röviden azt a közvetlen kontextust, amelybe a *kívánság* fogalma az ETIKA III. könyvében beágyazódik. Arról az affektuselméletéről van szó, amelyben – mint ismeretes – Spinoza minden affektust három alapaffektusra vezet vissza: a *kívánságra*, az *örömrre* és a *szomorúságra*. Később még vissza fogok térni erre az összefüggésre.

Spinoza eredetisége Descartes-tal szemben igen nagy részben azon a több mint pusztán módszertani „*újításon*” alapul, amelyet röviden úgy foglалhatunk össze, hogy szerinte az ember sohasem vizsgálható attól a kétfajta közösségtől elkülönítetten, amely épp így létét meghatározza: a véges létezőkétől (modusokétől) általában és a többi emberétől különösen. Ezt az állandó kölcsönhatást írja le a III. könyv két posztulátuma is, amikor mindkettő arról beszél, hogy az emberi test sokféleképp afficiálható, vagyis sokféleképp hathatnak rá külső testek. A II. könyv 3., 4. és 6. posztulátuma azonban még ennél is tovább megy, s kimondja, hogy az a kölcsönhatás, amelyben az „*emberi test*” egyrészt hat másokra, másrészt pedig elszenved a másoktól kiinduló hatásokat, egyenesen szükségzerű a maga fönntartásához, hiszen ez az, ami „*follyton mintegy újra létrehozza*” azt.⁸ Az a törekvés tehát, amellyel létünkben megmaradni igyekszünk – ezt határozta meg Spinoza minden dolog, így az ember lényegeként is –, nem légüres térben helyezkedik el, hanem állandó külső hatásoknak van kitéve. De mit jelent Spinoza nyelvére lefordítva az, hogy „*külső hatás*”? A szubsztancia

egy modusa, amely az attribútumok azonosságának elve alapján mind kiterjedt, mind gondolkodó dologként tekinthető, mindkét síkon érintkezésbe lép egy másik modusszal, ami jelen esetben legyen egy emberi individuum. Az érintkezés legfontosabb következménye az, hogy az emberi agyban olyan sajátos lenyomat jön létre, amely egyértelműen a két érintkező test bizonyos sajátosságait rögzíti. Az identitáselv alkalmazásával most ahhoz az állításhoz jutunk, hogy a gondolkodás attribútumában is megjelenik egy olyan modus, idea, amely a két test bizonyos sajátosságait elkülönítetlenül reprezentálja. Két rendkívül fontos következménye van mindennek. Először is ez az idea nem adekvát, mert benne elkülönítetlenül jelentkezik a két test sajátosságai. Másodsor, az emberi elme csak ezen a módon tesz szert ismeretre kiterjedés attribútumabéli megfelelőjéről, a testről, de önmagáról is: az öntudat keletkezése Spinozánál alapvetően elválaszthatatlan a más létezőkről való tudástól. A II. könyv 29. tételéből következtetett tétel össze is kapcsolja e két következményt, s kimondja, hogy – egyebek mellett – az elme öntudatát alkotó idea sem adekvát.

„[...] az emberi elmének, valahányszor a természet közönséges rendje szerint fogja fel a dolgokat, sem önmagáról, sem a maga testéről, sem a külső testekről nincs adekvát ismerete, hanem csak zavaros és csonka. Mert az elme csak annyiban ismeri meg önmagát, amennyiben felfogja a test affekcióinak ideáit.”⁹

Spinoza azt a folyamatot, amelyben ténylegesen létező modusok érintkezése révén jönnek létre – inadekvát – ideák, a képzelet megismerési módjának nevezi, s ide sorolja az emlékezetet is. Emlékezzünk mármost vissza arra, hogy a célok ható okokra történő visszavezetése során kiemelt szerep jutott az elképzelésnek.

Ez az a pont, ahol visszatérhetünk fő gondolatmenetünkhöz, az affektuselmélet áttekintéséhez s ennek révén a cselekvésanalízishez. Három alapaffektusról beszél tehát Spinoza, a kívánságról, az örömről és a szomorúságról. Most már elég sokat tudunk az ETIKA fő gondolatmeneteiről ahhoz, hogy megértsük, miért kitüntetett e hármason belül a kívánság, s hogy mit is ért Spinoza pontosan a célok ható okokra való visszavezetésén. Spinoza a III. könyvet egy „szótárral” zárja, amelyben „az indulatok általános meghatározásait” foglalja össze. Az első definíció – jellemző módon – épp a kívánságé.

„A kívánság maga az ember lényege [emlékszünk: törekvés a maga létében való megmaradásra, illetve vágy], amennyiben bármely adott affekciója által egy cselekvésre determinálnak fogjuk föl.”¹⁰

Mivel az imént idézett első kívánságdefiníció a kívánságot a tudatosság révén különítette el a vágytól, kézenfekvő – már csak korábbi fejtegetéseink alapján is – a „bármely adott affekciója által” megszorító megjegyzést a tudatossággal azonosítani. És csakugyan, amikor az imént a tudatosság kialakulásának spinozai értelmezését rekonstruáltuk, arra a megállapításra jutottunk, hogy az a modusok érintkezésének – az egyiknek a másik általi afficiáltságának – a folyománya. Az affekcióknak azonban három fajtája van. A modus B ráhatása nyomán kialakult affekciója vagy növeli A cselekvőképességét, vagy csökkenti, vagy nem befolyásolja azt. Affektusnak – Szemere Samu fordításában: indulatnak – Spinoza az első két affekciótypust nevezi. Ha pedig a test cselekvőképességének növelését, illetve csökkentését a test lényegét alkotó törekvés kibontakozásának elősegítéseként, illetve hátráltatásaként értelmezzük, akkor a kívánság kialakulásáról és alapvető jelentőségéről összefoglalóan a következőket mondhatjuk. Az ember lényegét alkotó törekvés saját léte fenntartására – vagyis a vágy – már mindig is ki van téve affekcióknak, melyek némelyike elősegíti, némelyike hátráltatja működését. Bárhogyan is, az affekciók nyomán a vágy mint a beteljesülését

elősegítő affekciók megismétlésére, illetve mint az azt hátráltató affekciók elkerülésére való kívánság ébred öntudatra. De mivel az öröm – definíció szerint – épp a cselekvőképesség növekedése, a szomorúság pedig annak csökkenése, ezért fogalmazhatunk úgy is, hogy a vágy kívánságként való tudatosulása vagy örömként, vagy szomorúságként – illetve valamelyik belőlük levezetett indulatként – megy végbe. Vagy megfordítva: a kívánság nem más, mint az öröm és a szomorúság alapaffektusának dinamikus aspektusa, amely az embert bizonyos dolgokkal való érintkezés létrejöttét, illetve más dolgokkal való érintkezést elkerülését célzó cselekvésre determinálja. Ezt jelenti a kívánság második definíciójának zárhlata: „*amennyiben bármely adott affekciója által egy cselekvésre determinálnak fogjuk fel*”.

Ezek után visszatérhetünk a IV. könyv előszavának idézett részletéhez, s a ház példáját a következőképp fejthetjük ki bővebben: „*Az ember elképzelte a házi élet kényelmeit*”: a nomád életvitel során olyan dolgok afficiálták az embert, amelyek – miközben inadekvát ideák kialakulását eredményezték – csökkentették cselekvőképességét. Az ember lényegét alkotó törekvés – vágy – szomorúságként, a nomád élet elkerülésére való kívánságként tudatosodott. Az, amit az ember céloknak tekintett, valójában tehát ható ok, és – éppen, mert ilyen – nem első ok, mert maga is korábbi oksági hatásoknak köszönheti létét. Nem meglepő az sem, hogy az ember a házban lakást szabad döntése által meghatározott célnak tekinti, mert a képzelet működésének alapvető folyamatai az agy „*lágyszerveinek*” képlékenységtől függenek, ami azt jelenti, hogy a mindig újabb behatások, lenyomatok rátelepszenek a régebbiekre, feledést idéznek elő. A „*házban lakás*” örömhöz kapcsolódó képzetét sok egyes élmény is megerősítette, tehát élő maradhat akkor is, amikor az egyes élményképzetek már elmosódtak.

Arra a kérdésre is tudunk már válaszolni, hogy miképp lehetséges a spinozai keretelméletben az, hogy jelenbeli cselekvéseket jövőbeli dolgok ideája határoz meg. Múltról, jelenről s jövőről ugyanis éppenséggel csak a képzelet értelmében vett megismerést alkalmazva beszélhetünk. A „*jövő*” egyfajta asszociációs mechanizmus révén kerül bele gondolkodásunkba: ha a pusztából kőházba költözésünket megfelelő gyakorisággal követte bizonyos örömméret kialakulása, akkor a kőház s a megfelelő örömek ideája kölcsönösen elő fogják hívni egymást, mégpedig éppen annak az időbeli egymásra következésnek megfelelően, amelyben korábban ténylegesen is követték egymást.

Előttünk áll tehát az, amit talán némi joggal Spinoza cselekvéelméletének nevezhetünk. De hol marad a „*buktató*”? – tehetik föl jogosan a kérdést. A buktató – mint már jeleztem – alapvetően nem más, mint a kettős cselekvésfogalom. Emlékeztetőül: szigorúan véve akkor cselekszünk, „*ha bennünk vagy rajtunk kívül történik valami, aminek adekvát oka vagyunk*”,¹¹ azaz ami pusztán a mi természetünkől világosan és elkülönítetten megérthető. Ezzel szemben az affektusok tárgyalása során egészen mostanáig tágabb cselekvésfogalommal dolgoztunk, hiszen kiindulópontunk az volt, hogy az embert – aki elme és test – az állandóan rázúduló külső hatások teszik azzá, ami, s ennek következtében mindannak, ami benne vagy rajta kívül történik, legjobb esetben is csak részoka lehet. Ezt nagyon világosan kimondják Spinoza általános affektusmeghatározásai is, különösen a második, amely a III. könyv végén olvasható: „*Az affektus (indulat), amelyet az elme szenvedésének nevezünk, zavaros idea, amellyel az elme a maga testének [...] az előbbinél nagyobb vagy kisebb létezését igényli, s amelynek adottsága az elmét arra determinálja, hogy inkább az egyik dologra gondoljon, mint a másira.*”¹²

De ugyanezt fejezi ki a III. könyv elején olvasható definíció is, jóllehet érezhető hangsúlyeltolódással: „*Affektuson a test affekcióit értem, amelyek testiünk cselekvőképességét növelik vagy csökkentik, elősegítik vagy gátolják, s egyszersmind ezeknek az affekcióknak az ideáit.*”¹³

Észre kell vennünk azonban azt, hogy ez a meghatározás megengedi, hogy cselekvőképességünk növekedjék – tehát öröm keletkezzék bennünk – annak ellenére is, hogy külső hatások elszenvetői vagyunk. Sőt mi több, az eddigiekben – s tegyük hozzá: az ETIKA III. könyvének jó részében – csakis ilyen affektusokkal találkozunk. A III. könyv 58. tétele azonban azt állítja, hogy „*azon az örömmön és kívánságon kívül, amelyek szenvedélyek, vannak az örömmek és kívánságnak más indulatai is, amelyek reánk mint cselekvőkre vonatkoznak.*”¹⁴

Nos, az kétségtelen, hogy a spinozai etika „végső” – emelkedett – „perspektívája” erről az állásponttól válik igazán láthatóvá. Hiszen az az *amor Dei intellectualis*, amelynek révén – állítólag – képesek vagyunk legyőzni szenvedésnek minősülő affektusainkat, épp e cselekvésnek minősülő affektusok legfontosabbika. Vagyis ha kérdéssé válik a cselekvésnek minősülő affektusok lehetősége, ez egyúttal végzetes következményekkel jár az ETIKA V. könyvének fő gondolatmeneteire nézvést is.

A III. könyv 58. tételének bizonyítása két előfeltevésen nyugszik.

1. „*Ha az elme önmagát és cselekvőképességét fogja fel, örül.*”

2. „*Az elme szükségképp önmagát szemléli, amikor igaz, vagyis adekvát ideát fog fel.*”

Az első állítás a III. könyv 53. tételére hivatkozik, ahol a bizonyításban azt olvassuk, hogy „*az ember csupáncsak testének affekciói és ezek ideái által ismeri önmagát. Ha tehát megtörténik, hogy az elme önmagát szemlélheti, ez feltételezi, hogy ezzel nagyobb tökéletességre megy át, azaz öröm támad benne [...]*”¹⁵ Ámde maga az ETIKA is számtalan helyen leszögezi, hogy a külső hatások többsége nem növeli, hanem épp ellenkezőleg: csökkenti cselekvőképességünket. Nagyon is fölfoghatjuk tehát cselekvőképességünket úgy is, hogy eközben szomorúság támad bennünk. Vagyis öntudatra ébredésünk egyáltalán nem feltétlenül örömteli pillanat.

A második állítás a II. könyv 45. tételére hivatkozik, amelyben Spinoza a maga logikai-metafizikai módján azt az egész XVII. századi racionalizmusra jellemző alapfeltevést rögzíti, mely szerint a végtelen elsődleges a végessel szemben: „*Bármely testnek vagy valósággal létező egyes dolognak az ideája szükségképp magában foglalja Isten örök és végtelen lényegét.*”¹⁶ Ennek a lényegnek az ideája mármost a 46. tétel szerint adekvát kell hogy legyen, s mivel az emberi test egy a világ véges létezői közül, ezért az emberi test ideájaként fölfogott emberi elme szükségképp magában foglalja Isten örök és végtelen lényegének adekvát ismeretét – ez a 47. tétel állítása.

Csakhogynem, föltéve, de meg nem engedve, hogy Spinozának mindebben igaza van, jelenti-e ez egyúttal azt is, hogy az elme önmagát szemléli akkor, amikor Isten eleve benne rejlő adekvát ideáját megragadja? Véleményem szerint nem. Az egész II. könyvön végigvonul ugyanis a megismerési módok radikális kettéosztása: amikor ugyanis önmagunkra vonatkoztatjuk ideáinkat, menthetetlenül inadekvát ideákat kapunk, amikor pedig Istenre vonatkoztatjuk őket, adekvát ideák jönnek létre. Nem lehetséges tehát, hogy önmagunkat szemléljük, amennyiben Isten adekvát ideáját ragadjuk meg önmagunkban. Ez pedig már csak azért is nyilvánvaló, mert a Spinoza által erőteljesen bírált antropomorfi Isten-elképzeléseknek éppenséggel ez a „csúsztatás” az alapjuk: amikor Istent próbálják megragadni, ténylegesen „önmagukat” szemlélik. Éppígy kérdéses az is, hogy ha egyszer affektus – indulat – eleve csak a testet ért külső hatások

révén jöhet létre, vajon lehetséges-e adekvát ideához kapcsolódó affektus, ha ennek az ideának az eredete a testek egymásra hatásától teljesen független. Végezetül még arra is föl szeretném hívni figyelmüket, hogy az „affektus” kifejezést talán nem is annyira „indulatnak”, mint inkább „indíttatásnak” kellene magyarázó módon fordítani, hiszen minden affektusnak van kívánságmozzanata, azaz minden affektus bizonyos cselekvésre indít, „determinál” bennünket. Márpedig ez, amíg cselekednünk a ténylegesen létező, véges test-elme komplexumok világában kell, kizárólag akkor lehetséges, ha van *mi* – e létezőkkel kapcsolatos múltbeli élmények sorozata – s van *mire* – e létezőkkel való jövőbeli érintkezésre vagy épp elkerülésükre – indítson.

Jegyzetek

1. Spinoza: ETIKA. Budapest, Gondolat, 1979 – a továbbiakban: ETIKA – 150. o. Az idézetek magyar szövege Szemere Samu fordításának az ETIKA kritikai kiadása (Spinoza OPERA II. Hg.: C. Gebhardt Heidelberg: C. Winter, 1925) alapján általam kismértékben módosított változata.	5. ETIKA, 254. o.
2. Uo.	6. Uo. 255. o., az én kiemeléseim.
3. ETIKA, 58. o.	7. Vö. a III. könyv 6–9. tételeit, ETIKA, 161–164. o.
4. Lásd ezzel kapcsolatban J. Bennett és E. Curley vitáját: E. Curley and P-F. Moreau (szerk.): SPINOZA. ISSUES AND DIRECTIONS. Leiden stb.: E. J. Brill, 1990. 39–57. o.	8. ETIKA, 96. o.
	9. Uo. 113. o.
	10. Uo. 227. o.
	11. III. könyv, 2. meghatározás; ETIKA, 151. o.
	12. ETIKA, 248. o.
	13. Uo. 151. o.
	14. Uo. 223. o.
	15. Uo. 214. o.
	16. 132. o.

Csengery Kristóf

BEGYŰRTEK ENGEM MINDENFÉLE GÉPBE

Nincs már kivétel és nincsen szabály:
egybecsődött minden valahogy.
Szüntelen szürkül, színtelen a táj,
mért színlelnék hát benne: fogyva fogy,

mi összetart – fakók s fáradtak hajdan
feszes, hótiszta szálaim. Fehéren
gyűrtek a gépbe, főni nem akartam,
s nem szomjaztam a lét lúgos levét sem,

mellyel kortyonként mérem az időt.
Tekints hát rám, mikor színed előtt
– elnyútt, üres nadrág – térdre esem:

tégy kivételt velem, Nagy Mosodás,
étjen véget számomra a mosás,
végy ki gépedből, kivételesen!

VITA NUOVA

Szeretnék nem vitázni. Nem vitás,
egyet szeretnék: egyetérteni,
s jutni többre. Legyek, ha hallgatás
az ára, hallgató, *egyetemi*,

lesvén a Mindenség minden szavát
(bár minden szó nem érdemes a szóra),
nem tudakolván, mit miért szab át
a Teremtés, s hogy váltani valóra

a valótlant: való-e... Akad ék
elég: kétség az Egységbe ütődve.
– Legyek én is ütődött, akadék?

Inkább mondok igent a Létezőre.
Erősödj, „ámen”, halkulj, fals „miért”!
Semmit nem érthet, ki egyet nem ért.

Kálnay Adél

EGY FÜSTSZAGÚ DÉLUTÁN

Arra emlékszel-e, amikor a fürdőbe jártunk, kérdezte Fodor Ella egy füstszagú délutánon. Miről jutott ez most eszedbe, kérdezett vissza, tudta pedig a választ, hisz olyan régóta ismerték már egymás gondolatát. Az őszről, a porladó falevelekről vagy ha kesernyés füstszagot hozott a szél, neki is mindig a fürdő jutott eszébe. Nem tudom,

tűnődött Ella, talán ezek a rozsdás színek vagy a füst... mostanában gyakran álmodom is vele, olyan valóságos az álom, eltelik a nap, mire összeszedem magam. Nem mondom, hogy rossz, de mégis van benne valami nyomasztó, mintha attól félnék, hogy újra végig kell csinálni ezt az életet. Pedig a fürdő igazán jó volt, ott tényleg jól éreztük magunkat, igaz, és Ella olyan könnyörgő szemmel nézett rá, hogy a fájdalmas szorítás újra megjelent a gyomra tájékán. Sajnálta Ellát, és sajnálta magát is, haragudott a világra, pedig nem a világ tehetett arról, hogy ilyené lett a barátnője, hogy ilyené lettek mind a ketten, hogy itt kell nekik sétálni ebben a rozsdaszínű parkban, betegen és árván. Ezt Ella mondta egyébként, s kicsit mókásan hangzott, olyan árva vagyok, látod, olyan árva, s tényleg, mintha nem is a betegsége kinozta volna, hanem az egyedüllét. Amikor egymásra találtak, jó félszáz évvel ezelőtt, Ella akkor is így szólította meg, mit árvalkodsz itt, nincs még barátnőd, s úgy látta, szigorúan néz rá nagyon. Csak a fejét ingatta, nem válaszolt, egyik lábáról a másikra állt az iskola udvarán, s meglepődött, hogy ez a lány ilyen pontosan ki tudta mondani, amit ő is érzett. Akkor majd én leszek. Ella vagyok, Fodor Ella, és nem szeretem, ha becéznek. Szavaiban, hangsúlyában volt valami keménység, pattogós a hangom, mint apámé, mondta később, és valóban, amikor egy vasárnap Ellát az apja hozta el a teadélutánra, amit mindig másnál rendeztek, és nem is volt teadélután, sokkal inkább kakaó- és csoki- és tejszínhaddélután, láthatta, hogy Ella apja katonaruhában feszít, hogy összeccapja a bokáját, előrebiccenti a fejét, így köszön el a lányától. De ott, az udvaron mindezt még nem tudhatta, megijesztette ez a szép lány, megijesztette, hogy nem tűr ellentmondást, hogy csak úgy eldönt mindent hirtelen, anélkül hogy a másik akarata érdekelne. Végignézte tetőtől talpig, aztán tekintete a cipője orrán állapodott meg, úgy mondta az első mondatot, ami kinyájában az eszébe jutott. Mi nem vagyunk gazdagok, ezt mondta, és rögtön el is vörösödött, mert érezte, hogy ez most marhaság volt. Marhaság, torkolta le azonnal a szép lány, és még fintorgott is, mint aki büdöset érez, aztán elnevette magát, s akkor már muszáj volt neki is nevetni. Végre feloldódott napok óta tartó feszültsége, ami azt a kellemetlen szorító érzést okozta a gyomrában, amitől sem enni, sem aludni nem tudott, amióta ideköltöztek, ebbe a poros kisvárosba. Itt gyakran van büdös, főleg, ha a gyár felől fúj a szél, magyarázta Ella a fintorgását, majd elkapta a kezét, és húzta az udvar közepe felé. Innen jól lehetett látni az óriási kéményeket, mindenféle színű füstöt ontottak, némelyikből még kis lángok is kicsaptak. Nyaldossák az eget, olyanok, nem, kérdezte Ella, és ő megdöbbenett attól, hogy már másodszor ugyanazt gondolják ők ketten. Engem Ibinek hívnak, Béres Ibinek, mutatkozott be végre, s kezdte elhinni, hogy tényleg lesz egy jó barátnője. Tízévesek voltak ekkor.

Érdekes, hogy ő nem szokott álmodni sem a fürdővel, sem egyéb régi dologgal, de még gondolkozni sem szokott nagyon azokról az időkről. Ha néha felidéződtek, akkor is hagyta őket visszahullani annak a feneketlen kútnak a mélyére, mely az emlékeit őrizte. Öregségükre Ella érzékenyebb lett, esendőbb. Alig emelte lábát, szinte csúszta csak a bokáig erő avarban, ezért csak néha tűnt elő a cipő orra, egyre porosabban. Igen, az idő engem megkeményített, őt viszont lággyá tette, mintha fordított sors jutott volna nekünk, s elszomorodott ettől a felismeréstől. Csakhogy én nem tudom megfogni a kezét, nem tudom magam után rángatni, jóformán még azt sem tudom, hogyan fogok belé lelket önteni, pedig valami ilyesmiért vagyok most itt, gondolta, aztán gyorsan elhessentette a gondolatot, nehogy barátnője megérezze. Ella, fordult hozzá, talán túl hirtelen, tudod, azért, mert kissé nehezen vesszük a levegőt hegynek fel, meg mert a fejünk is majdnem fehér, no attól mi még ugyanazok vagyunk, nem?

Barátnője megtorpant, és úgy nézett rá, olyan megütközéssel, hogy legszívesebben visszaszívta volna szavait. Ezt miért mondtad, vigasztalni akarsz vagy rémíteni, kérdezte Ella. Szípigott, orrot fújta, nem lehetett tudni, hogy sírdogált, vagy csak a hűvösödő délután ártott meg neki. Lassan vissza kell mennem a városba, döbbsent rá, már sötétedik is. Persze, menj csak, biztatta Ella, nekem is be kell menni, ez most egy ilyen helyzet, tárta szét a karját, holnap is van nap. Ezer az időnk, dolgunk meg semmi, tette még hozzá, s ennek a mondatnak mindketten megörültek, vagy még inkább annak, hogy ez megint a régi Ella volt, a bohóc, aki dörmögő hangon utánozta kedvenc tanárjukat, hogy dőlték a nevetéstől. Na mi van, lányok, így Ella, ezer az idő, dolguk meg semmi, igaz, és szinte odanyomta orrát az ember tarkójához, s csak úgy fuldokoltak a nevetéstől, amikor a poént hozzátette, hogy hát látom, amit látok. Ez aztán tényleg fergeteges volt, ugyanis a tanár úr szinte alig látott valamit, vastag szódásüveg szemüvege mögül ártatlanul fürkészte a világot, s még az is lehet, hogy ő maga is viccnek szánta az utóbbi mondatát, mégis nagyon komolyan vették, azért is kellett annyit nevetni rajta.

Hát igen, időnk az tényleg van, épp azért, mert nincs dolgunk már itt a földön. Legalábbis én nem nagyon találok. A szállodaszobában állt az ablak előtt, homlokát az üveghez nyomta, s bámult bele a sötétségbe. Ez nem olyan kisváros volt, mint az övék, nem volt benne annyi zaj és füst, több volt benne viszont a fény. Amikor délelőtt a busszal megérkezett, legalább öt kellemes kis teret számolt meg, náluk azonban terek sem voltak, talán mert a város közepén ott terpeszkedett a gyár, körbejárni egy jó órába telt, többször sikerült lemérni, de akkor nem nézelődött senki, csak inalt leszegett fejvel, arra vigyázva, hogy a szemébe bele ne hulljanak azok a parányi fémes szilánkok, melyek képesek voltak napokig döfködni a szemet. Egyszer sikerült valakinek zsebkendőhegyre tűzni egy ilyen, s álmélkodva nézték, éppolyan volt, mint egy apró tör, csoda, hogy nem vakított meg meg senkit, mondta valamelyikük. Ám aki kisértésbe esett, s megállt nézni, hogyan öntik ki a hatalmas tartályokból az izzó salakot, vagy aki följebb, a hídról rácsodálkozott az itt-ott folyton füstölgő meddőhányók mesebeli csúcsaira, később pedig megállt beszélgetni a fürdőből vagy a könyvtárból jövő ismerősével, nos annak két órájába biztos belekerült, mire visszaért oda, ahonnan elindult. S akkor még olyan rendkívüli akadályokkal, mint a hosszú ideig lezárt sorompók, nem is számoltak, ilyenből pedig három is volt, olykor akár félóránál is el lehetett gyönyörködni, ahogy ide-oda tologatták a vörös vagonokat, meg lehetett számolni a végtelennek tűnő tartálykocsikat, lehetett életet kockáztatva átbújni a sorompó alatt, ha éppen a moziról késett volna le az ember, s lehetett lassítani, sőt megállni, hogy a sorompót leengedjék, mert ezt az indokot érdekes módon mindig gyanakvás nélkül fogadták el az iskolában. Persze ő sosem tett ilyen, ilyesmire csak a fiúk mertek vetemedni, s talán még Ella tette volna meg olykor a kaland kedvéért, ám ő nem akárhol lakott, hanem fönt az úri villákban. A helybeliek Nagyamerikának hívták ezt a villasort, amelynek hatalmas és titokzatos házaihoz épp száz lépcső vezetett fel, s Ella az egész gyárat megkapta egyszerre panorámának, meg a környező összes hegyet. Valahányszor az ablakból vagy a kerti fák valamelyikéről a várost nézték, olyan volt, mintha nemcsak a gyár volna alattuk, hanem mindenek fölé emelkedtek volna, a hegyek, a gomolygó füstök meg az erdők fölé. Legalább szárnyunk volna, sóvárogtak, mert tényleg úgy érezték, ezt már mással nem lehetne felülmúlni, mint hogy egy könnyű mozdulattal felemelkednek, ráfeküsznek a szeliden áramló levegőre, s ellebegnek város és gyár, erdő és hegy fölött ismeretlen tájakra.

Igen, ez a város határozottan kellemesebb, mint az övék, de egy kicsit steril, talán ez a jó szó, itt úgy rendben van minden, látszik, hogy az emberek is érzik ezt, bizonyára meg lehetne szokni, ehhez azonban ő már túl öreg, nem találná a helyét. Gyerekkoruk korommal és vasporral beszórt városa azt a különös hangulatot árasztotta, amelyet egy rezervátumban érezhet az ember. A gyárhoz tapasztott házak együtt mozdultak a hatalmas füstölő, zúgó óriással, akár egy tűzhányó szoknyáján éltek volna az emberek, szemrehányás nélkül nyelték szennyét, s úgy alkalmazkodtak ritmusához, mintha teljesen tőle függött volna az életük. Apró ablakaikban nevelgették virágaikat, észre sem vették, hogy ujjnyi vastag por telepszik rájuk, kitergegették ruháikat, talán arra számítván, hogy a lengedező szél lesöpri majd róluk a piszkot. Indián telep, volt egy ilyen, épp az ércömörítő óriáskémény alatt, lakott ott egy osztálytársuk, s ők ártatlanul csodálkoztak, jé, így is lehet lakni. A szoba-konyhás lakásban bent a bútorokon is vastagon ült a vörös por, Erzszi apja egy rozszant dikón feküdt, s miközben ők az asztalnál kakaót ittak, szemük sarkából láthatták, hogy időnként felkönyököl, s egy fehér zománcos borbélytálba ugyanolyan vöröset köp hangtalanul, mint amelyet a bútorokon látni. Szerinted miért nem hagyják ezt a koszos helyet a fenébe, kérdezte Ella, s nem tudták rá a választ. Aztán Ella apját vallatták, de ő sem mondott erről túl sokat, összehúzta a szemét, elnézett valahová messzire, olyan volt, mintha egészen Erzsziéig látna, aztán hosszas csend után csak annyit szólt, az ember sok mindent kibír. Ne nagyon járjatok arra, tette még hozzá, aztán láthatóan elfeledte az egészet. Azért ők csak jártak, arra is meg mindenfelé, valamiért mindent látni kellett, s bár ő félős volt, Ella mindig lelket öntött belé. Így jutottak el a meddőhányók aljába is, a cigánytelepre, ültek az összedrótózott szánkóféleségeken, s izgatottan várták, mikor következnek ők, hogy lecsúszszanak az ijesztően meredek salakon. Aztán, amikor felborultak, és Ellának az egyik drót felhasította a combját, sápadtan ültek az egyik lakásban, s Ella belé kapaszkodott, amíg az egyik nagy bajuszú cigányember a borotválkozáshoz használt timsóval alaposan be nem dőzsölte az ujjnyira szétnyílt sebet. Alaposan kell ezt, kisasszonykám, ne féljen, tudja, hány ilyen sebet láttam én már. Ella szeméből ömlött a könny, de egy hangot ki nem ejtett volna a száján. Na, mondta aztán az ember, ezzel most már nem kell többet törődni, ez most már teljesen rendben van, s elégedetten nézte művét, majd egy lavórban lemosta a timsót, és visszatette a helyére. Egyenek egy kis kenyert, kínálták őket, és ők megbűvölve nézték a tűzhely mellett a rozsdás fazekat, amibe földet raktak még az ősszel, s mostanra az elduggatott hagymáknak friss zöld száraik lettek, ezekből lehetett törni a nagy karéj paprikás-zsíros kenyérhez. Ella megeskette, hogy még csak véletlenül sem szólja el magát, de legközelebb már nem szánkóztak a meddőhányón, sőt tavasszal az óriási barlangokba sem bújtak bele, melyeket a cigánygyerekekkel ásattak a felnőttek vas után kutatva. Ez már nagyon veszélyes, vélte Ella, bár-mikor beszakadhat egy ilyen. Hát kalandos életük volt, az biztos, mert kalandot csináltak mindenből, néha pusztán azzal, hogy eltitkolták. Ilyen kaland volt a fürdő is, legalábbis Ellának, akinek semmi szüksége nem lett volna arra, hogy egyszer is elmenjen. Otthon hatalmas fürdőszobájuk volt, szív alakú káddal, ablaka a hatalmas fenyőfákra nézett, amelyek a kert végében álltak, s a zöld a fürdőszobába is bekúszott, olyan volt, mint egy trópusi üvegház, a párálló növényektől s a melegtől kicsit nehezen lehetett venni a levegőt. Anya naponta kétszer-háromszor is fürdik, valahányszor hazajön és megcsókolja anyát, de jó illatod van, és ez anyának nagyon jólesik, szegény úgyis olyan kedvetlen állandóan. Ez megint talány volt, vajon mitől lehet kedvetlen valaki, aki nemcsak szép,

hanem gazdag, s ilyen családjá van, de hát erre sem lehetett csak úgy rájönni, mint a szegény Erzsiek dolgára. Ella édesanyja mindig selyempongyolában hevert a díványon, s a körmét lakkozta, vagy épp már aprókat fújva rá, szárította. Kérdezgette őket mindenféléről, de a válasz szemmel láthatóan már nem érdekelte. Kis idő múlva aztán szólt a cselédnek, adjon már Marcsa ezeknek a pillangóknak pár falat uzsonnát, s intett, hogy részéről a beszélgetés be van fejezve. Ha nem szeretete volna annyira Ellát, biztos irigyelte volna mindazért, ami körülvette, így csak áhítattal nézte, s nem mindig értette barátnőjét. Így volt ez akkor is, amikor azért kellett kerekre nyitnia a szemét, mert Ella kijelentette, hogy elmegy vele a fürdőbe. És nemcsak oda, tette hozzá felvillanyozva, hanem az uszodába is járni fogunk, persze erről anyának nem kell tudnia, ismered, milyen finnyás. Ez elég teher volt, mert nem érezte sosem jól magát, ha hazudni kellett, Ella azonban elemében volt ilyenkor, miért, nem csinálunk semmi rosszat, nyugtatgatta, amikor egy ködös novemberi délután bemerészkedtek a fürdőbe. Te különben is szoktál ide járni, én meg arról nem tehetek, hogy anya ügyet csinálna belőle. Hát valóban, ő rendszeresen járt a fürdőbe édesanyjával. Nem fürdőszobás lakásban laktak, s nagy élmény volt, amikor úgy kéthetente a sok lavórban mosakodás után igazi kádban fürödhetek meg. Szóval szeretett oda járni, ám mégis volt benne valami furcsa viszolygás is, amit nem tudott néven nevezni, s azon a ködös délutánon, miközben szinte láthatatlanul nyomultak előre a nagy tejfehér semmiben, ez a viszolygás szorította össze a gyomrát. Ella meg mintha egy elvarázsolt kastély felé közeledne, izgatottan szorongatta a kezét, s talán neki volt igaza. Elvarázsolt helynek nézett ki a fürdő, az biztos, különösen abban a homályban, ha nem ismeri az utat, bizony visszairamodik. A fürdő ugyanis a gyár területén volt, először be kellett menni az egyik gyárkapun, ahol rendszerint órködött egy portás. Neki bementa mindenki, hová megy, és az vagy intett, hogy mehetnek, vagy további kérdéseket tett fel, esetleg igazolványt kért. Morgós hangú, ijesztő ember volt, mindig furcsa erjedt, fanyar szag áradt belőle, szilvapálinka, mondta egyszer Ella, ismerem ezt a szagot, ha apa elvisz a vadászatokra, ott lehet ilyet érezni. Az is megtörtént nemegyszer, hogy a portás valahol máshol volt, ilyenkor várni kellett, mert ha elindultak, biztos azonnal előkerült, és visszaparancsolt mindenkit. Dehogy várunk, rángatta Ella, ki tudja, hol csámborog, különben is alig látni ebben a ködben, s megint neki lett igaza. Egy keskeny vasporos út vezetett a fürdőig, jobbra-balra vasidomok, rozsdás sínek, felborult vagy feldöntött kocsik, autógumik, kerekek feltornyozva. Fantasztikus, mondogatta Ella, ez egyszerűen fantasztikus, és ő helyeselt, pedig inkább félelmetesnek látta. Aztán sinpár jött keresztbe, sokszor itt is hosszú perceket kellett várni a tolatás miatt. Jó volt, ha az ember vigyázott a bőrére, mert itt aztán rajta kívül ezt senki nem tette. Néha ugyan megleggették a lámpát, vagy felhangzott egy elnyújtott vigyázz, de ez egyrészt teljesen esetleges volt, amire nem lehet számítani, másrészt elnyomta az állandó sivitás meg a folytonos döngés, amittől enyhén rezgett a talaj a lábuk alatt, szóval alaposan körül kellett nézni, mielőtt a sínekre lépett valaki. Ezen túl már csak pár lépés volt a fürdő, ami ugyanolyan koszos és lepusztult volt, mint minden a gyárban. Ahogy a töredezett üvegű lengőajtón beléptek, rögtön megcsapta őket egy különös szag, a gőznek s még valaminek az elegye, amit még Ella sem tudott, hogy micsoda. Egyszerre szúrós és édeskés, nem érezték különösebben büdösnek, de kellemesnek sem, fürdő- vagy uszodaszagnak nevezték, s amikor évekkal később rájött, hogy amit éreztek, az a vizeletnek és a fertőtlenítőnek a keveréke, akkor sem érzett undort, valahogy ezzel volt teljes az egész. Ez a szag lengte be az uszodát, az öltözőket, az emeleti kádfürdőt, rátelepedett

a hajukra, ruhájukra, belebújt az orrukba, hazafelé mindig sokat kellett sétálniuk, mire kiszellőztették. Szagold meg a hajam, olyan még, lendítette Ella az orra alá vastag copfját, és ő, ha már nagyon fázott, azt mondta, már nem, de barátnője néha utánaszagolt, és összeszidta. Mi lesz, ha anya megérzi, nézett rá szemrehányóan, és tovább sétáltak a hidegben. De ez már akkor volt, amikor úszni tanultak, a kádfürdő nem hagyott rajtuk ilyen nyomot, mert Ella mindig vitt magával azokból a finom, illatos olajokból, amelyeket otthon használtak. A kádfürdőbe egy lekopott, recsegő falépcsőn lehetett felmenni, de előbb jegyet kellett váltani. Rögtön az ajtótól balra volt egy üveges fürle, abban egy hihetetlenül kövér nő ült, lehet, hogy onnan már ki sem tud jönni, súgta Ella, behízta magát a fürkébe, s úgy adják neki be az ételt. Valahányszor jegyet kértek, csak erre tudtak már gondolni, ezért mindig pukkadoztak a visszafojtott nevetéstől. De jó kedvük van a kisasszonyoknak, örült velük ártatlanul a kövér nő, s ettől meg zavarba jöttek, szégyelltek egy kicsit magukat, de nem tudtak ellene tenni. Félórásat vagy egyórásat, kérdezte még, és már tépte is le a jegyet. Lehetett szappant és törülközőt is bérelni, de ők azt sosem akartak, mindig órás jegyet kértek, aztán felmentek a lépcsőn, leültek a fehér padok valamelyikére, és türelmesen várták, hogy megürüljön egy szoba. Itt az emeleten is volt egy asszony, akit kádasnak szólítottak az emberek, kádas, kiabálták olykor valamelyik szobából, mert kiderült, hogy mégis kell törülköző, vagy nem nyílik a csap. Ez az asszony is kövér volt, de nem annyira, fehér köpenyeről mindig hiányzott legalább három gomb, széttaposott papucsban szaladgált le-fel a lépcsőkön, megszállottan takarította a folyosót, ha éppen a szobákban nem volt dolga. Fogatlan szájában állandóan egy szipka fityegett, de sosem látták, hogy dohányzott volna. Lehet, hogy tüdőbajos, súgta Ella, csak hogy fokozza a borzongást, mert az asszony időnként a felmosófára dőlve köhögött, ilyenkor úgy tűnt, abba sem tudja hagyni. A folyosó végén egy hatalmas falióra volt, aminek a mutatója hangos kattanással váltott percet, ezt nézte folyton az asszony, és könyörtelenül rázörgetett arra a vendégre, akinek letelt az ideje. Idő, uram, idő, harsogta, s addig nem ment tovább, amíg bentől ki nem szóltak. Egyszer-egyszer, ha egy pár bérelt fürdőszobát, megállt hallgatózni a nagy fehér ajtó előtt, jókat nevetett magában, s elégedetten bólogatott. Biztos nem hall semmit, vélte Ella, csak úgy tesz, s valóban, egyszer kipróbálták ők is a hallgatózást, és semmit nem hallottak. Amint nyílt valamelyik ajtó, már nyomult is befelé a felmosóvödörrel, súrolószerrel, volt abban valami szenvedélyesség, ahogy rávetette magát a szobára. Ajtót, ablakot kitárt, súrolta a kádat, törölte a tükröt, mosta a követ, közben vagy énekelt, vagy magában beszélt, s pár perc múlva már intett is a következő vendégnek. Izzadt arcát használt törülközőkbe törölte, és időt egyeztetett, jegyeket tépett. Ellát teljesen lenyűgözte ez az asszony. Min gondolkozol, kérdezte egyszer tőle, amikor különösen sokáig nézték elmerülten a felmosófa sebes rohanását a folyosón. Azon, hogy mi volna, hogy mi lett volna, felelt nagyon lassan, akadozva Ella, ha ez a nő az anyám, ha... szóval milyen lehet oda születni, intett az asszony felé úgy, mintha az valahol, egy másik oldalon lenne, és ő teljesen megdöbben, nem szokott ilyesmiről gondolkodni, örült, hogy olyan édesanyja van, amilyen. Az az érdekes, folytatta Ella, hogy most úgy érzem, az se volna szörnyű, illetve, hogy akkor nem érzem-ném annak. Sokáig hallgattak akkor, de egy más alkalommal Ella megkérdezte az asszonyt, van-e gyereke. Néni, szólította meg úgy, ahogy egyenrangút szólít meg az ember, magának van gyereke? Az asszony elképedt, de aztán szaporán bólogatott, van hát, mondta, persze hogy van, éppen olyan magaforma korú, és ettől kezdve másként foglalkozott velük, figyelmesen, s Ella is teljesen elégedett lett, van hát valaki, aki úgy

él, ahogy ő élne, ha... Ettől kezdve biztosak lehettek benne, hogy ha éppen szabad a kétkás szoba, ők kapják meg. Az több szempontból is jobb volt, egyrészt a kényelem miatt, másrészt mert az ablaka teljességgel a gyárra nyílt, szinte karnyújtásnyira volt tőlük egy óriási mozgódaru meg egy hatalmas mágnes, amely rengeteg vasat bírt felemelni, kicsivel odébb meg iszonyú erővel valami kalapácsféle zúzta, préselte össze a vasat kis csomagokká. Az ereje akkora volt, hogy a kádban enyhén hullámozott a víz tőle, és rezgett a tükör a falon. Fantasztikus, ismételte folyton Ella, s a fürdési idő nagy részét az ablakban nézelődve töltötték. Mi volt ebben az egészben a jó, vallatta őket Ella anyja, mert persze csak kiderült minden, az igaz, hogy nagyon sokára, mikor már úszni is megtanultak a csaknem fekete vizű uszodában. Ezt te nem érted, anya, kesergett Ella, olyan más, olyan, olyan, mintha kirándulnál, tudod, és reménykedve nézett rá, hátha így megéri. De nem értette, elhúzta szép száját, majd lebiggyesztette. Hát hóbortos vagy, az biztos, nem az én fajtám, csóválta a fejét, aztán uszonnát rendelt nekik, mint mindig, ha már meg akart szabadulni tőlük. Ezt megúsztuk, mondta Ella sóhajtva, aztán kifutottak a kertbe, mert már tavasz volt, lehemperedtek a fűbe, és alig bírták abbahagyni a nevetést. Mert nagyon kellett nevetni azon, hogy megúsztuk, hogy ez milyen jó szó épp ide és épp most. De jó lenne, ábrándozott Ella, ha anyát rá lehetne beszélni, hogy jöjjön el az uszodába, és nézze meg, hogyan úszom. Ez aztán nagy képtelenség volt, de azért eljátszottak a gondolattal. Látták, amint hófehér bundájában átlépeget a síneken, vagy kesztyűs kezével betolja a lengőajtót, vagy a korlátra könyökölve a sötét víz fölé hajlik, és lányát biztatja. Mindez elképzelhetetlen volt, legalább annyira, mint hogy jó pár évvel később ott üljenek az üres házban, az egyik sarokban óriási halom ruhával, amit csak az imént szórtak ki a szállítómunkások a gyönyörű diófa szekrényekből, s Ella anyja ott álljon az ablaknál leskelődve, szétesett hajjal, mezitláb, s így nézzen utána sokáig jólétük utolsó morzsáinak. Valahogy majdcsak lesz, vigasztalta Ella az anyját, s megint neki lett igaza, hisz mindig lett valahogy, eleinte nehezen, később már nem is annyira, nem kellett például a fürdőben takarítani, Ella anyját mégis rettenetesen megviselte a dolog. A rémület megbénította, mindent Ella csinált, hisz akkorra már nagylányok voltak, ő hajtott fel mindenféle munkát, vevőket keresett az ékszerekre, a ruhákra, ő kutatott az apja után, s igazán úgy tűnt, mint aki élvezi, hogy most már nemcsak kirándul arra a bizonyos másik oldalra, hanem már ott is lakik. A fürdőbe azonban nem mentek soha többé. A szobában már egészen sötét volt és hideg. Az ágy kemény, a takaró meg nehéz, morogta, a fene vigye el, de sok bajom van, bosszankodott magán, míg végre elaludt. Másnap esett az eső, csupa sár lett, mire a kórházhoz ért. A társalgóból báméskodtak ki a kertbe, Ella később odahúzott egy széket, mert gyengének érezte magát. Tudod, Ibi, tegnap, ahogy emlegettük a fürdőt, hát annyi minden az eszembe jutott utána, a sok kalandunk, a gyár meg szegény anyja is, mondta Ella, és megint szipogott. Az, hogy olyan sokáig vártuk haza apát, s anya már a várakozásba belerokkant. Ha én nem tartok ki, hát nem is tudom... De úgy voltam ezzel, hogy apáért mindent, hogy ő lássa, milyen lánya van, hogy nemhiába nevelte úgy, meg ilyenek jártak a fejemben. Még kedvemem is leltem abban, amit csináltam. A nagy életharcban, ahogy magamban neveztem. De apa nem jött, és az erőm kezdett elfogyni. Az, hogy semmit nem lehetett róla megtudni, iszonyú volt. Az meg még inkább, hogy mások, bizonyos helyeken, mintha mindent tudtak volna. Legalábbis úgy néztek rám, ha kérték mentem. Erre föl nem kértem többet. Összeszorított szájjal akartam kibírni, közben anyámban tartani a lelket. És akkor egyszer jött a levél, hogy mehetünk a személyes holmikért, meg hogy el akarjuk-e vinni a holttestet. Anyám meg csak üvöltött, ezt még megbánják, s az öklét rázta, de tévedett, nem bánták

meg. Én meg azt gondoltam, ha meg is bánják, akkor mi van, s akkor sem éreztem elégtételt, amikor a másik levél jött, hogy rehabilitálták apát. Anya már azt se tudta, mit tart a kezében, én meg nem tudtam mit kezdeni vele. Én addigra már csak úgy voltam, meghaltam, és éltem tovább. Tudod? Tudom, válaszolta vissza, és ő is odahúzott egy széket az ablakhoz. Így várták, hogy elálljon az eső, türelmesen, hisz még előttük volt az egész délután.

Szakács Eszter

HALKAN CSAPÓDIK AZ AJTÓ MÖGÖTTE

Halkan csapódik az ajtó mögöttes.
Hallod, ahogy jön a lépcsőn föl.
Megtorpan a tükör előtt, de
senki se néz rá vissza a tükörből.

Nem vagy ébren, és nem is alszol.
Az ágyad mellé lép, de nem beszél.
Úgy pillant rád, mint messzi partról,
honnan hangot úgysem hoz idáig a szél.

Tán soha nem tudod meg, mit akar.
Néma szög a padlóba verve,
csak áll, mint kit foglyul ejtett a teste.

Fázol? Türelmes árnyékával betakar.
Mozdulatlan, kőbe zárt éjszakáid
fölött tollaskígyó arca világít.

KOPONYÁM HÁZÁBAN

Koponyám házában
légy otthon, istenség,
legyen részem
jólét vagy siralmas inség.

Mim van, meg akarom
én osztani veled,
ki még tán a
bűneimet is szereted.

Lassan fogy már a jószág,
fogy már a vétek.
Elfogy belőlem minden,
amit kimértek.

Majd a házat is lebontják.
Gizgaz. Üres telek.
Ave! Tiéd legyen
a hely, ha elmegyek.

NEVESS, HOGYHA ÖRÜLSZ...

Nevezz, hogyha örülsz, nevezz, ha félsz,
kössön meg a nevetés benned, mint a mész:
ha nincs Isten, valami tartson egybe,
szét ne guruljon a házad kövekre.

Batár Attila

A BAJZA UTCA SZINESZTÉZIÁJA

A Bajza utca életem első nyolc évének szintere, ezt az utcát jártam végig, majd utána a Fasort, naponta, iskolába menet. Az utca épületeire nem nagyon emlékszem, hacsaknem a MÁV-házra, ahol laktunk, a Széchenyi-palotára, amely előtt mindennap elmentem, vagy a fasori református templomra. Ami tovább élt bennem, az inkább az utca hangulata, ahogy én éltem át annak idején, vagy még inkább, ahogy folytonosan módosulva emlékezetemben tovább élt. A látottak képe helyett összetett benyomást őrzök, amely persze látvány, de nemcsak az, hanem minden érzékszervem által észlelt képzetek együttese, e környék légköre. Ezt tekintem első építészeti élményemnek.

Ma már nehéz elképzelni, hogy a Terézváros, amelynek a Bajza utca és a Fasor egyaránt része, Pestnek ez a városias negyede nemrégén még üres folt volt a térképen. A külső terület mocsarainak a lecsapolására és a vidék ligetesítésére csak a XVIII. század második felében került sor, ezt követte II. József korában, az általa kiadott erdő-törvénynek megfelelően (a selyemhernyó-tenyésztés meghonosítása érdekében) az eperfák ültetése; innen a mai Epreskert elnevezése. A közeli Városliget – akkor még

Városerdőnek (Stadtwald) nevezték – 1794-ben lett nyilvános park, a mocsarak helyén tóval és két szigettel. Csak a XIX. századból való első térképeken jelzik a környéket ligetnek, konyhakertnek (Wäldchen, Gärten) vagy szőlőskertnek, s először ekkor találjuk a területet felosztva, parcellázva. A környék mezőgazdasági terület lett és maradt egészen az 1870-es évekig.

Bár a Terézvárosnak a mai Nagykörútig terjedő belső negyede a múlt század első felében már Pest legsűrűltőbb részének számított, az 1837-ből való térkép a Bajza utca környékén még csak néhány házat jelöl, köztük a Vas fürdő (Eisen Bad) épületeit. Noha az utca már az 1800-as évektől kezdve létezett, első megnevezése csak a későbbi időkben való. Először Viehtrieb Weegként említik (Marhahajtó út), mint az állatvásárhoz vezető utat (az állatvásár a mai Rottenbiller utca helyén volt), majd 1866-tól Hajtsár vagy Hajcsár utca néven. A Bajza utca nevet 1878-ban veszi fel, véglegesen.

A Bajza utca északnyugati vége a Nyugati pályaudvar, illetve azt megelőzően a Vác felé közlekedő vasút indóházának és vonalának a megépítésével (1846) lezáródott. Az utcának ez a vége ipari jellegű lett. A délkeleti befejezés viszont, az akkori Sugár út építésével összefüggésben, ezzel pontosan ellenkező előjelű kiképzést kapott. A nagyszabású útvonal, melynek építése 1872-ben kezdődött el, a már meglévő telkeken átvágva és még a külső területeken is – a már felhúzott néhány ház lebontásával – rombolva épült. Két évtized alatt azonban az előkertes vagy villákból álló útszakasz fasoraival, lovaglótújaival megjelenésében és társadalmi státusában előkelő környékké vált. Ezzel a Bajza utcától kifelé eső terézvárosi terület sajátos módon megtartott valamit a vidék előtörténetéből, a levegősebb, fasoros beépítés átmentette a múlt ligetes, kertes, nyitott jellegét.

A Bajza utca a Nyugati pályaudvar rendezője felől indul el, a többi belső terézvárosi utcához hasonlóan szorosra zárva, szűken, szürkén, levegőtlenül. A három-négy emeletes épületek eklektikus homlokzata kopott, vakolatarchitektúrájuk letöredezett. A Szondy utcát elhagyva azonban megváltozik az utca képe, az egymáshoz ragasztott házak csak az egyik oldalon folytatódnak, szemben velük megnyílik az utcater. A házakhoz kertek tartoznak, a bérházakat szabadon álló épületek váltják fel: előbb az epereskerti művésztelep (az 1870-es évekből), majd az Andrássy út sarkán a volt Széchenyi-palota (az 1878-ban épült palotát 1911-ben az eredeti többszörösére bővítették). Méltóságteljes lett tehát az előbb még mindennapos utcakep.

Szüleimmel a Bajza és a Podmaniczky utca sarkán álló MAV-házban laktunk. A vasút tisztviselői számára 1912-ben elkészült épület olyan volt, mint maga az intézmény: terjedelmes, nehézkes és fojtogató. Ablakaink a Nyugati pályaudvarhoz tartozó rendező sineire néztek. A látvány büzzel járt, az uralkodó északi szél magával hozta a gőzmozdonyok füstjét, füttyét is; az ablakokat állandóan csukva kellett tartani. Mintha a füsttel együtt a poros, üzemi világos is ki lehetett volna zárni!

Az épület, amelyben laktunk – ez a nagyméretű, füsttel festett bérház – barátságatlan volt. Piszkos vakolat, az eredeti színét elfelejtett téglák, a földszinten durván megmunkált szürke kövek burkolták a homlokzatot. Kisgyerekként tapogatva szerettem volna megismerni a környező világot, a köves burkolatra a kezem ma is emlékezik. Kövek övezték az íves bejáratot is; benne a kapu inkább barlangnyílásnak tűnt, hűvös, dohos pinceszagot okádott.

Az utcára kilépve, a kaput magam mögött hagyva minden megváltozott. A sötétségből világosság lett, és a zárt lépcsőház után a szűk utcát is tágasnak találtam. Azóta is úgy látom az utcát, mint a lakás nyúlványát, mint a lakáshoz tartozó nappalit. Az

otthoni csendhez képest az utca különösen sok izgalmat tartogatott. Még a sarkon port kavaró gyakori szél is eseménynek tűnt.

Az út a mi házunktól a Bajza utcán át a fasori iskoláig – az Arkay Aladár tervezte, 1913-ban felépült református templomot kivéve – nem építészettörténeti anyag. Az építészet azonban nem szükségszerűen nagy formátumú műveken keresztül hat ránk. Ami a Bajza utcában lényeges, az a folytonosan módosuló térhatás, az, ahogy az út a szorosra zártból a nyitottba, a sötétből a világosba többször is átváltott, s ahogy az aszfaltostól a fasorosig, a magas házaktól az alacsonyakig, az egymás mellé épültektől a szabadon álló villákig, a középszerútól az előkelőig folyamatosan változott az utcater. De nemcsak az építészeti tér lett más, a képek váltása a társadalom hierarchiáját is jelezte. Az épületek ritkulása és a szintek csökkenése egyben társadalmi emelkedést is jelentett. A Bajza utca a középosztály lakásaiból kiindulva a város előkelő, gazdag rétegeinek villáihoz vezetett el. A státusváltást mutató építészeti megjelenés eltérő hangulatokat árasztott.

A Bajza utcában ez a térhatásváltás szakaszosan történik. Míg a Podmaniczky utca felőli első útszakasz még mind a két oldalon egymáshoz ragasztott bérházakból áll, addig az Epreskerttől kezdve a házak elszabadulnak egymás mellől. Oldódik az utca zártsága. A változás azonban az utca két oldalán nem egyidejűleg történik. Az utca két oldala felemás. A kertes házakkal, az Epreskerttel szemben, a városközpont felőli oldalon még egy darabig marad a szorosra zárt utcakép, a házak elé csak fokozatosan kerül előkert és kerítés, hogy végül az Andrássy utat elhagyva az utca ezen az oldalon is egyedül álló házakkal folytatódjék. Az egyensúly először megbillen, a felmagasló bérházakkal szemben a kertes házak közötti úr lehúzza a mérleget. Amikor a ritkulás, a szabadon álló házak sora mindkét oldalon létrejön, újra helyreáll az egyensúly. Mint egy landoló repülőgépről nézve, hol felemelkedik, hol lesüllyed a környezet. Az épületek tömegeikkel s a köztük lévő úrök építészetéről beszélnek, nyomnak, erőt fejtenek ki, s az ellentétes irányú és nagyságú vektorok eredőjének hatását érezzük.

Érzett-e, érezhetett-e ebből valamit egy hat- vagy nyolcéves gyerek? Lehetetlen elképzelni, hogy a térváltás hatás nélkül maradt volna. Lehet-e véletlen, hogy hazatéréskor mindig a kertek mellett tettem meg az utat, a környék látványa mégis úgy maradt meg emlékezetemben, mintha a túloldali magas bérházak tövéből figyeltem volna meg a kerteket? A kerítés közelében gyerekméretű volt a világ, ott magamról megfedkezve téblábolhattam. A szemléléshez viszont már hátvédre volt szükségem. Hiába tartott távol a magas házsor, mégis magam mögé képzeltem, ha a túloldali szétszórttal szemben biztos támaszra volt szükségem. Különös kettősség. Ott a játék, itt a védelem. Igényeink szerint alakítjuk, kombináljuk képzeletünkben környezetünk emlékképeit. Felejtés, gondolatársítás kombinációs játékának eredménye az emlék. A tereknek ilyen és egyéb hasonló változásai fejlesztik ki térérzékenységünket, s elősegítik, hogy elrendezzük vagy újrarendezzük magunk körül a tereket, építészeti környezetünket.

A Bajza utca vízvázalató is egyben. Az Andrássy út jellege ennél az utcánál fordul meg, itt vált át a bérházak sora villanegyedre. Míg a Bajza utca mentén ez a változás fokozatos volt, addig az Andrássy úton a váltás átmenet nélkül történik. A Bajza utcában ezenfelül a ritmusváltás rendkívül rapszodikus: a Benczúr utca után újra egymás mellé kerülnek a házak, hogy a Fasort elérve megint felbomoljon a sor. Az Andrássy út viszont következetesen betartja az egyirányú növekedést, illetve csökkenést és a zártság vagy kinyílás fokozatos átmenetét.

Az elemi iskola a Lövölde térnél volt, a református templom mellett. A templomnak,

házunk bejárati kapujához hasonlóan, ugyancsak barlangszája volt, s az íves bejárat fölött az épület szétterpeszkedett. Hiába látom a kaput ma magasnak, akkor osonva mentem be rajta, nehogy az ív, fölötte a széles, csempés fal rám ereszkedjen. Az általanosan elfogadott nézettel szemben gyerekként alacsonyabbnak éreztem a kaput. A gyerekszem sem egyszerűen méreteket párosít, hanem súlyokat, színeket, díszes felületeket (ebben az esetben a kapu körüli csempéket). A belső tér viszont újra kitágult, a kevés díszítésű, sima falakon nem akadt meg a szem, szétnéztem. A belső tér puritanizmusa tiszteletet keltett bennem.

Az út az iskolából hazafelé egészen más volt, mint reggel, odafelé. Csak a tárgyak voltak azonosak, de az út más irányban másnak tűnt: más volt a déli fény, másfelé dőltek az árnyékok; délben bámészkodva lépkedtem, míg reggel, az iskolába menet, sietve. Más a nézőpont, más a szemlélő, más lett a sorrend. Más megelőző élményre rakódott rá a későbbi. Az ellenkező irányba kitáguló tér most összeszűkült, s az utca vége visszafelé egyre sötétebb lett. A középszerű most követte s nem megelőzte az elegáns környezetet.

Útközben minden elem kerülő tárgy élmény volt, s feltartott, akadályozott a hazatérésben. Elsőnek a Széchenyi-palota kerítésdárdái szólítottak meg, faággal pengetve hangszerré változtak. Élveztem a rudak pattogó ritmusát. A térhez kapcsolódó élmény zenéből származott. A következő ritmust már az Epreskert rácsain pengettem. Másként szóltak, mint a Széchenyi-kerthez tartozók: más lehetett a rúdvastagság, más a magasság, más a köztes méret, a faltól való távolság, más a reverberáció és más a mögöttes terület látványa. A hang is része az építészetnek, hírt ad a művi környezetről, ereje, jellege függ az építészeti tértől, a homlokzati felületkezeléstől és az építési anyagtól.

A Szondy utcát elhagyva az út utolsó szakasza új eseményeket kínált. Míg előzőleg a házak közötti kerteken keresztül mintegy „kifolyt” a tér s vele az urbánus hangulat, addig itt, a kétoldalt szorosra zárt házak sorfala közötti reverberációtól felerősödött az utca világa. A homlokzati falak azonban nemcsak határt, hanem „kitekintést” is jelentettek, s a földszinti ablakokon át benézve egymás után tűntek fel újabb és másfajta életek. Családok ültek az asztal körül, az utcai világosságához képest homályban. Minden ablak mögött más bútor, más család, más titok.

Ezen az utolsó szakaszon két fontos stációra emlékszem. Az első a faforgács illatával állított meg: egy faesztergályos műhelye volt a pincében. Az utcáról csak alacsony vasablakát lehetett látni, alig valamivel a járdaszint fölött. Le kellett hozzá guggolni, hogy láthassam. Kevés világosság, időbe telt, mire kivettem az asztalos alakját, amint az esztergapad fölé hajolva gyártja az asztalok lábait és az akkor népszerű „jojó” gömb szegmentjeit. A leváló faforgácsok szaga azóta is a Bajza utcát idézi.

De mi köze mindennek az építészethez? Ha nincs faesztergályos, nincs faforgácsszag, ám attól az épület ugyanaz az épület marad – mondhatnánk. S a pinceszag? Az a hűvös, áporodott penészszag, ami a pincéből jön? Vajon nem az építészeti körülményből következik, abból, hogy hová tervezte az építész, mennyire süllyesztette le a földbe, mennyire szigetelte le a falakat, mennyire biztosította a hely természetes vagy mesterséges szellőzését? Nem elengedhetetlen jellemzője-e ez egy épületnek? De a forgács illata csak ideiglenes útítarsa az épületnek, vetheti ellen valaki: jön az asztalos, majd elköltözik. Miért volna az épület jellemzője? De miért ideiglenebb ez, mint a homlokzat hamar kifakuló színe, vagy a vakolat, amely idővel lemállik a falakról? A pincét, az iparosnak kiadható helyiségeket is betervezték az épület egészébe, nem be-

szélve arról, hogy a járulékos szag is beivódik a falakba, s az asztalosnak már régen hűlt helye, de a szagot továbbra is érezni fogjuk, az épületfal őrzi emlékét. Az építészet ideiglenes jellemzői is épületekről tájékoztatnak.

Csakugyan: hogyan elevenítik fel a szagok az utca emlékét? Miért képidézők a szagok? Vagy inkább: hogyan kapcsolódnak egybe a különböző érzékszerveinkkel felfogott jelenségek, hogy egységes képzetünk alakuljon ki építészeti körülményeinkről? Egy további példa, a Bajza utca folytatásában, a faesztergályossal átellenben, Lőrinc pék boltja, mely ugyancsak szagos volt. Annak idején iskolából jövet szertartásosan mindennap betértem a pékségbe. A friss kenyér illata behúzott az üzletbe.

Pinceszag, faforgács vagy a péksütemény illata – ezek az érzéketes, erőteljes benyomások formálják az utca „képét”. Megállít, szeretjük vagy sem, hatása alá kerülünk. Az orrcsiklandozó, nehéz szag belénk hatol, betölt. Sűrűvé válik a levegő, s az illatbeli sűrűség azt az érzést kelti, mintha tele volna a tér, mintha tárgyakkal volna zsúfolt. A nehéz levegőtől sűrű tér megmásítja a tér léptékét. Tömjénfüst, a gőzfürdő gőze, a keleti konyha fűszeres illata vagy az olajszag, a benzingőz, a sütődéből kiáradó friss kenyérszag, a gyantaillat – mind a tömöttebb tér illúzióját kelti. Másként érzékeljük, s az orrunkkal felfogott képzetrel együtt másnak „látjuk” a teret.

A Lőrinc pékbolt illata, látványa alaposan megtévesztett annak idején. Úgy emlékszem, az egyik ajtón be, a másikon ki, így jártam nap mint nap a megszokott utat, hogy körülszokoljam az U alakú pultra kitett árukat. A szagoktól eltelve éreztem az üzletet. Utólag derült ki, hogy csak egy bejárat volt, így mutatják a fennmaradt nyomok, s így emlékezett vissza a ház régi lakója. Mint kisgyerek a két látványt – a kívülről nézett ajtót s a belülről látottat – mégis két külön ajtónak véltem. A két nézet kétféle tárgyat, két ajtót feltételezett. Így hamisítja meg a képzettársítás a tényeket.

A pinceműhely megszűnt, csak ablaka létezik, a pékségnek pedig még az ajtaját is befalazták a háború alatt. Ami megmaradt az üzletből, az a járdára kilógó lépcsőfok s a falazás fölött egy lakás ablaka. Az emlékképük után elhomályosodott a helyük is. Inkább a szagok, a hangok, a kitapintott felületek s ahogy kisgyerekként a pinceablak elé leguggoltam, vagy ahogy hurkot írva a padlóra a pékséget bejártam, azok a mozdulatok idézik fel az építészetet; ez utóbbi esetben a mozdulatra kényszerítő épületmegoldásokat is. Lehettek ezek a mozdulatok képzeletbeliek is, mint a templomkapu esetében: „mozdulat” és látvány együttesen él tovább az emlékekben.

A Bajza utca ezzel véget ért, s én hazaérkeztem. De az igazi izgalom csak ezután következett. Az utca végén, házunkkal szemben, a Podmaniczky utca másik oldalán, egy újabb barlangszáj nyílt, a vasúti rendező sínei alatti „tunnel” bejárata. Rámpa vezetett a lesüllyesztett bejárathoz. Mögötte rendkívül szűk, sötét és hosszú alagút, a végén kijárat, lámpásnyi fénye titokzatos, ismeretlen világot sejtetett. Ráadásul tiltott világ volt. Alvilág, mondták a szüleim, s figyelmeztettek, ne merészeljek átmenni a tunnel másik végére.

A tunnel sötétsége önmagában is félelmetes volt. Akkoriban a világítás csak néhány halovány körtéből állt, s a sötétből minden pillanatban előugorhatott a „gonosz”. A sötétben azonban a gonosz helyett egymásba fonódott párok lapultak. A durva felületű s a rossz szigetelés miatt nyirkos tapintású falakhoz nem volt jó hozzáérni, de mivel kartávolságnyira álltak, a szembejövők egymás elől kitérve kénytelen-kelletlen hozzánk súrlódtak. Bent a sötétséghez, a hűvös levegőhöz és az áporodott szagokhoz kísérteties hangok csatlakoztak. A járófelszín alatt árok húzódtott csöveknek, vaslemezekkel lefedve, s a pontatlanul felfekvő lemezek még a gyerekléptek alatt is döngtek.

Félelmemet zajjal, a vaslemezeken trappolva, dübörögve próbáltam legyűrni. Alattunk a csövek árka hangszekrényként működött, az egymáshoz közel álló, csupasz falak pedig visszhangozva felfokozták a zajokat. A zörejek a tunnelflóta hanghullámain terjedtek.

A szűk alagút egyben szélfolyosóként is működött, ősszel a szél befújta a faleveleket, melyek a szélsűvítéssel szinkronban zörögtek. Itt, a sötétben minden együtt volt: zaj, szag, szél, sűrűlódás, tényomás, minden, ami láthatatlanul teremt képzetet a térről, mindaz, ami az építészetben nem vizuális eszközökkel hat ránk, ami az építészet láthatatlan jellemzőire utal. Az alagút esetében az élmény nem annyira a látványból adódik, hacsaknem az árnyékból, a homályból. Ezért inkább „hallható” a tunnel, a vaslemez dübörgéséből, az alatta levő „doboz” rezonálásából, a falak reverberációjától; inkább felfogható a szél áramlásából, ahogy érezzük arcbőrünkön, hátunkon, amint megcsapja a hűvös levegő, mindabból, ami a tunnel szélfolyosó jellegéből következik; kitapintható, ahogy kezünk tájékozódik a durván megmunkált fal nyirkos felületén, ahogy a falakhoz közel kényszerülve érezzük, horzsolja ruhánkat; mindez a tunnel szűk méreteire utal; vagy ahogy beszívjuk a falakon átszivárgó víz dohos, áporodott szagát, tudjuk, a föld alatt vagyunk. Az építészet láthatatlanul ad hírt magáról.

A túloldalhoz közeledve egyre erősödött az alagút végén a fény, a félelem helyett az oldódás. Lassan kibontakozott a tunnelen túli világ képe. Bulcsú utca, Szabolcs utca, gyári világ, teherautósok, fuvarosok világa – a Széchenyi-palota teljes ellentéte. A házak mérete csökkent – a szintek száma ugyanúgy, mint a belmagasságoké –, mások voltak az ablakméretek, s más szagokat árasztottak a nyílások. A kopott homlokzatokról lemaradt a vakolatarchitektúra. Itt nem kint volt a kert, a ház körül, hanem a házba zárva, az udvarban. Nem pázsit fedte a talajt, földes, esetleg köves volt a burkolat. Néhány virág, néha egy-egy fa, közösen gondozták őket a házak lakói. Természetnek még ott volt az ég is, s az odaszoktatott madarak. Itt már nem kellett benézni az ablakokon, az élet kijött az utcára. Az emberek sámlikat húztak maguk alá, s egy hokedlit körülülve kártyáztak. Az úttesten gyerekek fociztak. Teljes lett a kép, a villáktól a szegénynegyedig, a társadalmi hierarchia építészetben, városképben is kifejeződött. A tunnel, melyet azért építettek, hogy területeket kapcsoljon össze, a társadalmi szétválasztás szimbóluma lett.

A Bajza utcában – ha másképp nem, véletlen elemként – sok minden együtt van, ami építészeti gondolkodásomat a későbbiekben meghatározta: a tömegek, terek aránya, kontrasztja, mely dinamikusan teremt állandóan változó egyensúlyt, a percepció sorrendje, melynek eredményeképpen az adott építészeti környezetről alkotott képzetünk szüntelenül módosul, s az a meggyőződés, hogy koncepciónk a térről nem kizárólagosan a vizuális észlelésen alapul. Az itt tapasztaltak vezettek arra is, hogy az épületek mögött életformákat keressek, s megértsem az építészet társadalmi vonatkozásait. Ezért emlékezetesek ezek az első építészeti élmények.

Tóth Krisztina

ŐSZ

Egyszerűen csak fáraszt az idő,
hogymás szemében töltesz éveket.
Tőlem már nem, csak belőlem telik:
mindig magamban kell, hogy nézzelek –

– ne volna ez a kérdezz-felelek,
most is, ahogy a buszra várok,
beszélget bennem valaki veled,
mikor én hallgatni kívánok.

TÜKRÖK

hidd el véletlen hívtalak fel: álomban történt
tengernyi hallgatás zúgott a kagyló mélyén
sötét vizen bóját próbáltam meg kikötni
a szívem helyén forgó álmatlan holdat

apály-dagály éveket ringató lassúsága
mos majd vissza az alvó vízről a partra hol akkor
kicseréltük tükreinket mint óceánok
álma ha suttogva körbeéri a földet

elveszett hajam lesz a kötelék
hogymartozzam a tied közé

HAJÓNEVEK

Ha gondolok rád, mindig hajónevek
kezdenek lassan úszni bennem –
– a tócsák szívében egy másik év lebeg,
az egyiket csak elképzelttem –

tenger? folyó? uszály, dereglye, gálya,
naszád, vitorlás, vontató,
tutaj, gondola, csolnak, bárka,
felhők közt úszó sok hajó –

– ladik víz hinárba, míg elalszom,
örvényben forog a sajka, teknő
– amíg színedben ott az arcom,
ha gondolok rád, mindig lélekvesztő –

JÓSLAT

Ezt a ziccert naná, hogy nem hagyta ki az ördög,
épp a vonaton utaztam – veszélyes zóna –,
próbáltam gondolni másra, de egyre pörgött,
hogy mi minden volt és mi is lehetett volna,
mikor feleségül akart venni egy idegen ember,
egy sodronypálya-vezető (?), aki *a te neved* viselte,
Brassóig hallgattam sírás és nevetés nélkül,
mint aki tudja, hogy ez az ő műve, persze,
mégis azt gondoltam ott a fülkében ülve,
hogy nem leszek nélküled soha boldog.
Mint egy megszidott osztály, álltak kint szemlesütve
a kiégett földeken a napraforgók.

Marcel Reich-Ranicki

A HAZÁMRÓL BESZÉLEK

Ra, man Katalin fordítása

1958 őszén történt a „47-es csoport” egyik ülésén, Allgäu tartomány Grossholzleute nevű helységében. Egy fiatal és még kevésbé ismert szerző a déli szünetben olyan egyszerű kérdéssel lepett meg, amelyet Németországban, ahol már újból három hónapja éltem, még senki sem tett fel nekem. Ő, Günter Grass, Danzigból, azt akarta megtudni tőlem: „Maga tulajdonképpen micsoda, lengyel, német, vagy hogy van ez?” Gyorsan

azt mondtam: „Félig lengyel vagyok, félig német és egészen zsidó.” Grass elégedett volt, sőt szinte fellelkesült: „Szót se többet, még elrontaná ezt a szellemes mondatot.”

Én is egész csinosnak találtam a választ, de valóban csak csinosnak. Mert az aritmetikai formula ugyanolyan hatásos, mint amilyen őszintétlen: egyetlen szó sem stimmel benne. Sohasem voltam félig lengyel, sem félig német – és semmi kétségem sem volt afelől, hogy sohasem lennék azzá. Nem voltam soha életemben egészen zsidó sem, máig sem lettem az. Így hát, ha önhibámból is, kényes helyzetbe kerültem: beszéljek a hazámról. De nekem nincs saját hazám, sem szülőföldem.

A szüleimnek semmi gondot sem okozott az identitásuk. Apám Plozkban született, egy szép városban a Weichsel folyó mellett. Azt, hogy több nyelven beszél, apám természetesen tartotta: tudott lengyelül és oroszul, jiddisül és héberül, és, mint minden művelt zsidó Lengyelországban, természetesen németül is. Ha Günter Grass megkérdezi tőle, hogy tulajdonképpen micsoda – apám meglepődik, és azt mondja, zsidó, és semmi más.

Ugyanígy magabiztosan válaszolt volna az anyám is. Németországból jött, Lengyelországba ment férjhez. Nem tudott több nyelvet: élete végéig, addig a napig, amikor elgázosították Treblinkában, hibátlan, szép német nyelvet beszélt. De a lengyel tudása, bár évtizedekig élt ebben az országban, nem volt makulátlan. Jiddisül egyáltalában nem beszélt, és ha mégis megpróbálta, például a piacon, azonnal megkapta: „Az asszonyság Németországból jön.” Szülőhelyemen, Włocławekben körülbelül úgy érezte magát, mint annak idején E. T. A. Hoffmann a közeli Plozkban – vagyis száműzetésben. Mindenesetre idegen volt és maradt Lengyelországban. Berlinbe vágott.

Amikor már elég nagy voltam, anyám elhatározta, hogy az evangélikus népiskolába fogok járni. Miért? Vajon elfordulás volt ez a zsidóságtól? Nem. Sokkal inkább azt szerette volna, hogy a német nyelven nevelkedjem fel. Tanítónőm, egy Laura nevű német kisasszony, nagyon jól bánt velem. Mert anyám új német könyveket adott neki kölcsön, amelyeket rendszeresen kapott Berlinből. 1929-ben csődbe ment apám vállalkozása, egy kis gyár, amelyben építőanyagokat állítottak elő. Ilyen kedvezőtlen, sőt végzetes körülmények között teljesült anyám álma: a család elhatározta, hogy Berlinbe költözik, és hozzákezdett ennek előkészítéséhez. Úgy döntöttek, hogy engem, aki éppen kilencéves voltam, engem küldenek először Berlinbe.

Az elutazás előtt le kellett jelentkeznem a tanítónőmnél. Hogy miről beszéltünk, amikor elbúcsúztam, nem tudom már. De azt a mondatot, amellyel utamra engedett, sohasem felejtettem el. Mert a távolba irányított tekintettel Laura kisasszony ünnepélyesen és méltóságteljesen kijelentette: „Fiam, te a kultúra országába utazol.”

Másnap a berlini vonaton ültem. Az állatkertnél szálltam le, Else néni fogadott. Vacsorára lágy tojást is kaptam. Alighogy megettem, a nagynéni a kezébe vette a tojáshejat, belepillantott, megállapította, hogy még maradt benne valami, és szigorúan azt mondta: „Így nem esznek tojást Németországban.” Azt hiszem, akkor hallottam először a „Németország” szót, és nem éppen barátságosan hangzott.

Néhány hónap múlva – még mindig 1929-et írtak – beiskoláztak. Amikor anyám, aki időközben megérkezett, értem jött a berlini iskolában töltött első napon, könnyeket látott a szememben. Nem, nem bántottak a berlin-charlottenburgi népiskolában, a Witzleben utcában. De tanúja voltam egy kis eseménynek, amelyen az osztályban senki sem csodálkozott – csak én, az újonnan érkezett. Wolf úr, a tanítónk maga elé parancsolta az egyik tanulót, aki rossz fát tett a tűzre. Azután rövid parancsszó hallatszott: „Hajolj le!” A kis gazfickó engedelmeskedett, és a tanító egy nádpálcával, amely

a tanterem sarkába volt támasztva, néhány erőteljes csapást mért rá; a fiú ezután visszatért, sírva, a helyére. Mint ahogy később meggyőződtem róla, egészen minden-napi eset volt. De én ilyesmit még sohasem láttam.

A Berlinbe költözéssel új, nyilván döntő fejezet kezdődött az életemben. Az új szakaszt tehát ez a három jelenet vezette be: Laura kisasszony magasztos víziója, Else nagynéni felhívása a rendre és a Wolf tanító úr által alkalmazott fenytetés. Hát persze, rendnek muszáj lenni. De hogy lehetséges az, hogy a kultúra országában nádpálcával verik a gyermekeket – itt valami még sincs rendben. Akkoriban nem értettem ezt az ellentétet – még csak nem is sejtettem, miről van szó.

Mégis, az első napon, amikor iskolába mentem Németországban, már megéreztem valamit, ami felett sohasem tudtam egészen napirendre térni, ami egész életemben végigkísér. A félelemre gondolok: a félelemre a német nádpálcától, a német koncentrációs tábortól, a német gázkamrától, röviden: a német barbárságtól. És a német kultúra, amit Laura kisasszony olyan rajongva hirdetett meg nekem? Ez sem váratott sokáig magára. Igen hamar belekerültem a német irodalom és a német zene bűvkörébe. A félelemhez hozzájött tehát a boldogság is – a németségől való félelemhez a boldogság, amit a németségnek köszönhettem.

Az iskolában nem sok bajom volt. Nem a tanítók nehezítették meg a hétköznapiimat, hanem az iskolatársaim. A külföldit, az idegent látták bennem. Nem tartoztam közéjük, el voltam szigetelve. Ha le akartam ezt győzni, tehát integrálódni akartam, ki kellett tűnnöm teljesítményemmel az iskolában. Csak ez szerezhette meg nekem a velem egykorúak megbecsülését. Ezenközben csak közepes tanuló voltam, és csak dachból lettem első matematikában. Néhány évvel később elhanyagoltam a matematikát, egy másik tantárgy ígézett meg: a német. Attól kezdve még sokkal inkább dachból én lettem a legjobb – németből.

Az irodalom és a zene felé vezető utamat két intézmény könnyítette és gyorsította meg: az iskola és a színház, és két személy a legközvetlenebb családból: anyám és az idősebb nővérem. Tizenkét éves voltam, amikor szokatlan ajándékot kaptam anyámtól: belépőjegyet a TELL VILMOS előadására a Staatliches Schauspielhausban, a Gendarmenmarkton. 1932 végén kezdődtek meg a szerelmeim – mind egy időben: a német irodalom iránti szerelmemre gondolok, hosszú évekig tartó szerelmemre a színház és a drámai irodalom iránt, továbbá a gyakran veszélyeztetett, de sohasem egészen kiháló szerelmemre Schiller és ezenkívül egy épület iránt, amely számomra a legdrágább épület lett Berlinben, és még ma is az – Schinkel színháza a Gendarmenmarkton.

Vajon ki volt ezen a TELL-előadáson a színpadon? És mi közünk ma ehhez? Mégis, egy kevés: mert Arnold vom Melchthalt egy fiatal színész játszotta, aki néhány évvel később igen nagy sikereket ért el mint rendező, és minden német lap elhalmozta dicsérettel és elismeréssel. Veit Harlannak hívták, és ő készítette el valamennyi között a legközönségesebb és legaljasabb filmet a zsidókról és a zsidók ellen – a JUD SÜSS-t. Tellt Werner Krauss játszotta, a kor legkitűnőbb színésze. Ő is szerepelt a JUD SÜSS-ben. Tell feleségének, Hedwignek szerepében Eleonora von Mendelssohn láthatunk, Moses Mendelssohn legidősebb fiának, Josephnek ük-ükunokáját. Neki 1933-ban emigrálnia kellett, és később öngyilkos lett.

Azt a Baumgartent, aki a TELL VILMOS első felvonásában a helytartó porosz lói elől menekül, szintén egy zsidó játszotta: Alexander Granach. Neki is hamarosan menekülnie kellett. Rudenzet Hans Otto játszotta, aki sohasem titkolta el, hogy kommunista. Miután a nemzetiszocialisták átvették a hatalmat, illegalitásban harcolt, és 1933 no-

vemberében a börtönben meggyilkolták. Róla nevezték el a Német Demokratikus Köztársaságban a potsdami színházat: még ma is Hans Otto Színháznak hívják. És végül még egy kuriózum: ezen az előadáson Gessler helytartó szerepében tűnt fel egy fiatal színész, akit még ma is, hatvankét évvel később is megcsodálhatunk a színpadon: Bernhard Minettiről van szó.

Az elkövetkező években a színház nem kis részét képezte az életemnek. Annak elenére vagy talán éppen azért történt ez így, mert időközben a világ és mindenekelőtt Németország annyira megváltozott? A kommunistáktól eltekintve senkit sem érintett ez olyan gyorsan és olyan fájdalmasan, mint a zsidókat. Makacsul rágalmazták őket, sőt kiiktatták a német népből – akkor egyre inkább „népközösségről” beszéltek. Szinte nem múlt el nap újabb rendelkezések nélkül, és ez azt jelentette: a legkülönbözőbb új zaklatások nélkül.

Megkezdődött a zsidók kivándorlása. Egyesek menekülésszerűen hagyták el az országot, másoknak módjuk volt előkészíteni az utazásukat, és javaikat legalább részben magukkal vihették, ismét mások abban reménykedtek, hogy a nemzetiszocialisták uralma nem fog nagyon soká tartani. De a letartóztatások és megaláztatások, bántalmazások és kínzások hamar csökkentették az optimisták és szaporították a kivándorlók számát. A kamasz természetesen tudta, mi játszódik le körülötte: nem lehetett nem meglátni, nem meghallani. A nem zsidó iskolatársak hamarosan egyenruhában jöttek az iskolába – barna egyenruhában, mert a Hitlerjugend tagjai voltak, vagy feketében, mert vezető szerepet játszottak a német ifjúsági csoportokban. Olykor a tanítóinkat is láttuk egyenruhában. Minden tanítási óra a „Heil Hitler” szavakkal kezdődött. A köszöntés azonnal elárulta, a mindenkori tanító kinek a szellemi gyermeke. Mert egyesek keményen és szögletesen köszöntek, a többiek inkább halkán és hanyagul.

Az én iskolámban, amely elitgimnázium volt a város nyugati, polgári részében, a zsidókkal általában jól bántak – az iskolatársak éppúgy, mint a tanítók. Természetesen: a kirándulásokon, sportversenyeken vagy iskolai ünnepségeken nem volt szabad részt vennünk. Ezt a kirekesztést a nemsokára már csak kevés zsidó diák – mindegyik a maga módján próbálta kompenzálni vagy leküzdeni. Az egyik szenvedélyesen a héber nyelvnek szentelte magát, vagy egy másik idegen nyelvnek, amely esetleg hasznára lehet külföldön, a másik a zsidó sportegyesületben tevékenykedett. Én drámákat és regényeket olvastam, és amilyen gyakran csak lehetett, színházba mentem.

Az Állami Színházak berlini intendánsa, Gustaf Gründgens 1963-ban egy beszélgetésben azzal dicsekedett, hogy az általa vezetett színházat akkoriban szigetnek tekintették: ez volt a menedéke a legjobb rendezőknek és színészeknek, főleg azoknak, akiket nem szeretett az akkori rendszer. Nem túlzott: Gründgensnek sikerült megteremtenie a Weimari Köztársaság színházi kultúráját – és ez bizonyos mértékben Heinz Hilpertre is vonatkozik, aki átvette a két legfontosabb Reinhardt Színházat. A programfüzeteken ott hivalkodott a horogkereszt – és mégis a színpadi művészet valóságos virágkorával volt dolgunk. De azok, akik 1933-ban magukhoz ragadták a hatalmat, ezért nem kerülnek kedvezőbb megvilágításba; a szakadék, amely időközben megnyílt az általuk irányított ország és a civilizált világ között, azoknak a művészeknek a teljesítménye által, akik makacsul ellene szegültek a nemzetiszocialista kultúrpolitikának, semmivel sem lett kisebb. Az előadások a Gendarmenmarkton és néhány más színházban, vagy a Berlini Filharmonikusok koncertjei Wilhelm Furtwänglerrel mint dirigenssel, nem tudták enyhíteni a terrort. De sok ember életét – és így az enyémet is – elviselhetőbbé, szebbé tették.

Mit vártam a Berlini Színházról? Mindenesetre szórakozást és azt, hogy elterelje a figyelmemet a komor jelenről. Nem többet. Vagy talán mégis. Bizonyára védelemre és menedékre volt szükségem. A nagy irodalom drámáit játszották Aiszkhülosztól Bernard Shaw-ig. Sok minden érdekelt, de sok minden hidegen is hagyott. Akik valóban hatással voltak rám, felkavartak és lelkesítettek, ezek, Shakespeare mellett olyan színpadi szerzők voltak, mint Lessing, Goethe és Schiller, Kleist és Büchner, Grabbe és Hebbel. Talán a másik Németországot kerestem a „Harmadik Birodalom”-ban? Nem, ez nem is jutott eszembe. De az ellenséges, legjobb esetben közönyös világban tudatosan és öntudatlanul egy ellenvilág után vágyódtam. És anélkül, hogy akartam volna, német ellenvilágot találtam.

Ugyanez történt velem az opera vonatkozásában is. Kisgyermekként, még Lengyelországban, igen sokszor hallgattam gramofonlemezeket, amelyeket apám választott ki számomra – ő valamikor hegedült: többnyire áriák és duettek voltak olyan operákból, amelyek az ő ifjúsága idején máról holnapra ismertté váltak, mint az OTELLO, a BOHÉMÉLET, a PILLANGÓKISASSZONY, a PARASZTBECSÜLET. Abból az időből származik a rajongásom az olasz opera, főleg Verdi és Puccini iránt; még ma is nedves lesz a szemem, amikor Mimi meghal. De hamarosan elkezdődött egy olyan ügy, amely még ma is elragadtat, és persze ingerel is.

Tizenhárom éves voltam, amikor a nővérem magával vitt egy olyan opera-előadást, amely egy életre szóló kapcsolatot indított meg. A NÜRNBERGI MESTERDALNOKOK volt ez. Különös: a zene egész történetében egyetlen jelentős zeneszerző sem akadt, aki dühöttebben és agresszívebben nyilatkozott volna a zsidókról, mint Richard Wagner. De a nagy Wagner-irigységek között – Hermann Levytól kezdve, aki a PARSIFAL-ősbemutatót vezényelte, egészen Leonard Bernsteinig és George Soltiig mindig meglepően sok volt a zsidó. Ez vonatkozik azokra a zenetörténészekre is, akiknek a Wagnerrel foglalkozó legfontosabb munkákat köszönhetjük. Vajon a zsidók ellen vagy talán mégis a zsidók mellett szól ez?

Mindenesetre egyre gyakrabban jártam a két Berlini Operaházba, itt is találtam ellenvilágot, és ismét a németiség állt az előtérben – nem elsősorban Mozart, aki csak később ejtett hatalmába, hanem a nemzetiszocialista propaganda ellenére Richard Wagner. Persze a személye iránt sohasem tudtam magamban nagy rokonszenvet ébreszteni. De mit jelent ez azzal a ténnyel szemben, amit nem tudok elhallgatni: máig egyetlen más opera sem kelt bennem nagyobb örömet, nagyobb boldogságot, mint A NÜRNBERGI MESTERDALNOKOK, egyik sem érint mélyebben és indít meg jobban, mint a TRISZTÁN ÉS IZOLDA.

Kapcsolatom Wagnerrel tehát nem volt mentes a lelkiismeret-furdalástól. De talán bizonyos vigaszt jelentett számomra, hogy nemcsak Hitler hivatkozott Wagnerre, hanem valaki más is: Thomas Mann. Miután elolvastam A BUDDENBROOK HÁZ-at, csodáltam és tiszteltem őt, de akkor, a „Harmadik Birodalom” éveiben egy másik, kisebb, nem tökéletes és eléggé problematikus könyve gyakorolt rám mély hatást. Tonio Krögerben, aki „a hétköznapiság gyönyörei”-ről álmodik, és attól fél, elmulasztja „az életet a maga csábító banalitásában”, aki a talajtalanságtól szenved, és idegenként él a saját házában – Tonio Krögerben önmagamra ismertem. Ezért az a kérdés, hogy az első időben Svájcban tartózkodó Thomas Mann mihez kezd a Németországban megindult változások hatása alatt – létfontosságú jelentőséget nyert számomra.

Egy este 1937 februárjában: nemigen voltunk többen fél tucattal, akik baráti összejövetelen találkoztunk egy grunewaldi lakásban. A lakás tulajdonosa, akiről tud-

tuk, hogy sok külföldivel is tart fenn kapcsolatot, hívott össze bennünket, de nem közölte velünk a találkozó célját. Egy dokumentumot olvastak fel, amelynek gépi másolata rendkívül vékony papíron, illegálisan jutott el Berlinbe: Thomas Mann levele volt, amit a Bonni Egyetem Bölcsészeti Fakultásának dékánjához intézett abból az alkalomból, hogy visszavonták a diszdoktori címét, és Thomas Mann ezúttal először helyezkedett szembe teljes határozottsággal a „Harmadik Birodalom”-mal.

Azon a sötét estén, amikor Thomas Mann lassan és megfontoltan felolvasott szavait hallgattam, és az eső egyhangú, szakadatlan kopogását az ablaküvegen – vajon mit éreztem akkor? Megkönnyebbülést, természetesen, de többet is: hálát. És később, a legkülönbözőbb beszélgetésekben, amelyek persze mind Németország körül forogtak, Berlinben, Varsóban és a gettóban is, mindig ennek a levélnek a központi gondolatára hivatkoztam: „Ők – és ezeken Thomas Mann azokat értette, akik a hatalmat magukhoz ragadták – *oly hihetetlenül vakmerők, hogy összetévesztik magukat Németországgal! Holott talán nincs messze a pillanat, amikor a német nép számára semmi sem lesz fontosabb, mint hogy ne tévesztessék össze velük.*”

Ezen az estén természetesen még nem tudhattam, hogy Thomas Mann a második világháború idején a nemzetközi közvéleményben olyan szerepet fog játszani, amelyen még sohasem jutott ki német írónak: messzire látható, reprezentatív ellenpéldává vált. De azért lehetséges, hogy mégis sejtettem azt, amivel kapcsolatban ma a legcsekélyebb kétségem sincs. Ha tehát két névvel kell rámutatnom arra, hogy mit értek németségen a mi évszázadunkban, habozás nélkül azt válaszolom: Németország az én szememben Adolf Hitler és Thomas Mann. Ez a két név ma is a németség két oldalát, két lehetőségét jelképezi. És szörnyű következményei lennének, ha Németország e két irányultságának csak egyikét is el akarná felejtetni vagy fojtani. Sajnos elég okunk van arra, hogy nyomatékosan óvjuk ettől...

Ezek a berlini évek 1938. október végén, néhány hónappal az érettségi után váratlanul véget értek: kiutasítottak a Német Birodalomból, és deportáltak Lengyelországba. A poggyásom könnyű volt: abban a táskában, amit magammal vihettem, egy tartalék zsebkendő volt, és az a könyv, amelyet éppen olvastam, egy Balzac-regény. De még valamit magammal vittem Németországból, csak akkor még nem sejtettem, milyen szerepet fog játszani jövődő életemben ez a láthatatlan poggyász – a nyelv és az irodalom.

Így érkeztem Lengyelországba, a szülőházamba, amely most a száműzetésem helye lett. Értettem ugyan lengyelül, de csak gyengén és elég ügyetlenül beszéltem. Varsót nagyon idegennek találtam, és Lengyelország egészében is mindig egy kicsit idegen maradt számomra. Nem tudtam, mihez kezdjek, nem volt szakmám – és tanulásról szó sem lehetett, már csak azért sem, mert a szüleim rosszul álltak anyagilag. Mindamellet az egyetlen, amit tudtam, hasznosnak bizonyult: németül tanítottam. És az emigrációban megjelent könyveket olvastam olyan íróktól, mint Lion Feuchtwanger, Joseph Roth, Franz Werfel, Arnold Zweig és természetesen Thomas Mann.

Azután jött a háború, a német megszállás és rövidesen a gettó. Hogy is volt az voltaképpen a gettóban? Gyakran feltették nekem ezt a kérdést, egyszer együttérzéssel, máskor tudásra szomjasan. Sohasem válaszoltam meg tökéletesen – részint, mert nem voltam rá képes, részint, mert nem is akartam. Nem mindenki tudja elmesélni, hogyan kínozták, és hogyan alázták meg. Minden német, aki egyenruhát hordott, és fegyvere volt, Varsóban egy zsidóval azt tett, amit akart. Kényszeríthette arra, hogy énekeljen vagy táncoljon vagy a nadrágjába csináljon. Kényszeríthette arra, hogy térdén állva

könyörögjön az életéért. Agyonlőhette, vagy megölhette lassúbb, kínosabb módon. A németek, akik ezeket a mulatságokat megengedhették maguknak, senkinek sem tartoztak számadással, senki sem rontotta el az örömeiket, hogy zsidókat bántalmazzanak és megöljenek, senki sem vonta őket felelősségre.

Egyszer a fivéremmel egy zsidó csoport élén kergettek végig Varsó utcáin – munkára vittek egy német kaszárnyába. Útközben úgy tetszett az őreinknek (az én generációmhoz tartoztak, csak valamivel múltak húszévesek), hogy kórusban ordítsuk: „Zsidó disznók vagyunk. Koszos zsidók vagyunk. Alsóbbrendű emberek vagyunk.” Az egyik, kissé idősebb férfi nem orditozott velünk – talán túl gyenge volt, vagy talán nem akart. Csak azt tudom, hogy a katona rálőtt, és a zsidó ott maradt fekvve az úttesten – sebesülten vagy holtan.

A varsói gettó egy város volt: négyszázezer ember vegetált benne, időnként még több. Szűk helyen éltek, inségben és nyomorban. Éhség volt és szomjúság, és szemét és kosz, poloskák és bolhák, és kevés szappan, és rendszerint olyan, amelytől az ember nem tisztább lett, hanem piszkosabb. A gettóban szenvedtek az emberek, de szerettek is. Kínózták őket, szörnyűséges dolgok történtek velük – néha valami szép is. De bármi történt is, mindenki ezerféle aggodalomban élt, a mindennapok halálfélelemben teltek.

Verseket írtak ott, és elbeszéléseket is, színház volt a gettóban és kabaré, és főként olyan zenei élet, ami miatt a zsidóknak jobb időkben sem kellett volna szégyenkezniük. Koncerteket rendeztek, szólistákkal, és dalesteket, de mindenekelőtt szimfonikus hangversenyeket. Bachot játszottak és Beethovent, Schubertet és Schumann, Brahmsot és Brucknert – vagyis, mint mindenütt a világon, elsősorban német zenét. Sohasem fogom elfelejteni, milyen odaadással próbáltak a gettóban, milyen lelkesen zenéltek a nyomorúságos helyiségekben.

Amikor néhány éve a Második Német Televízióban az „Irodalmi kvartett”-et készítettük elő, megkérdezték tőlem, milyen zenei szignált szeretnék. Az Allegro molto első taktusait kértem Beethoven Opus 59, Nr. 3 C-dúr vonósnégyesének fűgájából; ezt a művet a gettóban különösen gyakran és különösen jól adták elő. Bármikor hallom az „Irodalmi kvartett”-ünk előtt vagy után Beethovennek ezeket a taktusait, azokra a zenészekre gondolok, akik akkor ezt a fűgát játszották. Mindannyiukat elgázosították.

A hangversenyeket zsúfolt helyiségekben tartották. Minél rettenetesebb idők járnak, úgy tűnik, annál nagyobb a szükség a zenére. Ez rám mindenképpen érvényes. A német megszállás alatt egyetlenegy regényt sem olvastam. Valószínűleg nem volt hozzá türelmem. Különben is nehéz elkezdni egy regény olvasását, ha bizonytalan, hogy lesz-e az embernek ideje a végére érni. Ennek ellenére sokat olvastam, de csak lírát, németet és lengyelt, Goethét és Heinét, Adam Mickiewiczet és Julian Tuwimot. Ha az ember élete vékony szálon függ, a költészet felette áll az irodalom minden más műfajának. És ezt is mondjuk ki: a legszebb, amit a lengyelek egész történetük folyamán létrehoztak, az a lengyel líra.

Zenét hallgattam, hegedűsöket vagy zongoristákat, akik a szűk lakásukban játszottak. A zene utáni vágy olyan erős volt, hogy szabályos gramofonlemez-hangversenyeket rendeztünk: tizenöt vagy húsz fiatalember szorongott egy kis szobában, hogy régi, összekarcolt sellaklemezeket hallgasson. Higgyék el nekem: Mozart a gettóban még szebb. Így nyomta el a német zene a német irodalmat. Nemsokára azonban fordult a kocka. Nem volt számunkra több zene – irodalom viszont igen.

Mi ketten, a feleségem és én, a családunkból csak mi éltük túl a varsói zsidók el-

hurcolását, akiket aztán Treblinkában elgázosítottak. 1943 februárjában sikerült elmenekülnünk a gettóból. Gyakran megkérdezik tőlem, hogy jutottunk át a gettó határán. Éppen ez nem volt olyan nehéz. De igazi nehézség volt akár egy napig is létezni a gettón kívül úgy, hogy ne ismerjék fel az emberben a zsidót. Ennek ugyanis az volt a következménye, hogy az embert vagy agyonlőtték, vagy legjobb esetben megzsarolták. Mert Varsóban akkor csak úgy nyüzsögtek, akik azzal töltötték a napjukat, hogy bizalmatlanul méregették a járóelőket. Állandóan zsidókra vadásztak, akiket azután megfenyegettek, hogy azonnal kiszolgáltatják őket az első német őrnök – hacsak a zsidó nem adja oda mindazt, ami nála van. Aki élt már totális államban, azt nem kell meggyőzni: Hoffmann von Fallerslebennek nagyon is igaza van, amikor azt írja: „*A legnagyobb gazember az egész országban, / ma is, és holnap is, a feljelentő.*”

Ez a szabad Német Szövetségi Köztársaságra is áll. Kiből lesz, bármely társadalomban, szenvedélyes denunciáns? Gyakran olyan félresikerült személyről van szó, akinek már az iskolában is nehézségei voltak, aki semmiféle mesterséget nem tudott megtanulni, aki mindenütt csődöt mondott, semmit sem tud. De tud feljelenteni. Ma egyes denunciánsok leleplező újságíróknak mondják magukat. Szükségünk van ilyen újságírókra is, és természetesen nem mind denunciáns. Mégis, úgy tűnik, helyénvaló figyelmeztetni a médiumokat: Tartsátok távol magatoktól a feljelentőket. Többet ártnak, mint használnak.

Nem akarom azonban elhallgatni, hogy sokat köszönhetek egy denunciánsnak. Egy fiatal, mintegy huszonöt éves férfi nyomunkra bukkant a gettókon kívül, és megzsarolt minket. Mindent elvett tőlünk, amink még volt. De azután elvitt bennünket az idősebb fivéréhez, aki munkanélküli nyomdász volt, és családjával Varsó egyik elővárosában lakott egy szegényes házacskában. Ennek a csirkefogónak és denunciánsnak a bátyja meg a felesége – ők az életüket kockáztatták, hogy megmentsek a miénket. És meg is mentették.

Ez volt a helyszíne, meglepő módon, újratálkozásomnak a német irodalommal. A nyomorúságos viskóban természetesen nem voltak könyvek. Az áramot többnyire az egész városrészben kikapcsolták, és minthogy senkinek sem volt pénze petróleumra, órákon keresztül ültünk a sötétben. Ebben a helyzetben kértek fel arra, hogy történeteket meséljek. Mindent elmeséltem, amire úgy-ahogy vissza tudtam emlékezni: regényeket és novellákat, drámákat és operákat, filmeket is. A sötét konyhában főként német irodalommal szolgáltam hallgatóimnak – célszerűen átalakítva és lerövidítve a következő művek szerepeltek repertoáromon: a WERTHER és AZ ELTÖRT KORSÓ, az ÁRMÁNY ÉS SZERELEM és a TELL VILMOS, az EFFI BRIEST és a JENNY TREIBEL. Nagy meglepetésemre az irodalmi készlet, amellyel szolgálhattam, számos téli estére elegendő volt.

Először állandóan reszketnünk kellett az életünkért – különösen ha azt hallottuk, hogy valaki a házikó felé jön, amelyben tartózkodtunk. Minél közelebb ért a szovjet hadsereg, annál inkább féltünk, hogy a németek még az utolsó pillanatban nyomunkra jutnak és megölnék. 1944 szeptemberében a kunyhó a két frontvonal közé került – de ez csak egy félórát tartott, azután valaki kopogott az ajtón, és hallottuk orosz nyelven ezt a rövid mondatot: „Nincsenek itt németek?” Szabadok voltunk.

Milyen gyakran vágyódtunk erre a percre, milyen gyakran elképzeltük magunknak! Most hát vidámak voltunk, boldogok, emelkedett hangulatban? Szabadok voltunk, de még mindig féltünk, attól féltünk, hogy az oroszok esetleg visszavonulnak egy időre, és a németek visszajöhetnek. Szabadok voltunk, de mocskosak, tetvesek, piszkos rongyok lógtak rajtunk. Szabadok voltunk, de nagyon éhesek – és sehol nem

volt ennivaló. Olyan gyorsan, ahogy csak lehetett, el kellett mennünk a frontvonalról, és valahogy eljutnunk Lublinba, az ideiglenes fővárosba. Ott valami olyasmit tettünk, amit ma nehéz megérteni: jelentkeztünk, önként, a lengyel hadseregbe. Nem volt ez hősi gesztus, csak éppen a lehetőségeinkhez képest részt akartunk venni a harcban azok ellen, akik a mieinket megölték és minket megkínóztak. És az, hogy a katonaságnál ételt kap az ember, meg uniformist, talán szintén szerepet játszott elhatározásunkban. Elutasítottak minket, mert alultápláltak és túlságosan gyöngék voltunk. Mindamellett megkérdezték, milyen hasznomat lehetne venni a hadseregben. A propagandareszlegre gondoltam, vagyis olyan egységre, amely rábeszéli a németeket a kapitulációra, tehát német nyelvű röplapokat és hasonló anyagokat készít. Ez érthető volt, 1944 októberében felvettek a hadseregbe, és egy ilyen, egyelőre csak megalakulóban lévő egységhez küldtek, egy faluba, valahol Lengyelország keleti részén.

Szánalmas parasztkunyhóban ügködött az a főhadnagy, akinek ezt a propagandaegységet meg kellett volna szerveznie. Stanislaw Jerzy Lec volt az, egy remek lengyel szatirikus, akit sok évvel később FÉSÜLETLEN GONDOLATAI majdhogynem híressé tettek a Német Szövetségi Köztársaságban. Katonai rövidséggel megkérdezte: „Beszél németül?” És azonnal feltette a következő kérdést: „Ismeri Brechtet?” Minthogy nem igazán bízott igenlő válaszomban, jött azonnal a következő kérdés: „Mit?” Elsoroltam néhány címet. Az arca felragyogott. Odaadta nekem az egyik Brecht-vers szövegét, és felolvasta az általa készített lengyel fordítást. Ellenőriztem, jól értett-e mindent. Ez volt az első parancs, amelyet a lengyel hadseregben kaptam. Különös: akár akartam, akár nem, bárhová kerültem is, jelen volt a német irodalom.

Az ebben a propagandaegységben kifejtett tevékenységemből sajnos nem lett semmi, mert a hadsereg mégis elállt tőle – az elképzelés valószínűleg nem tetszett az oroszoknak. De minthogy mind a kettőnket, a feleségemet és engem is, már besoroztak, valahogy hasznunkat kellett venni. A katonapostai cenzúrához küldtek, ahol megbecsültek bennünket, mert a mi műveltségünk akkor ritkasági értékkel bírt a lengyel hadseregben. De hamarosan bárgyúnak találtuk a munkánkat. Ezért nagyon megörültem, hogy hamarosan más lehetőség kínálkozott: a lengyel titkosszolgálat külföldön dolgozó részlege érdeklődött irántam, ami voltaképpen nem is volt meglepő. Olyan embereket kerestek, akik több idegen nyelvet tudnak, és más országokban is kiismerik magukat. Egy percig sem haboztam, azonnal elvállaltam a munkát. Ha akkor a nemzetiszocialista Németország ellen folyó háborúban nem engedtem volna a lengyel hatóságok hívásának, hogy a külföldi hírszerző szolgálatban dolgozzam – ezt ma foltnak tekinteném az életrajzomban. Még ma is lesütött szemmel kellene járnom.

És nemigen tudom, hogy mint zsidó, akit Németországból Lengyelországba űztek, és ott éveken át szenvedett a német bestialitástól, miért tartoznék felvilágosítással és számadással a német nyilvánosságnak azért, amit a háború alatt a Harmadik Birodalom ellen és a háború utáni első időkben mint lengyel állampolgár a lengyel hadseregben és a lengyel hatóságoknál tettem. A titkosszolgálat legforróbb vágyamat teljesítette: feltétlenül Berlinbe akartam utazni. Vajon a német nyomorral akartam-e vigasztalódní? Elégtételt nyújtott-e nekem, hogy az a város, amelyből az egész szörnyűség kiindult, most romokban hever? Szó sincs róla. Csak az ifjúságom színhelyét akartam viszontlátni. Amikor este egy kis autóban a vigasztalan látványt nyújtó sötét Berlinbe érkeztem, minden okom megvolt rá, hogy kárörömet, sőt halálos gyűlöletet érezzek. De hogy erre a gyűlöletre egyszerűen nem voltam képes – ezen még mindig csodálkozom. Talán mentegetőznöm kellene? Szégyenkezнем amiatt, hogy amikor a szétdőlt ház előtt álltam a Gendarmenmarkton, mégis könnybe lábadt a szemem?

Berlinben szinte semmi dolgom sem akadt. Volt egy íróasztalom a Lengyel Katonai Missziónál, de a titkosszolgálat békén hagyott, azt kellett gondolnom, hogy Varsóban már megfélemlítettek rólam. A Berlinben töltött hónapokban mindenesetre egyetlen utasítást sem kaptam – az oroszok bizonyára nem akarták, hogy a lengyelek bármiféle információt gyűjtsenek. Visszarendeltek Varsóba, de a jövőbeli lehetőségeim nem látszottak rossznak: berlini tétlenségem ellenére a titkosszolgálatban akartak foglalkoztatni, és egyidejűleg a külügyminisztériumban.

Azt ígérték, Londonban kapok állást, de egyelőre dolgozzam a központban. Valami tanfolyamról volt szó, ami nagyon érdekelt, de legnagyobb meglepetésemre megtudtam, hogy nem engem akarnak oktatni, hanem inkább nekem kell másokat instruálnom. Itt hát megint hasznomra volt a német irodalom, mint például Egon Erwin Kisch története Redl ezredesről és a leleplezéséről. A német irodalomnak bizonyos szerepe volt abban is, hogy ekkoriban beléptem Lengyelország kommunista pártjába. Mert abban az időben nagy hatással volt rám egy szöveg a tizenkilencedik századi klasszikus német prózából, egy felhívás, amelynek pátosza és retorikája közel állt hozzám: Marx és Engels KOMMUNISTA KIÁLTVÁNY-a.

Mi vonzott a kommunizmushoz? Az, hogy a Vörös Hadseregnek köszönhettem az életemet? Természetesen, de ennél sokkal több: valaki, akinek menedékre volt szüksége, belekerült a velem egyformán gondolkodóknak az egész világra kiterjedő közösségébe, egy univerzális mozgalomba, amelytől sok entellektüel várta a nagy problémák megoldását. Úgy képzeltem, végre megtaláltam, amire már olyan régen szükségem volt: menedéket, sőt talán biztonságot. Azt hittem, az ígéret földjének partját látom. Valóságnak tartottam, ami csak délibáb volt.

Konzuli minőségben mintegy két évig tartózkodtam Londonban, és ez hozzájárult ahhoz, hogy elég hamar kigyógyuljak illúzióimból. A kommunizmussal való kapcsolatomból félreértésen alapult – ezt most megértettem. De a párt is megértette: kizártak, elbocsátottak állásomból, és letartóztattak. A cellámban olvastam Anna Seghers A HETEDIK KERESZT című regényét – és a könyv olvasása közben egyre világosabban láttam, hogy az irodalom sokkal jobban érdekel, mint bármi más, amit a legutóbbi időben hivatásszerűen végeztem. Különben is új utat kellett keresnem magamnak – mert a politikai karrierem végérvényesen zátonyra futott, és nem ok nélkül. Nem volt más választásom, mint bűnbánóan visszatérni életem elhanyagolt társához – vagyis az irodalomhoz.

A továbbiakat néhány szóban el lehet mondani. Egy nagy varsói kiadóban dolgoztam, ahol módomból volt lektorátust alapítani és irányítani, amely a német irodalommal foglalkozott. Kicsit később, 1951-ben, elkezdtem kritikus pályámat. Kizárólag német szerzők könyveiről írtam. De mivel már nem hittem a kommunizmusban, semmi keresnivalóm nem volt Lengyelországban. Akár tudatában voltam ennek, akár nem: mindig német olvasók részére írtam a német irodalomról.

1958. július 20-án vonaton elutaztam Varsóból Berlinen át Frankfurtba. Az NDK határán gondosan átvizsgálták kicsiny poggyászatomat. Mondhattam volna a vámosoknak: „*Ami csempészárú van velem, / azt én a fejembe rejtem.*”^{*} Megint nem volt semmim – csak ez a láthatatlan poggyász, az irodalom. De néhány író segített nekem akkor: mindenekelőtt Siegfried Lenz és Heinrich Böll.

Még mindig tudok lengyelül, a lengyel lírát nem kevésbé szeretem, mint Chopin

* Heinrich Heine DEUTSCHLAND című költeménye II. fejezetének 11–12. sora, Eörsi István fordításában.

műveit. De megmaradok emellett: egészen biztosan nem vagyok félig lengyel. És mi-csoða szerencse, hogy sohasem tartottam magam még félig németnek sem.

És miért nem vagyok egészen zsidó sem? Egy zsidó maxima szerint egy zsidó csak Istennel vagy az Isten ellen élhet, de nélküle nem. Sohasem éltem Istennel, de ellene sem. Prométheusz lázadása – „*Téged tiszteljelek? Miért?*” – teljesen idegen tőlem. Már ifjúságomban hatással volt rám Lichtenberg megállapítása: Az a mondat, miszerint Isten az embert saját képmására teremtette, valójában azt jelenti, hogy az ember teremtette Istent a saját képmására. Ez a belátás könnyűvé tette nekem, hogy Isten nélkül éljek.

Amit a zsidó vallás szemére vetek, röviden megmondható: mindenekelőtt az intoleranciáját és a vonakodását attól – vagy a képtelenségét arra –, hogy megreformáljon réges-rég értelmetlenné vált vallási előírásokat. De azt is tudom, nincs olyan vallás, amely többre becsülné a szót és az írást, mint a mózesi. Hatvan éve, hogy részt vettem egy zsidó istentiszteleten – és egy percre sem tudom elfelejteni, amikor az előimádkozó kivette a törát a frigyszekrényből, és magasra tartotta a gyülekezet előtt. Az ilyesmi nem lehet közömbös egy íróember számára. Tudom, hogy bármekkorák is a fenntartásaim, sokat köszönhetek a zsidóságnak.

Így van az, hogy nincs hazám és nincs szülőföldem. De nem panaszkodom. Mert végül is nem vagyok hazátlan, még kevésbé gyökértelen ember. A zsidók, írja Heine, „*nagyon jól tudták, mit csinálnak, amikor a második szentély égésekor*” nem törődtek „*az arany és ezüst áldozati edényekkel, a gyertyatartókkal és lámpásokkal*” és a többi drága holmival, és csak a BIBLIÁ-t mentették meg. A BIBLIÁ-t, mondja Heine másutt, magukkal vitték a száműzetésbe, az lett a „*hordozható hazájuk*”. Így van nekem is saját hazám, „*hordozható hazám*”, amely a szülőföldem is, és nem is a legrosszabb: az irodalom, pontosabban, a német irodalom.

Szász Ferenc

„VÁLTOZTASD MEG ÉLTED!” – IGEN, DE HOGYAN?

Értjük vagy félreértjük Rilke Apolló-szonettjét?*

Rainer Maria Rilke ARCHAİKUS APOLLÓ-TORZÓ című szonettje Tóth Árpád fordításában egyike a legismertebb külföldi verseknek Magyarországon. Amíg volt érvényes tantervünk, benne volt a gimnáziumok első osztálya számára előírt tankönyvben (Ritók Zsigmond, Szegedy-Maszák Mihály, Veres András: IRODALOM A GIMNÁZIUM I. OSZTÁLYA SZÁMÁRA. 1. kiad. 1979). A közelmúltban két elemzése is napvilágot látott,

* Az alcím Martinkó András az RTV–Minerva Kiadónál megjelent ÉRTJÜK VAGY FÉLREÉRTJÜK A KÖLTŐ SZAVÁT című kötetének címét idézi.

a Vidor Miklósé a Móra Könyvkiadó 88 HÍRES VERS ÉS ÉRTELMEZÉSE A VILÁGIRODALOMBÓL és a Nemes Nagy Ágnesé két kiadásban is: a költőnő összegyűjtött esszéinek második kötetében és A TÜNÉKENY ALMA című könyvben, melyben a Jelenkor Kiadó Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs verselemzéseit gyűjtötte egybe. A három értelmezés végkövetkeztetése összecseng:

„A vers felszólítása szállóigévé vált, a műalkotás megrendítő hatásának érzékeltetésére tudományos művek is idézik.” (Irodalomtankönyv, 61. o.)

„Ez az egyre mélyülő, küzdelmes folyamat játszódik le előttünk az ARCHAİKUS APOLLÓ-TORZÓ növekvő szenvedélyű strofáiban, míg végül a katartikus rátalálás más dimenzióba nem emeli a szobrot, eddig nem sejtett jelentését fejté meg.” (Vidor Miklós, 395. o.)

„Bármily tömör forma is a szonett, és bármily kivételesen tömör költő is Rilke, azért – úgy gondolom – első hallásra-olvasásra is kitészik a versből, hogy egy görög Apolló-szobor ünneplése vagy inkább ürüge kapcsán a művészet hatásáról, erejéről, életátalakító hatásáról beszél.” (Nemes Nagy Ágnes: A TÜNÉKENY ALMA, 163–164. o.)

Ha a költeményt önmagában olvassuk, valóban a fenti következtetéseket vonhatjuk le, s nemcsak magyar elemzői, hanem a német és amerikai szakirodalom is így értelmezi a verset, amely tizennégy sorából tizenhárom és félben egy szobrot, egy művészi alkotást ír le, hogy azután teljesen váratlanul az utolsó, felsornyi, mindössze hét szótagot számláló mondatban egy erkölcsi felszólítást fogalmazzon meg: „*Meg kell változtatnod életed.*” Mi mást jelenthetne ez a felszólítás, mint hogy a művészet katartikus hatást vált ki a műalkotást felfogó emberben. Csakhogy éppen ez az értelmezés az, ami ellentmond Rilke művészetről alkotott felfogásának. Igaz, a művészi alkotás a közönség elé jutva függetleníti magát a művész szándékaitól, nem az az érdekes, hogy mit akart a művész, hanem az, mi van a műben. Ennek ellenére, ha valóban a műalkotást akarjuk megérteni, s nem saját gondolatainkat belévetíteni, célszerű az elemzés folyamatában azt is megvizsgálni, hogyan illeszthető be értelmezésünk a költői életmű egészébe, s hogyan cseng össze a költő önértelmezésével abban az éppen adott időszakban, amikor az általunk vizsgált mű keletkezett.

Rilke művészetszemléletében attól kezdve, hogy 1897-ben Lou Andreas-Salomé megismeri, s elkezdődik az önmagára találás küzdelmes folyamata, éppen annak tagadása lesz az egyik állandóságot jelentő biztos pont a változásban, hogy a művész alkotása önmagán a művészen kívül bárkire is hathat. Álljon itt ennek bemutatására a tárgyra vonatkozó néhány Rilke-megnyilatkozás az Apolló-sonettet megelőző különböző korszakokból:

A Lou Andreas-Salomé számára 1898 tavaszán írt FIRENZEI NAPLÓ az alábbi, még ifjúi hévvel megfogalmazott sorokat tartalmazza: „*Tudjátok meg, hogy a művész önmagának alkot – egyedül önmagának. Ami titeket megneveltet vagy megsirattat, azt neki küzdő kezekkel kell megformálnia, önmagából felszínre hoznia. Önmagában nem lel teret a múltja számára, ezért műveiben ad annak független, önálló létet. Mivel azonban nem tud más anyagot, mint a ti világotokét, műveit a ti napjaitokba helyezi. Azok azonban nem a tieitek. Ne nyúljatok hozzájuk, tiszteljétek őket.*”

Öt évvel később, 1903. február 17-én Franz Xaver Kappusnak, az „ifjú költőnek” írt első levelében Párizsból a következő tanácsokat adja: „*S ha e befelé fordulásból, e saját világba való elmerülésből versek születnek, nem gondol majd arra, hogy másokat kérdezzen: jó verset írt-e. Azt sem fogja megkísérelni, hogy e munkákra felhívja a folyóiratok figyelmét: mert természetes tulajdonának, élete egy részének s egy szeletének fogja tekinteni őket. Egy műalkotás akkor jó, ha szükségszerűségéből keletkezett.*” (Báthori Csaba fordítása. In: Rainer Maria Rilke: LEVELEK 1899–1907. H. n., 1994. 29–30. o.)

1907 őszén, mintegy fél évvel az ARCHAISCHER TORSO APOLLOS szövegének papírra vetése előtt, a Cézanne-életmű-kiállítás foglalkoztatja. Heteken keresztül szinte naponta meglátogatja. Élményeiről több mint egy tucatnyi levélben számol be feleségének, Clara Rilke-Westhoff szobrászónak. A Cézanne-kiállítással egy időben a Salon d’Automne-ban Rodin rajzai láthatók. Rilke ekkor már túl van a francia szobrász elemi erejű hatásán s vele együtt a szimbolista művészetfelfogásnak a dolgokat és jelenségeket mélyebb jelentéssel felruházó szemlélet- és ábrázolásmódján. Zavarja az a kettősség, amely a tárgyakat ürügyként használja fel, hogy másról nyilatkozzon. Október 15-én Rodin rajzairól az alábbiakat állapítja meg: „Értelmük, értelmezhetőségük zavart, egyesesen korlátozott, ahogy korábban mindenféle távlatokat látszott megnyitni. Azt szerettem volna, ha minden kiszólás nélkül, szerényebben, tényszerűbben, önmagukra hagyatkozva lettek volna ott.”

Rodin művészetével szembeállítja a Cézanne-ét, amelyre a kettősséggel szemben az egység, az egyensúly a jellemző. Október 22-én a MME CÉZANNE ARCKÉPE című festményről a következőképpen áradozik: „Olyan, mintha minden rész tudna a többiről. Olyannyira részt vesz a rész az egészben; oly erős minden részecskében az alkalmazkodás és a többi elutasítása; olyannyira gondoskodik minden rész a maga módján az egyensúlyról, s teremtí azt meg: úgy, ahogy végül is az egész kép a valóságot egyensúlyban tartja. Azt mondják róla, ez egy piros fotel (és ez minden festészet első és végleges piros fotelje): de ez csak azért lehetséges, mert magába zár egy megtapasztalt színmennyiséget, amely, akármilyen lehet is az, e piros színben megerősíti, s amelyben igazolást nyer. [...] de a színnek nincs túlsúlya a tárggyal szemben, amely oly tökéletesen jelenik meg festett megfelelőjében.”

E levélrészlet Rilke által kiemelt mondata „Es ist, als wüßte jede Stelle von allen” (a *Stelle* szó elsődleges magyar megfelelője *hely*, de az adott szövegösszefüggésben, mivel itt az egyes részek és az egész szétválaszthatatlan egységéről van szó, a tartalmilag legmegfelelőbb magyar szó rá a *rész, részlet*) összecseng az Apolló-sonett 13. és 14. sorában olvasható megállapítással: „denn da ist keine Stelle, die dich nicht sieht” („mert nincs itt egyetlen hely [rész] sem, mely nem lát téged”). Az ARCHAISCHER TORSO APOLLOS pontos keletkezési dátumát nem tudjuk. Ernst Zinn, Rilke összes műveinek sajtó alá rendezője 1908 nyarának legelejére datálta. Tudjuk azonban, hogy Rilke költeményeihez nem készített vázlatokat, fogalmazványokat, hanem valamennyi versét kívülről tudta, s a szöveget csak akkor vetette papírra, amikor az már teljesen kész mű volt. Így feltételezhető, hogy az Apolló-sonett is hosszas érlelődés eredménye, s gondolati magja már 1907 őszén, a Cézanne-levelek megírásakor megszületett. Ezt alátámasztja az az először Brigitte L. Bradley (RAINER MARIA RILKES DER NEUEN GEDICHTE ANDERER TEIL. Bern, München, 1976) által megfogalmazott és a szakirodalomban egyre inkább elfogadott elmélet is, hogy az ÚJ VERSEK (NEUE GEDICHTE) 1908 végén kiadott második kötete, a DER NEUEN GEDICHTE ANDERER TEIL Cézanne művészetének hatására Rilke költészetének új korszakát jelenti, mely szakít a szimbolizmussal, és megteremtí az abszolút verset, azaz az olyan költeményt, amelynek nyelvi megfogalmazása tökéletes összhangban van a tartalommal, amelynek minden részlete magában hordozza az egészet, azaz „minden rész tud az egésztől”. Az ARCHAISCHER TORSO APOLLOS e kötet első költeménye, mint ahogy az egy évvel korábban publikált ÚJ VERSEK is egy Apolló-verssel indított, a KORAI APOLLÓ-val. E második Apolló-sonett azonban nemcsak egy vers a sok közül, hanem egyben az egész kötet művészi hitvallásának is tekinthető.

A költemény egy szobrot, a Louvre ókori görög gyűjteményében látható MILÉTOSZI APOLLÓ-t mutatja be, amely tulajdonképpen csak töredékessége miatt tekinthető ar-

chaikusnak, hiszen a művészettörténészek szerint a késői görög, a hellenisztikus művészet terméke. E leírás alapján a fejét, végtagjait és nemzőszervét vesztett torzó csonkaságában is tökéletes műalkotás, szoborszerűségében is eleven, mert minden része tud a másikról, magában hordozza az egészet. A költemény német szövege és lineáris prózafordítása a következő:

ARCHAISCHER TORSO APOLLOS

*Wir kannten nicht sein unerhörtes Haupt,
darin die Augenäpfel reiften. Aber
sein Torso glüht noch wie ein Kandelaber,
in dem sein Schauen, nur zurückgeschraubt,*

*sich hält und glänzt. Sonst könnte nicht der Bug
der Brust dich blenden, und im leisen Drehen
der Lenden könnte nicht ein Lächeln gehen
zu jener Mitte, die die Zeugung trug.*

*Sonst stünde dieser Stein entstellt und kurz
unter der Schultern durchsichtigem Sturz
und flimmerte nicht so wie Raubtierfelle;*

*und bräche nicht aus allen seinen Rändern
aus wie ein Stern: denn da ist keine Stelle,
die dich nicht sieht. Du mußt dein Leben ändern.*

ARCHAIKUS TORZÓJA APOLLÓNÁK

*Mi nem ismertük hallatlan fejét,
melyben a szemgolyók [szemalmák] értek. De
torzója izzik még mint egy kandeláber,
melyben nézése, csak visszacsavarva,*

*tartja magát és csillog. Különben nem tudna a mell
csúcsa téged vakítani, és halk fordulatában
az ágyéknak nem tudna egy mosoly húzódni
addig a középig, mely nemzőszervét hordta.*

*Különben ez a kő félretéve állna, és megrövidülten
a vállak áttetsző meredeksége alatt
és nem csillámlana úgy, mint vadállat szőrméje,*

*és nem törne ki minden pereméből
mint csillag: mert nincs itt egy hely [rész] sem,
amely nem lát téged. Meg kell változtatnod életed.*

A vers többes szám első személyű személyes névmással kezdődik, melyben az önmagát meg nem nevező egyes szám első személy, a költői én, rögtön azonosul a megszólított második személlyel, így az *én* és a *te* egymásba olvadnak, mindketten részesei lesznek egy közös egésznek, a *minék*. Ezek után a költemény utolsó mondatának második személyű alanya (*te*) önmegszólításnak is felfogható. Mindannyian egy egész részei vagyunk. Ezzel már az első szó kapcsolatot teremt a címben megnevezett műalkotás és szemlélői között. Az indítás meglepő: „*nem ismertük hallatlan fejét*”. A cím alapján az olvasó leírást vár, s milyen leírás az, ami nem létező dolgot mutat be. Ezenkívül ez a mondat az első olvasatra több ellentmondást is tartalmaz: egyrészt értelmetlennek érezzük a múlt idő használatát, hiszen a szobor torzó, a fej változatlanul nem került elő; másrészt ha valami nincs meg, honnan tudjuk, hogy milyen, azaz „hallatlan”, rendkívüli. Ez a paradoxon a költemény egészében oldódik fel, a műalkotásnak azon jellegzetességében, hogy minden rész magába foglalja az egészet. Eszerint indokolt a múlt idő, hiszen a megmaradt részek is elegendők az egész érzékeltetésére. Nem ismertük, de a torzót szemlélve ismerjük e főt. Ennek feltétele azonban azonosulásunk a műalkotással, s ez azt jelenti, hogy nekünk is olyannak kell lennünk, azaz önmagunkban mindig teljes egészeknek, hogy minden gondolatunk és tettünk magában hordozza egész lényünket, hogy teljesen önmagunkat adjuk. A költemény utolsó mondatának parancsa a „*Meg kell változtatnod életed*” szavakban meg nem fogalmazottan magába foglalja a változtatás irányát is. A Cézanne-ról írott levelek nemcsak a művészetről, hanem Rilke legnagyobb problémájáról, önmaga kereséséről is vallanak. 1907. szeptember 13-án az alábbiakat írja feleségének: „*De ilyen rosszul él az ember, mert az ember mindig készületlenül, a szükséges képességek, a mindennel szembeni összefogottság nélkül érkezik a jelenbe. Nem tudok az életemnek olyan időszakára visszaemlékezni, amellyel szemben ne kellene ilyen szemrehányásokat tennem, sőt még nagyobbakat. Talán csak a Ruth születése utáni tíz napot, gondolom, éltem meg veszteségek nélkül, a valóságot olyan leírhatatlannak találva, mint amilyen az valószínűleg mindig is.*”

A „*Meg kell változtatnod életed*” azt jelenti, hogy szedd össze magad, hogy a jelent veszteségek nélkül, a maga teljességében éld át, hogy alázattal szentelj figyelmet a legapróbb részletnek is, hogy oldódj fel a nagy egészben, a *miben*, a valóságban, amely az esztétikumot ugyanúgy magába foglalja, mint az etikumot. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a művészet „megrendít”, hanem arról, hogy a művészet csak akkor hat ránk, ha képesek vagyunk azonosulni vele, s a részben az egészet látni, a megmaradt törzsben a fejet. Ebben a kölcsönösségben nemcsak mi látjuk a szobrot, hanem ő is lát minket, s az ő láthatatlan szemével látjuk saját készületlenségünket, szétszórtságunkat. A vers utolsó mondatának felszólítása a művészet lényegéből fakadó következtetés, de ezt nem a szobor mondja ki, hanem a műalkotást megértő lírai én, aki ismeri önmagát, s tudja, hogy élete nem felel meg e követelménynek. Innen a változtatás parancsa. Hogy az utolsó mondat a lírai én és nem a műalkotás megnyilatkozása, azt elég egyértelműen mutatja mind a segédige megválasztása, mind a központosítás. Ha a felszólítás a szobor szavait tartalmazná, a *müssen* („*Du mußt*”) segédige helyett, amely az ok-okozati összefüggésből következő szükségszerűséget, *kell*t fejezi ki, a külső felszólítást megfogalmazó *sollen* (*Du sollst*) ígét kellett volna használnia, s a „*die dich nicht sieht*” mondat után kettőspontnak kellene állnia. Rilke azonban „*Du mußt*”-ot ír, s ponttal zárja le az Apolló-szobor bemutatását. Az utolsó mondat éppen úgy, mint az első, a lírai én önmagára és minden vele azonosulni tudó olvasójára, a *mire* vonatkoztatott kijelentés.

A MME CÉZANNE ARCKÉPE leírásakor megfogalmazott egyensúly eszménye a teljes-

ség követelményét foglalja magába. Az, hogy a rész aktív részese az egésznek, azt jelenti, hogy nem válik szét a dolog és a jelentése, az Apolló-szobor nem ürügy, hanem tárgy a versnek, ugyanazon egy és oszthatatlan igazság megtestesítője, mint az élet megváltoztatásának szükségét kimondó erkölcsi felismerés. Az ARCHAISCHER TORSO APOLLOS egyszerre fogalmazza meg, hogy mi az igazi művészet, és mi az erkölcsös élet. Esztétikum és etikum szétválaszthatatlan. Miközben Rilke e költeményében talán legtökéletesebb példáját teremti meg annak a műfajnak, ami középső alkotói korszakának legjellemzőbb terméke, s amit ő *Dinggedicht*nek, azaz dologi versnek nevezett, egyben meg is haladja e korszakának a tárgyilagos megfigyelésre alapozott esztétikáját, s már a költőnek a tényfeltáráson túlmutató erkölcsi elkötelezettségét hirdeti.

A Cézanne képeinek magukba zárt színmenyisége a művészet anyagi meghatározottságára irányítja Rilke figyelmét. A költészet anyaga a nyelv. Az ÚJ VERSEK MÁSÍK RÉSZÉ következetesen megvalósítja a dologi vers műfaji meghatározottságának azt a követelményét, hogy a nyelvi megfogalmazás is ugyanazt a felismert törvényszerűséget hordozza magán, mint a bemutatott tárgy. Ez az ARCHAISCHER TORSO APOLLOS című versben úgy valósul meg, hogy a rész és az egész kettőssége áthatja a nyelvi megfogalmazást is, azaz minden nyelvi jelenség azonos is önmagával, de egyben önmaga tagadása is.

Rilke a külső szerkezetben megtartja a szonett négy (két négysoros és két háromsoros) versszakra való tagolását. E szakaszolás azonban csak látszólagos, mert mind a kvartettek, mind a terzinákat egymásba kapcsolja azáltal, hogy a mondatok átívelnek a következő versszakra. A kvartettek és a terzinák között ugyan megvan a mondatnyi elkülönülés, a nyolcadik sor végén egybeesik a mondat-, sor- és versszakhatár. Ezt a lezárást azonban viszonylagossá teszi azáltal, hogy az első terzinát anaforikusan a második kvartettet kitöltő (harmadik) mondat szerkezetéhez hasonlóan indítja:

„Sonst könnte nicht der Bug...
Sonst stünde dieser Stein...”

Ugyanakkor a kvartettek és a terzinák között mégis megvan a tartalmi elkülönülés, hiszen az első nyolc sor a hiányzó fejtől lefelé haladva a mellen és az ágyékon keresztül az ugyancsak hiányzó nemi szervig leírja a teljes szobrot. A verset két részre bontja az az eljárás is, hogy mind a kvartettekben, mind a terzinákban a kezdeti állókép meg-elevenedik, majd ismét nyugvópontra jut: *Nem ismertük fejét – nézése izzik, csillog – a mell vakút – az ágyék mosolyog – a közép, mely nemzőszervét hordta. – – A kő félretéve állna – csilámlana – kitörne, mint egy csillag – nincs egy hely sem, mely nem lát téged.*

Míg az első rész a szobor részleteit mutatja be, a terzinák a műalkotás egészére vonatkoznak. Ez utóbbiak azonban mind a mozgalmasságban, mind a fényhatások erősségében nagyobb intenzitásúak. Az egész költeményt mégis egységbe fogja a keret, mely a hiányzó szem felidézett képéhez kötődik. Tehát megvannak a szerkezeti határok, de csak viszonylagosan.

Hasonló összetettség és viszonylagosság figyelhető meg a többi nyelvi szinten is. Az *én, te* és a *mi* egymásba való átjátszására már utaltunk. Ugyancsak szó volt az első mondat múlt idejű állítmányának problematikus időhasználatáról. Rilke e költeményében rendkívül tudatosan játszik az igeidőkkel. Az első, összetett mondat mindkét állítmányát („nem ismertük”, „érték”) múlt idejű. A második mondatban következetesen jelen időt használ, hogy azután a harmadik mondat két főmondatában a ragozott ige olyan,

a magyar nyelvben nem létező, igei alakot öltön (Konjunktiv Präteritum, azaz kötő-mód, elbeszélő múlt), ami a nyelvtani ragozási rendszerben múlt idejű alak, de jelentése jelen idejű, megfelel a magyar feltételes mód jelen időnek, tehát egyszerre jelen is meg múlt is. A kvartetteket egységbe foglalja azáltal is, hogy az utolsó tagmondatban („*mely nemzőszervét hordta*”) visszatér az első mondat múlt idejű állítmányához.

A harmadik mondat második felében („*und im leisen Drehen der Lenden könnite nicht ein Lächeln gehen*”) hasonlóan játszatja át egymásba az igéket és főneveket: maga a ragozott igealak önálló jelentés nélküli segédige (*könnite = tudna*), az állítmány tulajdonképpeni jelentést hordozó része főnévi igenévi formában (*gehen = menni*) áll, s a köznyelvben nem kapcsolható az igéből főnevesített alánnyal (*Lächeln = nevetés, mosoly*). Ebben a kapcsolatban az ige eredeti jelentése teljesen elhomályosul, s mintegy csak a létezés kifejezésére korlátozódik, benne van azonban, hogy ez a létezés nem statikus, hanem tele van belső feszültséggel. A versben a mozgalmasság képzetét elsősorban nem az igék, hanem a főnevek (*Drehen, Lächeln*) keltik. Így a leírás a felszinen statikus, hatásában mégis dinamikus.

Tóth Árpád fordításának talán legzseniálisabb, Nemes Nagy Ágnes által is kiemelt megoldása a második sor jelzői alárendelt mondatának magyarítása: „*melyben szeme almái értek*”. Ez szinte szó szerint azonos az eredetivel, mindössze annyi a különbség, hogy a magyarban a „*szeme almái*” egyértelműen költői metafora, míg a német *Augen-äpfel* szóban ez egy nyelvi játékkal is kiegészül, a németben ugyanis létezik az *Augapfel* szó mint köznyelvi metafora „szemgolyó” értelemben. Rilke mindössze annyit csinált, hogy a szóösszetétel mindkét tagját többes számba tette, s hozzá olyan állítmányt kapcsolott, amely a szó eredeti jelentésének (alma) képzetét is felkelti. Így az *Augenäpfel* egyszerre idézi fel bennünk a szem és az alma képét. Képeletünkben alma nagyságú szemgolyókat látunk, s ezek nemcsak a fej „*hallatlan*” jelzőjét teszik plasztikussá, hanem a leírás végén az „*amely nem lát téged*” mondat olvasásakor is mintegy szemrehányóan ránk merednek. Az almametaforához kapcsolt állítmány (*reiften = értek*), amely nem pillanatnyi állapotot, hanem hosszú folyamatot jelent, Rilkének azt a felfogását is kifejezésre juttatja, hogy a műalkotás nem véglegesen lezárult állapot, hanem állandóan gazdagodó folyamat.

Az alaktani jelenségekhez hasonlóan használja ki Rilke a hanghatásokat is, nemcsak az alliterációkban, hanem például az ellentétes hatású lágy *l* (*hált, glänzt, blenden, leisen, Lenden, Lächeln*) és a kemény *r* (*Brust, Drehen, trug, kurz, Sturz, bräche, Rändern, Stern, ändern*) hangok halmozásában éppúgy, mint a magas *i* és a mély *u* magánhangzók ellenpontozásában: „*und unter der Schultern durchsichtigem Sturz und*” – „*flimmerte nicht so wie Raubtierfelle*”, vagy fordított sorrendben: „*die dich nicht sieht*” – „*Du mußt*”. Ahogy Cézanne piros fotelje egy megélt színmennyiséget zár magába, ugyanúgy Rilke torzószonettje a hangok és szavak tudatosan rendezett halmaza. A szavak szótári jelentésének, az igeidők funkciójának tudatosítása és egyben megváltoztatása ugyanúgy részei a Rilke-vers lényegének, mint az esztétikum és etikum összekapcsolása.

Szólni kellene még a költemény címéről, már csak azért is, mert Nemes Nagy Ágnes Tóth Árpád fordítása alapján félreértelmezi: „*Apolló – az »archaikus« jelző Apollót illeti, a cím második szavát. A fény, a költészet, a művészet istenét, aki azonban – jelzője által – egy régebbi Apollót jelent, még nem annyira szép, nem annyira elegáns, tündöklő istent, amilyenhez a görög klasszika hozzászoktatott minket. Ez ősbibb Apolló, nem naturális férfiszépség, ez még ügyetlen, nehézkes, tömörszerű, a kőből éppen hogy csak kilépő test, inkább absztrakt jelzés, mint ábrázolás.*” (166. o.)

Gyönyörű ez a Kosztolányi Rilke-esszéjének stílusára emlékeztető leírás, s igaz is lehetne, ha a Rilke által bemutatott szobor egy Rodin-mű volna, s Rilke nem éppen e vers fogantatásakor lépett volna túl Rodin hatásán. A Rilke-vers eredeti címében azonban az „archaikus” szó egyértelműen a torzó jelzője: ARCHAISCHER TORSO APOLLOS. Be kell azonban vallanunk, hogy a címben olvasható „archaikus” jelző magyarázatára csak elég bizonytalan hipotézissel szolgálhatunk. Hogy e jelző nem felel meg a szobor keletkezési időszakának, arra már utaltunk, s feltételezhető, hogy Rilke is tudta, hogy az általa bemutatott mű nem a görög művészet ősi, kezdeti szakaszából, hanem éppen ellenkezőleg annak túlfinomult, késői, hellenisztikus periódusából való. Miért nevezi mégis „archaikus”-nak? Erre jelenleg csak feltételezéseink vannak:

– Szembeállítás az ÚJ VERSEK első kötetét indító Apolló-sonnettel, melynek címe: FRÜHER APOLLO (KORAI APOLLÓ).

– A cím nyelvi-ritmikai kiegyensúlyozása, a jelzett szó, a „torzó” középpütt áll, és két szótagos. Erre szimmetrikusan helyezkedik el a két jelző, egy minőség- és egy birtokos jelző, melyek közül az első négy, a második három szótagos, s alliterálnak, azaz mindkét jelző ugyanazzal a magánhangzóval kezdődik, míg a jelzett szó első hangja más-salhangzó.

– A művészetnek a versben bemutatott jellegzetességét az „archaikus” jelzővel visszavetíti a művészet őskorába, s ezáltal azt sugallja, hogy a művészet mindig is ilyen volt.

– Végezetül vonatkozhat az „archaikus” szó az utolsó ponttal lezárt felszólító mondat biblikus eredetére. A „*Du mußt dein Leben ändern*” erősen emlékeztet a Tízparancsolat olyan megfogalmazásaira, mint a „*Du sollst nicht töten*” („*Ne ölj*”), „*Du sollst nicht ehebrechen*” („*Ne paráználkodj*”) vagy a „*Du sollst nicht stehlen*” („*Ne lopj*”). A „*Meg kell változtatnod életed*” felszólítás abban az értelemben, ahogy Rilke a teljes értékű életet értelmezi, számára ugyanolyan általános érvényű erkölcsi parancsolat, mint a Biblia előírásai, talán ezért a „*Du*”, a második személyű megszólítás, mint a Szentírásban. Ez a második személy azonban nála magába foglalja az első és a harmadik személyt is, s a segédige megválasztása, mint arról már szó volt, megadja e parancsolatnak a szükségszerűség-ből fakadó indoklását is.

E feltételezések sora talán még folytatható is. E költemény, mint minden igazi művészi alkotás, oly sokrétű, hogy elemzésünket csak kísérletnek tekinthetjük, mely megpróbálta a szöveget Rilkének e vers megírása idején megfogalmazott más nyilatkozatai alapján értelmezni.

Kurdi Imre

AHOL AZ ANGYAL...

Most, hogy szavainknak végére értünk,
mi más maradna, mint az ölelés.
Lehet, talán még ez sem túl kevés,
de nincs Isten, ki szoritana értünk.
Így hát marad tovább a régi nóta,

hogy minden dolgot önmaga latol:
úgy nyer jutalmat, aszerint lakol,
hogy jobb vagy rosszabb lett-e tegnap óta.
Hogy bennem sincs meg már az abszolút,
ez arra kényszerít, hogy szublimáljak,
és holnap, hogyha elmúlnak a vágyak,
fogadjam el a testmeleg odút.
Mondd meg tehát, hogy mit kezdjek magammal,
ha tudom: hol az angyal állt a karddal...

MINTHA CÉZANNE

Mintha Cézanne festette volna ezt a képet:
a háztetők ferde síkjait, a gangok
horizontális, a kémények és antennák szikáran felmeredő
vertikális egyeneseit, a fentet a lenttel
összekapcsoló három, igen, pont annyi
jegyenét, persze épp lombtalanul, az ablakok
valamely titkos terv szerint elrendezett
megannyi fénylő négyszögével ágaik között...
Vagy csak én látom ilyennek, és valójában nem is
odakint, hanem bennem lakik ez a látvány,
ez a mértani formákra redukált világ.

Bárdos László

VERLAINE KATEKIZMUST KÉR ÉS KAP A MONSI BÖRTÖNBEN

Ó, Uram! Új Uram! Vágyam kiteljesítve!
Alig nyújtom kezem, már belesimul, íme,
a katekizmusod! Taposta mostanig
a talpam gyilkosan, s most íme, itt lakik,
cellámban otthonos, mert a jó lelkipásztor,
megérintve üde hitvágyam szándokától,
átadta kedvesen, hátha *célt tett* követ.

De Uram! Új Uram! Hiszen ez nyolc kötet!
Ez a Gaume püspök úr nincs híján a szavaknak,
nem úgy, mint én, midőn verssoraim fakadnak.
Pedig spontán vagyok, miként majd hírlelik.
Most az első lapot olvasom estelig,
majd csak a kérdezést, majd a megannyi választ,
úgy hiszem, ez a könyv bemelegít és kiáraszt,
magába töm, s kivet, fölragad és leejt,
s irigylem, amiért egyetlen rést se rejt.
Hézagtalan. Csak épp... mily túlszabott a méret!
Megrándult újra hoz sint, pólyát, gipszet, éket,
szikét – de hát minek? Uram, kend be sebet,
s ha a szisztéma most még túlon túl elég,
ne vedd új bűnömül. Mindig csak belekaptam
mindenbe, s azután a képzeletnek adtam,
egészítse ki ő, és minden mű, szabály,
rendszer és életelv állt, mint a kártyavár,
hipp-hopp... s úgy is maradt, nem omlott össze menten...
Propertiusnak egy sorát sosem felejttem,
de még egy óra is sok volt könyve előtt.
Elvárásolt a rend, de bicskám beletört
utóbb a dátumok, sorszámok tömegébe...
A tagolás, Uram! Szolgád megannyi érve,
fejezete, hite, oldalszáma, szava,
olvasatlan enyém, míg itt az éjszaka.

VÉDŐBESZÉD KOSZTOLÁNYIVAL

Unokanővérem megszédül, elandalodik,
amint föltűnik a képernyőn
valamely *filmváltozat*. Fonda, Buchholz,
Hepburn neki a Háború és béke,
a Feltámadás. (Semmi Tolsztoj.)
De az a rét ott mégis csatatér, s azok a
színpadiasan összeérő szájak mégis egy élet.
Hogy kié? hogy övé-e? Mi gondja azzal?
A gondok előtte vannak, meg utána kezdődnek:
mielőtt megindul a tekercs, s miután magára hagyta.
„Egy rossz költő...” Verlaine nem megindító.
Megrugdosta a terhes feleségét.
De mikor őt rugdosták, meg az összes *többi*,
amióta világ a világ,

az sem megindító. Mindegyik
réstelenül, kegyetlenül eredeti.
Miközben osztozik, tehát nem társtalan.
Pedig létükbe másnak se ki, se be.
Nem oly engedékenyek, mint a filmváltozatbeli sorsok.
Ezért nővérkém oda be se léphet,
ahol Bergman, Tarkovszkij, Jeles az út s az élet.
Már a portás is útját állná. Csak egy-egy
múltbeli pillanat az övé, egyelőre még prolongálva.
Ő csak visszafelé húz. Tehát előrerepül.
Azért ez is, ilyen is a végzet. A nagyság.
Már ötvennégy. Vagy több? Már az se számít.
„Szegény anyám csak egy dalt zongorázik.”

Mark Blaug

HAYEK ÚJ SZEMMEL

Babarczy Eszter fordítása

F. A. Hayek különféle tudományágakban nyújtott teljesítményére döntő hatást gyakorolt közgazdász pályafutása, a tőkeelmélettel és gazdasági ciklusokkal foglalkozó korai munkáitól a szocialista gazdaság és a verseny újosztrák elméleteig. Tanulmányomban áttekintem a keynesiánus közgazdaságtannal folytatott harcát, megvizsgálom a szocialista kalkulációvitát, amely megváltoztatta a közgazdaságtan alapvető feladatáról vallott nézeteit, és határozott, noha rejtett szakításhoz vezetett Ludwig von Mises elképzeléseivel, ezután pedig azt veszem szemügyre, mi az, amit a közgazdaságtan előre tud jelezni – ha van ilyen dolog egyáltalán. Ezzel a kérdéssel Hayek sosem foglalkozott alaposabban, s ezért alapvető gondolatait a mai napig valamiféle bizonytalanság lengi körül.

Többféle Hayek volt: a politológus Hayek, a közgazdász Hayek, Hayek, a társadalomtudományok filozófusa, Hayek, a pszichológus. S még e különféle területeken belül is számos szerepet játszott. Mint politológus egyszerre volt a huszadik század vezető „liberális”, pontosabban libertárius gondolkodója és kiemelkedő konzervatív teoretikusa, hiszen egyszerre hangsúlyozta a „spontán rend” fogalmát s támadta szüntelenül a „konstruktivizmust”, azaz azt a gondolatot, hogy a működőképes emberi intézmények létrejöttéhez tudatos tervezésre van szükség. Közgazdászként ő volt az osztrák iskola gazdasági ciklusokkal kapcsolatos „túlbefektetés”-elméletének legfontosabb képviselője a háború előtt – ezen elmélet iránt ma már nem sok érdeklődés mutatkozik –, s egyben egyik legfőbb ellenfele annak, amit találóan „keynesi lavínának” neveznek (hiszen még a „keynesi forradalom” kifejezés is túl szerény ahhoz az óriási változáshoz képest, amely 1936 után ment végbe a közgazdasági gondolkodásban).

De miközben a keynesi lavina végiggördült a közgazdaságtanon, egy kevésbé publikus, de éppilyen fontos vita is lezajlott a szocializmus gazdasági érdemeiről. Hayek vezető szerepet játszott a harmincas évek híres vitájában a „szocialista gazdasági kalkulációról”, amelyet Ludwig von Mises egy korai cikke, majd könyve indított el, s ez a szerep a vita jellegét éppúgy meghatározta, mint saját későbbi nézeteit a kapitalizmusról és a szocializmusról. Időközben tovább csiszolta a tőke osztrák elméletét, amely a gazdasági ciklusokkal foglalkozó teóriájának alapját adta. Mire azonban várva várt könyve, A TŐKE TISZTA ELMÉLETE (1941) végre napvilágot látott, a közgazdászok figyelme már másfelé fordult. Hayek ekkor elhagyta a tisztán közgazdaságtani elméletet, és nekiállt bestsellere, az ÚT A SZOLGASÁGHOZ (1944) megírásának, amely néhány évre a tágabb nyilvánosság előtt is ismertté tette a nevét.

Noha legfontosabb közgazdasági írásainak egy része ekkor még nem született meg, a következő évtizedekben többet foglalkozott tudományfilozófiával és pszichológiával, mint szűkebb értelemben vett közgazdaságtannal. Az 1974-es Nobel-díj után azonban feléledt Hayek érdeklődése a monetáris gazdaságtan, különösen a szabad banktevékenység, azaz a pénz denacionalizálása iránt. Az 1970-es évek nagy műve mégis a JOG, TÖRVÉNYHOZÁS ÉS SZABADSÁG négy kötete, amely a modern társadalom politikai szerkezeze iránt táplált érdeklődésének gyümölcseit foglalja össze.

De ezzel még nem merítettük ki Hayek életművét. Ha a fenti kérdésekről egy sort sem ír, eszmetörténészként akkor is számon tartanánk. Fritz Machlup áttekintése Hayek közgazdaságtani munkáiról – az áttekintés a Svéd Tudományos Akadémia megbízására született, abból az alkalomból, hogy 1974-ben Hayek megosztott Nobel-díjat kapott – a következő tételeket tartalmazza a közgazdaságtan történetének területéről: huszonnégy cikk és tanulmány egyes szerzőkről, hat átfogó írás elméleti iskolákról és szellemi mozgalmakról, egy saját könyv (a JOHN STUART MILL ÉS HARRIET TAYLOR) s további öt olyan könyv, amely az ő szerkesztésében vagy bevezetőjével jelent meg a múlt jelentős közgazdászainak tollából. Emellett Hayek más témájú könyveiben is akadnak terjedelmes részek, amelyek valamely eszmeáramlat történetéről szólnak.¹

Hayek pályafutása sok ponton igen rejtélyes, s egész életútja megoldatlan vagy csak részben megoldott problémák végtelen sorozatának tűnhet. Ortodox „osztrák” volt-e Hayek a közgazdaságtan filozófiájában, vagy Karl Popper hatása végső soron elnyomta benne Mengerét és Misesét? Miért hagyta oda Hayek a technikai közgazdaságtant a második világháború alatt, s különösképpen miért hallgatott 1935 után, a keynesiánus makroökómia egyre dagadó hullámában? Miért vált egyre kritikusabbá az általános egyensúly elméletével, sőt az egyensúlyelméletre támaszkodó közgazdaságtan bármiféle változatával szemben a szocialista kalkulációvita során? Végezetül, miért nem fejlesztette tovább a spontán rend fogalmát és a nem szándékos társadalmi következmények tanát az 1960-as éveket követően? Politikai írásai voltaképpen elképesztően önisméltók, állandóan néhány nagy témával foglalkoznak, de nem finomítják s nem is viszik tovább az eredeti gondolatokat. Meggyőződésem, hogy alapfogalmai óriási lehetőségeket rejtnek magukban, de maga Hayek nem aknázza ki ezeket a lehetőségeket.

Harc a keynesiánus közgazdaságtan ellen

Nézzük először a legnagyobb rejtélyt: Hayek visszavonulását a technikai közgazdaságtan területéről az 1940-es években és ezt megelőzően vonakodását, hogy harcba szálljon Keynes ellen. Emlékezetünkbe kell idéznünk, hogy az 1930-as években Keynes

két legfontosabb ellenfele Hayek és Lionel Robbins – mindketten a London School of Economics tanárai. Ha arra gondolunk, milyen példátlan sebességgel hódította meg a keynesi forradalom a közgazdaságtan főáramát, jelzésértékű s alapvetően fontos tény, hogy Keynes két legfőbb bírálója a döntő években, 1936–39-ben elhagyta a csatamezőt. Hayek AZ ÁRAK ÉS A TERMELÉS-sel (1931) és A MONETÁRIS ELMÉLET ÉS A KERESKEDELMI CIKLUS-sal (1934) a háta mögött, Robbins pedig A NAGY GAZDASÁGI VÁLSÁG (1934) megjelenése után az 1940-es évekig – egy-két újságcikktól eltekintve – nem szólalt meg újra a kereskedelmi ciklusok kérdésében.

Hayek a maga hallgatását e kritikus években azzal magyarázta, hogy nem kívánta megismételni korábbi élményét Keynes ÉRTEKEZÉS A PÉNZRŐL című könyvének bírálatával. Keynes egyszerűen visszavonult, és írt egy új könyvet AZ ÁLTALÁNOS ELMÉLET címen; Hayek azt hitte, hogy Keynes végül majd meggondolja magát ezzel a könyvvel kapcsolatban is, ahogy ez a korábbi esetben történt, s így aztán neki csak várnia kell. Úgy vélem, hogy Hayek 1966-ban² adott magyarázata csak a történetek utólagos racionalizálása, azaz nem állja meg a helyét. A harmincas évek végén valójában A TŐKE TISZTA ELMÉLETÉ-t (1941) írta, amely sokkal több idejét emésztette fel, mint eredetileg gondolta volna, s amelytől azt várta, hogy végre szilárd alapra helyezi az osztrák iskola gazdasági cikluselméletét.³ De a könyv visszhang nélkül maradt, részben azért, mert a háborús körülmények között a közgazdászok nem figyeltek annyira a tisztán technikai jellegű közgazdasági kérdésekre, részben viszont azért is, mert Hayek semmilyen megoldást sem kínált az osztrák iskola gazdasági cikluselméletének *pons asinorumára*, „az átlagos termelési időszak” mérhetőségére; sőt odáig ment, hogy teljesen elvetette a termelési időszak s párja, a „befektetési időszak” fogalmát.

A gazdasági ciklusok osztrák elmélete szerint a válságokat a megelőző gazdasági robbanás okozta hitelnövekedésből finanszírozott túlbefektetés okozza, azaz „a termelési időszak túlzott meghosszabbodása”. A tőke az osztrák elméletben mindig kétdimenziós: nagysága és tartama van, s a tőkebefektetés vagy több tőkét jelent, vagy adott mennyiségű tőke hosszabb időszakon át történő működését valamilyen folyamatban. Mármost, amint azt minden okosabb közgazdász hallgató tudja, Böhm-Bawerknek, az átlagos termelési időszak fogalmát feltaláló közgazdásznak sosem sikerült a kamatlábaktól függetlenül definiálnia az átlagos termelési időszakot; mint Wicksell kimutatta, a termelési időszak maga is a kamatlábak függvénye, ezért ez utóbbi nem magyarázható meg a segítségével.⁴ Röviden, az átlagos termelési időszak nem megfelelő mércéje egy gazdaság tőkeintenzitásának; így aztán sosem jelenthetjük ki teljes határozottsággal, hogy a gazdasági robbanás idején a tőke növekszik – s még ha ezt állítjuk is, akkor sem mondhatjuk, hogy ez – a gazdaság válaszaként a kamatlábak süllyedésére – hosszabb termelési ciklust von maga után. A tőke megfelelő mértékének hiányában – hiszen az elmélet a tőkét az inputból outputot előállító termelési folyamat időtartamára redukálja – a gazdasági ciklusok osztrák elmélete egyszerűen lyukas, mégpedig éppen a kulcskérdést illetően. Azt hiszem, Hayek azért nem szegült szembe Keyneszel AZ ÁLTALÁNOS ELMÉLET megjelenése után, mert nem volt képes megfogalmazni egy olyan osztrák válságelméletet, amely választ tudott volna adni a tőke standard osztrák mércéje ellen felhozható, tisztán technikai jellegű ellenvetésekre.

Hayek 1939-ben – a PROFIT, KAMAT ÉS BEFEKTETÉS bevezetésében – még egy utolsó erőfeszítést tett erre a „Ricardo-effektussal”. Így nevezte el azt a tendenciát, hogy gazdasági robbanások idején, a csökkenő reálbérék és az emelkedő kamatlábak hatására a vállalatok rövidebb és kevésbé körülményes termelési módra állnak át, illetve a lefelé

szálló gazdaságban ezzel ellentétes tendenciát követnek. Ezt az elméletet Nicholas Kaldor 1942-ben megsemmisítő bírálattal illette, és „harmonikaeffektus” néven nevetéssé tette, minekutána alámerült „*az egykor igaznak tartott fura tanok*” alvilágába. Hayek azonban sosem adta fel elméletét, s az 1960-as években néhányszor megpróbálkozott azzal, hogy újra előhozza, igazi érdeklődést azonban nem sikerült keltenie iránta. Nemrégiben meggyőző gondolatok hangoztak el arról, hogy Hayek érvei süket fülekre találtak, mivel olyan elemzési módszert használt, amely idegen volt a közgazdaságtan akkori érvelési stílusától: míg kortársai a jövedelmek és a kiadások statikus egyensúlyi állapotaira helyezték a hangsúlyt, Hayek a gazdasági ciklusok dinamikus elméletét akarta kidolgozni, amely egy gazdaság tőkeállományának fogalmával operál, s e tőkeállomány „átmeneti” igazodásának útját próbálja nyomon követni az egyik egyensúlyi állapottól a másikig.⁵

Attól eltekintve azonban, hogy Hayek egészen más nyelvet beszélt, mint kortársai, méghozzá nemcsak az 1930-as és '40-es években, de még az 1960-as években is, egy további probléma is jelentkezett: a fellendülések idején meghosszabbodó, a leszálló ágak alatt pedig megrövidülő termelési időszak fogalma reménytelenül homályos és kifejezetten operacionalizálhatatlan maradt. 1936 után a legtöbb közgazdászt, köztük magát Keyneset is többé-kevésbé meggyőzte Frank Knight hadjárata az osztrák tőkeelmélet ellen, amely azon az érven nyugodott, hogy a tőke – ellentétben az osztrák elmélettel – nem vezethető vissza egy időtartamra, s a termelési időszak hossza egyébként sem sokat számít.⁶ A gazdasági ciklusok osztrák elmélete tehát teljesen megbukott, mert végzetes logikai hibát rejtett, olyan hibát, amely ma, a két Cambridge vitája után még nyilvánvalóbb, mint az 1930-as években volt.⁷

De nem Hayek volt az egyedüli, aki nem vette komolyan a keynesiánus forradalmat. Lionel Robbins hasonlóképpen tartózkodott attól, hogy megtámadja Keyneset, talán abban a reményben, hogy Hayek könyve, A TŐKE TISZTA ELMÉLETE hamarosan rehabilitálja az osztrák elméletet. Elég egy pillantás az *Economic Journal* 1936–39-es évfolyamainak lapjaira, hogy észrevegyük, milyen óriási érdeklődést váltott ki AZ ÁLTALÁNOS ELMÉLET, különösen a fiatalabb közgazdászok körében, s természetesen Robbins is világosan látta, hogy az LSE (London School of Economics) tanszékének legjelentősebb tagjai, például Hicks, Kaldor, Lerner, Scitovsky és Shackle, áttértek az új cambridge-i közgazdaságtan hitére.⁸ Hayek és Robbins rosszul mérték fel a keynesiánus forradalom ütemét, és ezért egyáltalán nem sikerült megtámadniuk, nemhogy sikerrel ostromolták volna meg a Keynes építette várat.

A szocialista kalkulációs vita

Az osztrák közgazdaságtan két háború közti reputációját legalább annyira köszönhette a szocializmus gazdasági elméletének, mint a tőke vagy a gazdasági ciklusok elméletének. A legtöbb közgazdász fülének – mondjuk 1935-ben – Ludwig von Mises neve nem annyira a gazdasági ciklusok monetáris túlbefektetési elméletét idézte, mint inkább azt az állítást, hogy a gazdasági kalkuláció a szocializmusban nem egyszerűen irracionális, de egyenesen lehetetlen a tőkejavak árát meghatározó piacok hiányában – hiszen a tőkejavak árát másképpen lehetetlen megállapítani. A szocialista kalkuláció vitájának történetéről Vaughn, Murrell s legrészletesebben Lavoie számol be.⁹ Oskar Lange briliáns könyve, A SZOCIALIZMUS GAZDASÁGI ELMÉLETE (1936) a maga idejében végleges válasznak tűnt Mises elméletére – a Tervhivatal megfelelő árkiigazítási szabályok segítségével mimelni tudja a „piaci szocializmust”. Visszatekintve azonban nyilván

vánvaló, hogy Lange csak szigorúan formális alapon nyerte meg a csatát. Mises és Hayek jobb ügyet védelmezett, csakhogy sosem tudták meggyőzően előadni a nézeteiket. Akárhogy van is, Lange könyve nemcsak hogy eltemette a szocializmus osztrák kritikáját, de alátámasztotta a Walras-féle általános egyensúlyelméletet is, mint olyan keretet, amely alkalmas arra, hogy a kapitalizmus versus szocializmus jellegű kérdések felől gondolkodjunk. Hick ÉRTÉK ÉS TŐKE című könyve (1939) alig néhány évvel később jelent meg, de ekkor már az általános egyensúly elmélete volt a mikroökonómiai elmélet mércéje, s ennek fényében az osztrák árelmélet özönvíz előtti képződménynek tűnt.

Mai szemmel Hayek a KOLLEKTIVISTA GAZDASÁGI TERVEZÉS-ben és a GAZDASÁG ÉS TUDÁS (1937) című gondolatébresztő tanulmányban kifejtett nézetei figyelemreméltón eredetinek és éleslátónak tűnnek.¹⁰ Hayek ugyanis figyelembe vette a tanulás és a felfedezés szerepét a verseny dinamikus *folymatában* – szemben a kompetitív egyensúlyi *végállapot* statikus jellemzőivel, amelyeket a főárambeli neoklasszikus közgazdaságtan hangsúlyozott. A maga idejében azonban nem keltettek figyelmet, s talán maga Hayek sem ismerte fel, milyen közel állt ahhoz, hogy egy teljesen másféle világot vázoljon fel, mint a „*walrasi ihletettségű ortodoxia*”, amely az 1930-as évek végén kezdett kialakulni. Két ünnepelt írásában – A TUDÁS HASZNA A TÁRSADALOMBAN (1945) és A VERSENY ÉRTELME (1946)¹¹ – Hayek kidolgozta a modern osztrák álláspontot a vállalkozói szemlélet (entrepreneurship) alapvető szerepéről a versenyfolyamatban. A „vállalkozói szemlélet” folyamatos figyelmet jelent a még kihasználatlan profitlehetőségek iránt. Israel Kirzner, e modern osztrák téma kiemelkedő képviselője, alapos szövegelemzés segítségével kimutatta, mit tanult Mises és Hayek az Oskar Langéval folytatott nagy harmincas évekbeli vitából.¹² Én mégis azt állítanám, hogy nem egyforma mértékben tanultak belőle. Hasonlítsuk csak össze Mises 1920-as A GAZDASÁGI KALKULÁCIÓ A SZOCIALISTA ÁLLAMBAN című tanulmányát ugyanennek a kérdésnek a tárgyalásával Mises EMBERI CSELEKVÉS (1966) című könyvében, amely Hayek írásainak megjelenése után íródott, s máris látjuk a lényegét: a kései Misesnél az árak, a mennyiségek és a tudás igazodásai (adjustments) az egyensúlyhiány (disequilibrium) nyomán olyan kifinomult formában jelennek meg, amely a korai írásokból még hiányzott. Röviden, Hayek s nem Mises az, akit joggal tekinthetünk az osztrák közgazdasági iskola védőszentjének.

Mises versus Hayek

Misest és Hayeket – az osztrák közgazdaságtan képviselőiként – általában párba állítják egymással, holott számos ponton, különösen metodológiai kérdésekben, eltérő véleményen voltak. Mises apriorista volt, hitt abban, hogy a közgazdasági hipotéziseket levezethetjük a gazdasági viselkedés alapvető posztulátumaiból, amelyek kanti „*a priori szintetikus állítások*” – a valóságra vonatkoznak, de bármiféle tapasztalattól függetlenül igaznak tudjuk őket. Mises nem tekintette szükségesnek, hogy a közgazdasági elméleteket az empirikus bizonyítékok fényében ellenőrizzük, hiszen ez logikailag elentétben állna a kanti apriorizmussal. Hayek viszont mindig örömmel üdvözölte az elméleti gondolkodás által megjósolt „trendek” vagy „minták” empirikus igazolását. Sokszor hangoztatta, hogy a gazdasági rendszerekben jelentős, átfogó gazdasági szabályosságok mutatkoznak, s minden bizonnyal hitt abban, hogy meg kell figyelniünk ezeket a szabályosságokat, ellenőrizendő, hogy valóban egybehangzanak-e elméleteink következtetéseivel.¹³ Kirzner azt állítja, hogy Mises és Hayek teljesen egyformán

látta a közgazdasági elméletek igazolásának kérdését,¹⁴ ha azonban elolvassuk Hayek recenzióit Mises könyveiről, azonnal látjuk, hogy távolról sem volt teljes az összhang a harmadik generációs osztrák közgazdaságtan e két legkiválóbbja között. „*Ha meg gondolom, micsoda harcot kellett vívnia [Misesnek] – írta Hayek 1977-ben –, érthető, hogy olyan túlzásokra ragadtatta magát, mint például a közgazdasági elmélet a priori jellege, amelyet én már nem tudok elfogadni.*”¹⁵

Azt kérdezhetnénk, ugyan mit számít, hogy Mises egyetértett-e Hayekkel vagy sem. Csakhogy az osztrák közgazdaságtan közelmúltja és jövődjének fejlődése szempontjából nagyon is sokat számít. A kegyes ragaszkodás Mises örökségéhez erősen antiempiricista álláspontot alakított ki az osztrák iskolás közgazdászok körében, és azt sugallta a fiatal osztrák kutatóknak, hogy a közgazdasági elméletek statisztikai és – ne adj’ isten! – ökonometriai tesztelése nem ildomos dolog. Ez aztán egy egészségtelenül deduktív közgazdasági érvelési stílushoz vezetett, amelyben az osztrák közgazdaságtan nagy igazságait anélkül is levezethették, hogy egyszer is fel kellett volna állniuk a kényelmes karosszékből.

Ugyanakkor Hayek is hajlik egyfajta apriorizmusra. Carl Mengerről szóló híres 1934-es esszéjében a következőket írta: „*A mikroökonómia elmélete tehát, eltekintve az olyan esetektől, amikor viszonylag elfogadható ceteris paribus feltevés mellett dolgozhat, arra korlátozódik, amit másutt „minta-előrejelzésnek” neveztem – olyan struktúrák előrejelzésére, amelyek előállíthatók a rendelkezésre álló elemekből. Az előrejelzés lehetőségeinek e korlátja, amely, úgy vélem, minden olyan elméletre áll, amely a Warren Weaver által „szervezett komplexitásnak” nevezett tulajdonsággal jellemezhető jelenségekkel foglalkozik... bizonyosan érvényes a mikroökonómia elméletének jelentős hányadára.*”¹⁶

Az ember szívesen látna példákat e „korlátozási teorémára”, amelyek megvilágíthatnák jelentőségét és értelmét. Mi is az pontosan, amit nem tudunk megjósolni a mikroökonómiában? Azt, hogy a vajra kivetett adó csak az adó értékénél kisebb mértékben emeli a vaj árát? Azt, hogy a befektetések nem reagálnak a kamatlábak esésére? Azt, hogy a munkanélküli-segély a munkaerő-kínálatra gyakorolt hatásán keresztül növelheti a munkanélküliség szintjét? Azt, hogy a bérek lefelé általában merevek, még munkanélküliség idején is? A közel tízezer oldalon, amelyet Hayek 1934 után írt, egyre sem emlékszem, ahol megmondaná, mit tudunk és mit nem tudunk előre jelezni a közgazdaságtanban, s ezért még mindig nem érzem meggyőzőnek azt az állítást, hogy a közgazdaságtan leginkább csak „mintákat” vagy „trendeket” tud előre jelezni.

Hayek összes művének kiadója¹⁷ a fűlszövegben kijelenti, hogy „*F. A. Hayek világos előrejelzését a szocializmus és a központi gazdasági tervezés elkerülhetetlen kudarcáról megcáfolhatatlanná tette a keleti blokk összeomlása a közelmúltban*”, ez pedig nyilvánvalóan kézenfekvő „minta-előrejelzés”. De vajon érvényes volt-e az előrejelzés? Hayek 1935-ben a szocializmus közeli összeomlását jósolta a Szovjetunióban; s ekkor is elmulasztotta megjegyezni, hogy jól-rosszul, de már tizennyolc éve fennállt. 1935 után még további ötvenhárom évig működött. A „*szocializmus és a központi gazdasági tervezés elkerülhetetlen kudarc*” tehát csak hetvenöt év után mutatkozott meg! Lehet, hogy ez csak újabb példája a közgazdasági előrejelzés korlátainak, de magam inkább azt mondanám, hogy a közelmúlt kelet-európai fejleményeinek fényében újra meg kellene vizsgálnunk a Mises–Hayek-féle tézist a szocializmus gazdasági kalkulációjáról. E vizsgálódás nyomán kiderülne, hogy a szocializmus a gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjein tökéletesen működőképes, s csak akkor válik kifejezetten működésképtelenné, amikor a

fogyasztók kifinomultabb termékválasztékot szeretnének. Másképpen fogalmazva, a szocializmus hadigazdaság, parancsgazdaság, amely csak békeidőben kezd akadózni, amikor újra választhatunk a fegyver és a vaj között. A szocializmus története folyamán a szocialisták mindig is azt állították, hogy a szocializmus a bőség gazdaságára van kitalálva. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy csak a súlyos hiányok gazdaságában van értelme, s egy bővelkedő gazdaságban egyáltalán nem működőképes.

Mindent egybevéve, Kelet-Európa gazdasági összeomlása valójában nem igazolta Mises és Hayek tényleges előrejelzéseit; mindössze azt a sejtésüket erősítette meg, hogy a szocializmus igencsak rossz hatásfokú gazdasági rendszer. Joggal csodálhatjuk intuitív képességüket, hiszen kortársaik közül sokan másképp gondolkoztak. Visszatekintve azonban világos, hogy még ők sem ismerték fel a szocializmus tényleges gyengéit. Hayek természetesen szinte a halála napjáig írt a szocializmusról, s a szocializmussal szemben felhozott politikai érvei idővel sokkal súlyosabbnak tűnnek, mint a korai gazdasági érvek. De tény, ami tény: sosem látta előre, hogyan és miért omlik majd össze Lengyelország, Magyarország, a Szovjetunió és Kelet-Németország szocialista gazdasága úgy, ahogy az végül történt.

Jegyzetek

1. Fritz Machlup, szerk.: *ESSAYS ON HAYEK*. New York, New York University Press, 1976. 43. o.
2. Friedrich A. Hayek: *PERSONAL RECOLLECTIONS OF KEYNES AND THE „KEYNESIAN REVOLUTION”*. *Oriental Economist*, 1966. január. Újra megjelent: Friedrich A. Hayek: *NEW STUDIES IN PHILISOPHY, POLITICS, ECONOMICS AND THE HISTORY OF IDEAS*. London, Routledge and Kegan Paul, 1978.
3. 1963-ban így írt erről: „Az árak és a termelés után... hamarosan ráébredtem, hogy a tőkének az az elmélete, amelyre építettem, túlságosan is egyszerű ahhoz, hogy el tudja bírni azt az építményt, amelyet rá akartam emelni. A következő évtized javát ezért egy megfelelő tőkeelméletnek kellett szentelnem, amely jobb annál, mint amivel addig dolgoztam. Attól tartok, még ma is ez a gazdaságelmélet legkevésbé kielégítő része.” *THE COLLECTED WORKS OF FRIEDRICH A. HAYEK*, IV. kötet. Chicago, University of Chicago Press, 1992. 37. o.
4. Ennek közelebbi magyarázatát lásd Mark Blaug: *ECONOMIC THEORY IN RETROSPECT*. 4. kiadás. Cambridge, Cambridge University Press, 1985. 512–15. o.
5. Laurence S. Moss és Karen I. Vaughan: *HAYEK’S RICARDO EFFECT: A SECOND LOOK*. *History of Political Economy*, 18/4. (1986). Újra meg-

- jelent: *THE HISTORY OF ECONOMIC THOUGHT*. Szerk.: Mark Blaug. Aldershot, England, Edward Elgar, 1990. 328–48. o. Az *ECONOMIC THEORY IN RETROSPECT* első kiadásában (1962) a Ricardo-effektust formálisan helyes, de egyáltalán nem realiztikus komparatív statisztikai teorémaként bíráltam – röviden, félreértettem. 1967-ben egy párizsi szálloda előcsarnokában egy órát töltöttem azzal, hogy megmagyarázzam Friedrich Hayeknek a bírálatomat; kedvesen megdorgált, de nem Moss és Vaughan irányából. Ezzel nem az ő értelmezésüket akarom bírálni, pusztán arra akarok magyarázatot adni, miért foglalkoztattott egész életemben a Ricardo-effektus.
6. Lásd Blaug: *ECONOMIC THEORY IN RETROSPECT*. 519–21. o.; S. Ahmad: *CAPITAL IN ECONOMIC THEORY*. Aldershot, England, Edward Elgar, 1991. 438–41. o.; Barry J. McCormick: *HAYEK AND THE KEYNESIAN AVALANCHE*. New York, Harvester Wheatsheaf, 1992. 5. fejezet, 99–134. o.
7. Lásd Blaug: *ECONOMIC THEORY IN RETROSPECT*. 523–28. o. Még a Hayek gazdasági cikluselméletével rokonszenvező kommentátorok is elismernek valami ilyesmit, lásd pl. Roger W. Garrison: *HAYEKIAN TRADE CYCLE*

THEORY: A REAPPRAISAL. *Cato Journal*, 6/2. (1986). 421–35. o. Más osztrák kommentátorok ugyanakkor egyszerűen átsiklanak a probléma felett, mintha attól eltűnne a dolog: Mark Skousen: THE STRUCTURE OF PRODUCTION. New York, New York University Press, 1990. 3. és 4. fejezet.

8. Denis P. O'Brien: LIONEL ROBBINS. London, Macmillan, 1988. 106–17. o.

9. Karen I. Vaughan: ECONOMIC CALCULATION UNDER SOCIALISM: THE AUSTRIAN CONTRIBUTION. *Economic Enquiry*, 18/4. (1980). 535–54. o.; Peter Murell: DID THE THEORY OF MARKET SOCIALISM ANSWER THE CHALLENGE OF LUDWIG VON MISES? A REINTERPRETATION OF THE SOCIALIST CONTROVERSY. *History of Political Economy*, 15/1. (1982). 51–105. o.; mindkettő újra megjelent in: HAROLD HOTELLING, LIONEL ROBBINS, LUDWIG VON MISES. Szerk.: Mark Blaug. Aldershot, England, Edward Elgar, 1992; Don Lavoie: RIVALRY AND CENTRAL PLANNING: THE SOCIALIST CALCULATION DEBATE RECONSIDERED. Cambridge, Cambridge University Press, 1985.

10. Friedrich A. Hayek, szerk.: COLLECTIVIST ECONOMIC PLANNING. London, Routledge and Kegan Paul, 1935. 201. o. skk.; ECONOMICS AND KNOWLEDGE. *Economica*, 4 (új sorozat, 1937). 33–54. o. Újra megjelent: Friedrich A. Hayek: INDIVIDUALISM AND ECONOMIC ORDER. London, Routledge and Kegan Paul, 1949. 2. fejezet.

11. Újra megjelent ugyanitt.

12. Israel Kirzner: THE MEANING OF MARKET PROCESS: ESSAYS IN THE DEVELOPMENT OF MODERN AUSTRIAN ECONOMICS. London, Routledge, 1992. 6. fejezet, 100–18. o.

13. Hayek korántsem egyértelmű empirizmusáról lásd Terence W. Hutchison: THE POLITICS AND PHILOSOPHY OF ECONOMICS. Oxford, Basil Blackwell, 1981. 7. fejezet, 203–32. o.; Bruce Caldwell: HAYEK THE FALSIFICATIONIST? A REFUTATION. RESEARCH IN THE HISTORY OF ECONOMIC THOUGHT AND METHODOLOGY. 10. k. Szerk.: W. J. Samuels. Greenwich, Conn, JAI Press, 1992.

14. Kirzner, 7. fejezet, 119–36. o.

15. THE COLLECTED WORKS OF FRIEDRICH A. HAYEK, VI. kötet, 158. o.; I. még 142., 147–48. o. és a szerkesztő, Peter G. Klein megjegyzéseit, 9–13. o., aki nem hagy kétséget afelől, hogy véleménye szerint Hayek és Mises között a metodológia területén nagy volt a szakadék.

16. Uo. 103. o.

17. THE COLLECTED WORKS OF FRIEDRICH A. HAYEK, IV. kötet.

BESZÉLGETÉS KORNAI JÁNOSSEL A SZOCIÁLIS KÉRDÉSRŐL

Kérdezi: Laki Mihály

LAKI MIHÁLY: Egy nagyon banális kérdés: az átmenet szempontjából mi a jelentősége a szociális kérdésnek?

KORNAI JÁNOS: Óriási jelentősége van; egyike az átmenet kulcskérdéseinek. Ez egyébként mindenki előtt világos volt kezdettől fogva, bár hozzá kell tenni, hogy sok országban a valóságos politikában az első egy-két-három évben háttérbe szorult. Magyarországon nem.

L. M. Lehet-e azt mondani, hogy a létező szocializmusban a szociális kérdést megoldották, vagy nem volt kiélezett? Véleményed vagy emlékeid szerint milyenek voltak a társadalmi különbségek abban a rendszerben, miért van ilyen szempontból sokakban nosztalgia a létező szocializmus iránt?

K. J. Ezzel kapcsolatban országonként differenciálni kell. A létező szocializmus huszonhat országra terjedt ki Kínától Magyarorszáig, a jóléti rendszerek alakítására vonatkozó igen különböző politikákkal. Állapodjunk meg abban, hogy a kérdésre válaszolva most nem általánosítunk, hanem kizárólag Magyarországról beszélünk.

Magyarországon a sztálinista korszakban a jóléti rendszerek csak nagyon kezdetlegesen működtek. Munkanélküliség is volt. Tehát még nem bontakozott ki mindaz, ami ebben a tekintetben manapság sokakban nosztalgikus érzéseket ébreszt. Utána, a Kádár-korszakban, a gazdasági mechanizmusban végrehajtott negyed- és félreformokkal együtt elkezdődött a jóléti rendszerek kiépítése. Ez szinte évenként-kétévenként fontos lépéseken haladt előre. Vegyük szemügyre a nyolcvanas évek közepét. Milyen volt a helyzet ebből a szempontból? Jellemezte a teljes foglalkoztatás, sőt ezenfelül számottevő krónikus munkaerőhiány, továbbá a puha költségvetési korlát révén a vállalatok garantált túlélése. Ezzel együtt járt nem egyszerűen a foglalkoztatás, hanem a munkahely biztonsága is. Az emberek – ha kötelező foglalkoztatásuk hallgatólagos játékszabályait elfogadták – a „főmunkahelyükhöz” való lojalitásuk révén jogosultságok széles körére tettek szert, amelyeket törvények szentesítettek. A pénzbeni járandóságok köre számos elemből tevődött össze. Ide tartoztak a nyugdíjjal, a gyermekneveléssel, a betegséggel kapcsolatos társadalombiztosítási járandóságok, de a tanulással vagy az öregkorral összefüggő jogosultságok széles skálája is. A pénzbeni járandóságok számottevő része a bérekkel együtt nőtt. Ezt tetézte az áruk és szolgáltatások körét érintő ártámogatási rendszer, valamint a lakásépítésnek a központi újraelosztás csatornáin keresztül történő támogatása. Mindez együttvéve olyan széles körű szociálpolitikát valósított meg, amelynek mérete, teljesítménye, átfogó volta túlhaladta valamennyi más egykori szocialista országét. Ezért az erre való visszaemlékezés nem alap nélkül való.

Miért történt ez, miért vezették a magyarországi szocialista rendszert ebbe az irányba? Azt hiszem, a gyökerek az 1956-os traumához nyúlnak vissza, az uralkodó politikai elitnek ahhoz a kataritikus élményéhez, hogy egy fölháborodott nép elsodorhatja és üldözheti őket. Ezért jóban kell lenni a néppel. A szocialista rendszer egyes tulajdonságai (a beruházási éhség, az expanziós késztetés, a puha költségvetési korlát) létrehozzák a teljes foglalkoztatottságot. Ez kialakul olyan represszív kommunista kormányok esetén is, amelyek nem törekednek különösebben népszerűsködéssel. A magyar vezetés ehhez gondolatban hozzátette: „Nem akarunk többé utcai tüntetéseket vagy sztrájkolókat látni. Ezt biztosítjuk azzal, hogy 1956 után előbb kegyetlen megtorlást hajtunk végre, majd később azzal, hogy csökkentjük az elégedetlenséget.” A potenciális elégedetlenség levezetésének több egymással párhuzamos eszköztára volt. Az egyik a jogosultságok, gondoskodások, segélyek, kisegítések rendszerének a kiépítése. Ehhez az állami jóléti redistributív rendszeren kívül hozzátartozott a puha költségvetési korlát is. Elfogadhatatlannak tekintették, hogy egy régió vagy egy vállalat válságba kerüljön, mert akkor nem tudják ellátni a szociális funkciókat, és lokális munkanélküliség keletkezhet. Az állami jogrendbe beépített paternalizmus és a puha költségvetési korlát egymás kiegészítői voltak. Mindez a hatalmon lévők politikai érdekében történt. Tehát ez nem olyan vívmány volt, amit az emberek fogcsikorgatva, lépésről lépésre harcoltak ki, hanem a politikai vezetés szinte eléje ment a dolognak. Azoknak, akik az ilyesfajta állami szerepvállalást igényelték, követelték, azaz az „életszínvonal-lobbinak” és a „paternalizmuslobbinak” (ezek tulajdonképpen összefüggő csoportok) nem volt olyan nagyon nehéz dolguk ezt kiverekedni. Nem kellett az utcára vinni az embereket, hogy megkapják.

Az elégedetlenség leszerelésének másik nagy eszköztára a szürke gazdaság, a második gazdaság kifejlődése volt. Annak a megengedése, hogy ha valaki pénzt akar keresni, hadd keresen. Tehát az élelmesebbjének megadták a szürke gazdaságban a kereseti lehetőséget, és a kevésbé élelmesekek megkapták a paternalisztikus gondoskodást és a munkahely garantált biztonságát. Az első munkahely mindenki számára szavatolta a paternalisztikus gondoskodást, továbbá az ott szerzett jövedelmének nagyfokú biztonságát. Ezt az élelmesebbek, ügyesebbek kiegészíthették a második gazdaságban szerzett többletjövedellel.

A folyamatnak voltak ugyan veszesei is, de tulajdonképpen még ők is kevesebbet vesztek, mint amikor egy gazdaság igazából piaci gazdasággá válik. A nyertesek között persze a nyereség nem egyenletesen oszlott szét; voltak, akik több és voltak, akik kevesebb nyereséget értek el. Annak idején föl voltunk zúdulva azon, hogy egy privilegizált kádernek mennyi előnye van, mert állami üdülőben üdülhet, szolgálati kocsijön érte, és rendes lakása van. Most, amikor a gazdagság-szegénység skálája sokkal nagyobb mértékben széthúzódott, utólag azt érzékelheti a magyar társadalom, hogy az akkori privilégiumok aránylag szerényebbek voltak. Azok, akik akkor a legkedvezőbb anyagi életszínvonalon éltek, sokkal-sokkal közelebb voltak az átlaghoz, mint a mai leggazdagabb öt vagy tíz százalék. Ennyiben az akkori Magyarország közelebb volt az anyagi egyenlőséghez. Semmilyen társadalom sem szigorúan egalitárius, de az akkori jövedelemeloszlás bizonyára egyenletesebb volt, mint a mai.

L. M. Nem történik-e az, hogy a rendszerváltáskor olyanok kerültek jó indulóhelyzetbe, azok rendelkeznek anyagi tőkével, kapcsolati tőkével, műveltségi és szellemi tőkével, akik nem a szakértelmük vagy a teljesítményük alapján élvezik a kedvezőbb startot, hanem más okokból, például a korábbi rendszerbeli lojalitásuk miatt? Sokan értelmeznek egy ilyenfajta indulóegyenlőtlenséget. Mi erről a véleményed?

K. J. Válasszuk szét a kérdésnek a pozitív részét, vagyis annak konstatálását, hogy létezik-e ez a jelenség, annak normatív értékelésétől.

Minden társadalomban, beleértve a rendszerváltó átmeneteket is, előnye van annak, aki egy korábbi állapotban szerzett fizikai vagyont, s azt nem veszik el tőle; aki magával hoz hasznosítható kapcsolatokat; és harmadikként említve talán a legfontosabbat: aki szellemi tőkével rendelkezik. Ez utóbbi azzal kezdődik, hogy az agya jobban trenírozott, és gördülékenyebben működik, és folytatódik azzal, hogy több ismeretanyagot halmozott fel, többek között nyelvtudást, a társadalmi viselkedés rutinját és így tovább. Ez az újrakezdésnél előny; ezt nem lehet tagadni.

L. M. Ennek megítélése tehát egyszerűen morális kérdés?

K. J. Egyelőre maradjunk még a pozitív elemzésnél. A jobb esélyek átmentésének lehetősége attól függ, hogy a társadalom végrehajt-e erőszakkal vagyonelemek elmozdítását és a korábbi rendszer vezető rétegének eltávolítását a magasabb pozíciókból. Ezt tette a kommunista rendszer, amikor hatalomra került. Konfiskálta a meglévő vagyonokat, szétrombolta a korábbi kapcsolati rendszereket, kiüldözte a korábbi politikai rendszer felső rétegét a hatalom, az állami adminisztráció, a gazdaság és a kultúra minden vezető pozíciójából. A hatalom átvétele után már csak az az érdekes, hogy ki lesz jóban a párttitkárral és a komisszárral, és teljesen érdektelenné válik a korábbi kapcsolati rendszer. A szellemi tőkét ugyan nem tudja kiverni a korábbi elit tagjainak agyából, de erőszakkal olyan munkakörbe tudja őket kényszeríteni, amiben azt nem tudják hasznosítani.

Minél békésebb a szocializmus összeomlása után az átmenet, minél kevésbé akarnak embereket üldözni, minél kevésbé akarnak bosszút állni, minél kevésbé akarnak erő-

szakkal belenyúlni abba, hogy ki-kí hogyan hasznosíthatja azt, amije van, legyen az kézzelfogható vagyon vagy az a tőke, ami a fejében van, annál inkább hasznosulnak az előző rendszerből áthozott előnyök.

Emlékszem arra, hogy 1991–1992 körül észrevettem: X. vagy Y., aki alaposan kompromittálta magát a Kádár-rezsim lelkes támogatójaként, feltűnt egy nagy nyugati bank magyarországi vezető képviselői között vagy egy magyarországi befektetésekben érdekelt külföldi vállalat főtanácsadójaként. Egy ízben megkérdeztem egy amerikai egyetemi kollégámat, aki „business economics”-re specializálódott, és jól ismeri az üzleti világ mentalitását: szerinte miért teszik ezt? Hát nem tudják, hogy ez az ember hogyan viselkedett azelőtt, és mekkora fekete foltok vannak az életrajzában? A kolléga szinte értetlenül fogadta a kérdésemet. Mi köztük van az illető személy politikai múltjához? Ez az ember, akit a nyugati vállalat felhasznál, itt élt és él Magyarországon, jól kiismeri magát ebben az országban, jó kapcsolatai vannak, s ráadásul megtanulta a Nyugattal való kapcsolattartás módszereit is. Persze hogy hasznosítják ezeket az értékes tulajdonságait! A békés átmenet szabad utat ad a kapcsolat és a fejekben lévő tudás értékesülésének. Elindul egy kiválasztódsági folyamat. Ebben a buta egykori káder előbb-utóbb félresodródik. Viszont az okos, a szakértő káder, aki továbbra is hasznosítható kapcsolatokkal rendelkezik, az sikeresen beépül az új rendszerbe. Ez a folytonos, sima, fokozatos, békés magyar rendszer-átalakulás fontos tulajdonsága.

Ezek után föltehetjük a kérdést, hogy mindez morálisan hogyan értékelhető. A magamban kialakított értékítélet tudomásul veszi a helyzet ambivalens, ellentmondásos jellegét. A Magyarországon végrehajtott forradalom (mert a rendszerváltást történelmi értelemben forradalomnak tekintem) vértelenségét, kiméletességét előnynek tekintem. Ugyanennek a vonásnak az a hátrányos következménye, hogy nem került sor radikális újrarendezésre, amely drasztikusan lesüllyesztett és mesterségesen fölemelt volna embereket múltbeli politikai viselkedésük alapján. A magyar társadalom nagyobb része, azt hiszem, nagyobb súlyt adott az előnynek, mint a hátrálynak. Fogcsikorgatva vagy legalábbis bosszankodva vette tudomásul a kaméleonok parádéját, de azért nem követelt a politikai múlt alapján végrehajtott kiméletlen szelekciót.

L. M. Én megkülönböztetném itt a szellemi kapcsolatokat attól az esettől, amikor tőkét is elvontak az államiból a magánszférába, és ezáltal létesült egyesek számára előnyös indulóhelyzet a rendszerváltáskor.

K. J. Igaz, hogy akik a múltban közelebb voltak a tűzhöz, nagyobb valószínűséggel halmoztak fel kedvezőbb indulótőkét, pl. a lakáskörülményekben vagy más anyagi javakban. Ehhez két megjegyzésem van. Az első: nem biztos, hogy jobb lett volna konfiskálással kezdeni. Ez brutális lépés; nem jó start az alig kibontakozó demokrácia számára. Nehéz, valószínűleg lehetetlen széles körű konfiskálást jogszerűen, az összes enyhítő és terhelő körülmény figyelembevételével végrehajtani.

A másik megjegyzésem inkább a probléma elemzésével kapcsolatos. Tegyük fel, hogy tíz év múlva valaki egy függvényt fog felírni az akkori jövedelem- és vagyoneloszlás megmagyarázására. Ebben a függvényben több magyarázó változó szerepel majd, köztük olyanok is, amelyek azt reprezentálják: az állampolgár az 1990 előtti elit tagja volt-e vagy ahhoz közel állt-e, vagy az akkori elittag törvényes örököse volt-e. Sejtésem szerint az fog kiderülni, hogy ezeknek a változóknak lesz ugyan szignifikáns magyarázóerejük, de ez a magyarázóerő aránylag gyenge lesz. A függvényben sokkal nagyobb súlyt kapnak majd azok a változók, amelyek a következőket fejezik ki: ki mit

tett 1990 óta, és mennyire volt szerencséje. Elkótyavetyélte-e az indulótőkét vagy ügyesen és szerencsésen alkalmazkodott-e az új körülményekhez.

A volt káderek rendszerváltás kori vagyontmentését utólag sem akarom etikailag jóváhagyni és igazolni. Végül is kétféle átmenettípus között választhattunk, amelyek közül egyik sem teljesen megnyugtató etikailag. A véres, a fölforgató rendteremtésből és „a lapok új leosztásával” járó brutalitásból már elég volt ebben az évszázadban. A magyar társadalom tehát a szelidebb változást s ezzel együtt a tőkeátmentést lehetővé tevő átmenetet választotta kisebbik rosszként. Én ezt a választást a magam részéről utólag is helybenhagynom.

L. M. Igen, de akik valamiképpen relatív veszesei voltak a szocializmusnak, azok kárpótlásfelére vágytak. Vagy legalábbis állami, intézményi segítségre ahhoz, hogy ne ők maradjanak le újra.

K. J. En ezzel az elvvel egyetértek. Ez nemcsak a rendszerváltás idején, de minden időben felvetődő igény: ha valaki nem a saját döntései, hanem a rossz sors következtében került nagy veszteségeket okozó hátrányos helyzetbe, akkor jogosult a társadalom különleges, kompenzáló jellegű gondoskodására (egyéb feltételek megléte mellett). Tehát ebben a gondolatmenetben különbséget teszünk azok között, akiket az előző rendszer származásuk vagy politikai állásfoglalásuk miatt sújtott, szemben azokkal, akik azért nem vitték sokra, mert a politikától teljesen független minősítéssel, egyszerűen gyenge teljesítményt mutattak fel. Az, aki a politikai üldözés vagy diszkrimináció vesztese volt, nem tévesztendő össze azzal, aki például tanulhatott volna, de nem tanult. Ez két különböző dolog. Figyelembe kell venni többek között azt, hogy éppen a tanuláshoz, a szellemi tőke megszerzéséhez az előző rendszer sokaknak adott esélyt.

L. M. Ha valaki egyszerűen lusta volt tanulni...

K. J. Ha valaki húsz-egynéhány éves korában tudatlanul, rosszul felkészülve érkezik 1990-ben a kapitalizmus küszöbére, akkor nagy különbséget tennék egy nyolcgerekes, szegény sorsú cigánycsalád gyereke és egy olyan fiatal között, aki a szülei és az állam pénzén élt, és leginkább rajta múlt, hogy mennyi iskolát végzett és ott mennyi tudást szerzett.

L. M. Szerinted el kell választani a veszélyesen, mi több önveszélyesen élő ember ügyét a rendszer okozta következményektől?

K. J. A kérdés hangulatával egyetértek, a fogalmazáshoz szeretnék hozzászólni. Rendszertől és történelmi helyzettől függetlenül, itt egy alapvető filozófiai kérdéshez értünk el. Alapvetően fontosnak tartom az egyéni felelősséget. Mindenki felelős az életéért, és senkit nem lehet felmenteni ez alól a felelősség alól. Az auschwitzi haláltábor foglya is felelős azért, hogy mit tesz abban a helyzetben, amiben van. És a Kádár-rendszer a haláltábornál nagyobb választási lehetőséget engedett az embereknek. Tehát a körülményekre való hivatkozást, mint egy adott, kialakult állapot kizárólagos, minden egyéni felelősség alól felmentést adó indokolását alapvető etikai kritériumok alapján nem tudom elfogadni. Én ebből a szempontból nem ugyanazt a mértéket alkalmazom Pol-Pot Kambodzsájára, mint Kádár Magyarországra. A Kádár-rendszer puha diktatúra volt. Paternalista volt, és megengedte a második gazdaság létezését a gazdasági szférában. Ez kibővítette az emberek lehetőségeit. A magyar ember nagyobb egyéni felelősséget visel abban, hogy milyen tudással ért a rendszerváltás küszöbére, mint a Pol-Pot-rezsim és a polgárháború által megnyomorított kambodzsai ember, mert nagyobb volt a mozgástere.

Eszem ágában sincs tagadni azt, hogy a Kádár-rezsimnek is voltak áldozatai, de az

áldozatnak fokozatai vannak. Ha valakinek a szüleit kitelepítették, és ezzel valóban egyszer és mindenkorra elütötték az egyetem lehetőségétől, akkor nem kérdezem meg ettől az embertől: mért nem mentél egyetemre? Bár még ez is bizonyos fokig az életkor és az egyéni alkat függvénye. Ismeretes, hogy a kitelepítettek gyerekei közül nem is egy a későbbi puhább évtizedekben eljutott az egyetemre. A mai politikai és gazdasági elitnek egy része éppen azok közül került ki, akiknek szüleit a kommunista rendszer üldözte vagy hátrányos helyzetbe hozta, de akik maguk már egyetemi diplomát tudtak szerezni.

Én az elmondottakkal nem kicsinylem le az esélyeket meghatározó társadalmi körülmények jelentőségét. Beszélgetésünk dialektikája olyan, hogy kénytelen vagyok a probléma másik felét megfogalmazni, de szeretném elkerülni azt a látszatot, mely szerint én tagadnám a társadalmi körülmények jelentőségét és ezen belül azt, hogy a kommunista rendszer valamennyi válfajának, benne a Kádár-rezsimnek is volt az esélyek egyenlőségét rontó, megnyomorító hatása.

L. M. Térjünk rá a jóléti szféra problémáira. Fő állításod a „koraszülött jóléti államról” az, hogy a szocialista rendszer a lehetőségein túl építette ki a szociális hálót, az egészségügyi ellátást, az oktatási rendszert.

K. J. Nemcsak a jogosultsági építményről van itt szó, hanem általában az életszínvonalról. Az életszínvonalba beleértendő a második gazdaság keretében keresett javak is. Magyarországon jobban éltek az emberek, mint bárhol máshol a kommunista országokban. (Talán az NDK-ban volt magasabb az anyagi életszínvonal, de ott az emberek közérzetét a magyarokéhoz képest súlyosan rontotta a sokkal keményebb elnyomás.)

A makrogazdasági probléma ezzel kapcsolatban az volt, hogy az ország a termelési potenciálja által megengedett színvonal fölé növelte a fogyasztást s ezen belül elsősorban az állami redistribúció által elosztott kollektív fogyasztást. A magyar GDP és a termelés növekedése már a hetvenes évek végén és még inkább a nyolcvanas években mindinkább lelassult, majd közel került a stagnáláshoz, végül pedig 1991-től meredeken zuhant. Ehhez képest a fogyasztás és ezen belül az állami jóléti gondoskodás egyes elemei tovább nőttek, más elemei, ha csökkentek is, de messze nem arányosan a termelés csökkenésével. Ilyen szempontból Magyarország kiáltó ellentéte Lengyelországnak, ahol a rendszerváltás azzal indult, hogy az életszínvonal igen hamar nagyon erősen csökkent.

L. M. Magyarországon volt a legfelelőtlenebb a régi kommunista vezetés?

K. J. Ebben, azaz a makrogazdasági arányosság követelményeinek súlyos megsértésében bizonyára sokkal felelőtlenebb volt, mint számos más kelet-európai kommunista párt. Ezek a hibás arányok azután tovább érvényesültek a rendszerváltást követő első kormányzat idején, majd az 1994 utáni első tíz hónapban. Tekintsünk most el annak összemérésétől, hogy melyik kormányt milyen mértékű felelősség terhel. Annyi bizonyos, hogy 1995. március 12-én a gazdaságpolitika benyújtotta a számlát a magyar társadalomnak. Nos, ez a számla azért lett ekkora, mert nem korábban nyújtották be. A mindenkorai magyar kormányok egészen március 12-ig saját jól felfogott politikai érdekükből, a népszerűség hajhászása kedvéért, a konfliktusok mindenáron való elkerülése érdekében nyugodtak bele abba, hogy ekkora tételek halmozódtak fel a számlán.

Lengyelországban húsz éven át újra és újra tömegesen sztrájkoltak az emberek. Magyarországon nem sztrájkoltak. Lengyelországban folyton elégedetlenség volt.

Létrejött a Szolidaritás sok millió résztvevővel. Magyarországon nem volt tömeges ellenállás, mert volt ugyan dohogás, de nem volt kirobbanó az elégedetlenség.

Évtizedeken át, már 1990 előtt is és utána is folyamatosan nőtt a számla. Ennek a halmozódásnak a legszembetűnőbb része a külföldi adósság. 1993–94-ben az adósságot generáló fizetésimérleg-hiány (azaz a hazai túl-felhasználás) addig soha nem látott méretet öltött.

Különösen nagy felelőtlenségnek érzem, ha országos szintű gondolkodásra és némi elemi számolásra képes ember „nosztalgiázik” ebben a témakörben, azaz a fogyasztás és az állami kiadások ügyében. Nem kell makroközgazdásznak lenni ahhoz, hogy valaki megértse az elemi összefüggést a mostani megszorítás és a korábban elért, a többi szocialista és posztoszocialista országéhoz képest aránylag magasabb magyarországi átlagos életszínvonal között. Az ilyen fejtegetésekkel szemben gyakran azt hozzák fel, hogy a társadalom egy részének már jóval korábban romlott az anyagi helyzete. Ezt tudom, és ennek fájdalmas jelentőségével tisztában vagyok, ettől azonban még meghatározott gondolatmenetekben megengedett, sőt nélkülözhetetlen kategória az „átlagos” fogyasztás vagy az átlagos életszínvonal. Erről állítják sokan, köztük én is, hogy trendje elszaladt az ország erőforrásaihoz, potenciáljához képest.

És most térjünk vissza a tágabb problémakörtől, a fogyasztástól annak a kérdésedben érintett fontos alkotórészéhez, az állam által elosztott szociális juttatásokhoz. Az én idézett megfogalmazásom mögött az a gondolat húzódik meg, hogy a törvénybe iktatott jogosultságok együttese, azaz mindaz együttvéve, ami a magyar állampolgárnak „jár” az államtól, nem arányos a magyar gazdaság teljesítőképességével, hanem e potenciál fölött van. A „koraszülött jóléti állam” gondolatnak a lényege, hogy erős összefüggés van egyfelől a gazdasági fejlettség, a gazdaság teherbíró képessége, másfelől általában az életszínvonal s ezen belül az életszínvonalnak az állami gondoskodás formájában juttatott része között. Magyarország ebben egyedülálló. Itt sokkal nagyobb a juttatás, mint bármely más, korábban szocialista országban.

Miközben empirikusan megfigyelhető az említett összefüggés a gazdaság teljesítőképessége és az állami gondoskodás lehetősége között – azaz a potenciál előbb-utóbb behatárolja a gondoskodási lehetőséget –, okozati értelemben fennáll az ellenkező hatásirány is. Ott, ahol az állami juttatás kisebb, rendszerint gyorsabb a gazdasági potenciál növekedése. Ez könnyen belátható. A paternalista gondoskodás fedezetére magas járulékokat és adókat kell kivetni, amely elszívja az erőforrásokat a növekedést közvetlenül szolgáló felhasználás elől.

Itt megint egy politikai-etikai döntéshez jutottunk. Én nem vagyok a mindenáron leggyorsabb növekedés híve. Huszonnégy évvel ezelőtt könyvet írtam arról, hogy nem helyeslem az erőltetett növekedést, s helyébe inkább a harmonikus növekedést ajánlom. De a harmónia követelményeit mindkét oldalról meg lehet sérteni. Most már, évtizedes trendeket nézve, nem az volt Magyarország problémája, hogy erőltette a beruházást, hanem az, hogy erőltette a fogyasztást, s közben lelohadt a növekedés.

Figyelemre méltó az a „trade-off”, az az átváltás, amely egyfelől a társadalmi nyugalom, másfelől a fogyasztás és állami gondoskodás között van. Csehországban a Husák-rendszer lényegesen kedvezőbb makrogazdasági állapotot hagyott örökül, mint a Kádár-rendszer. Husák titkosrendőrséggel, Václav Havel és a többiek börtönbe zárásával biztosította azt a csendet, amit Kádár azzal ért el, hogy az utolsó évtizedekben már nemigen zárta börtönbe az ellenzéket, de az embereket jobban megnyugtatta. Többet adott nekik anyagi tekintetben – de azon az áron, hogy nőtt az adósság, a költ-

segvetség túlvállalásai megszülték a krónikus deficitet, beindult az infláció. Ennek az árat most fizetjük meg.

L. M. És ezt a kiugró felelőtlenséget elsősorban az 1956-oshoz hasonló újabb forradalom elkerülésének a szándékára vezeted vissza?

K. J. Nem úgy képezem, hogy Kádár János leült az íróasztala mellé, és átgondolta a nagy mestertervet: „Így fogom berendezni a rendszert.” Az ország vezetői a zsigerekben érezték, hogy ha valahol nagy dohogás volt, akkor oda kell dobni valamit. Ha azt hallották, hogy Borsodban morognak az emberek, akkor nem egyszerűen az történt, hogy odaküldtek egy államtitkárt beszélni, hanem valamit mindjárt adtak is. Ha egy vállalat bajba került, gyorsan hitelt vagy segílyt folyósítottak, még ha ennek következtében a költségvetés és a fizetési mérleg helyzete romlott is. Ha valahol élelemhiány mutatkozott, az ellátási lyukat rögtön betömték rompttal, megint csak a kereskedelmi és fizetési mérleg rovására. Ez élesen különbözött attól, amit például Ceaușescu tett: elvette az emberek elől akár még a villamos áramot is, csak hogy jobb legyen az export-import mérleg, és szinte az utolsó dollárig kifizethesse az adósságot. A zúgólódás ellen ott volt a titkosrendőrség. Ez nagyon élesen mutatja a kétféle kommunista rezsim magatartásának eltérését.

L. M. Most úgy látszik, hogy ki kell fizetni a számlát, és mindenki úgy gondolja, hogy neki kevesebbet kellene fizetnie. Mindenki szeretné az ilyen veszteségeit minimalizálni. Milyen szabályt lehet vagy kellene követni abban, hogy miképpen oszoljanak el a terhek vagy az elmaradt hasznok?

K. J. Szokás szerint kétféle megközelítésre van módunk. Az egyik a pozitív megfigyelés, a másik a normatív elvek felállítása. Pozitív vizsgálat keretében megfigyelhetjük a következő két jelenséget. Az egyik: a magyar gazdaságnak az alapvető egyenlőtlenségi problémája az adózás alól kibújók és az adózás alól kibújni nem tudók közötti tehermegoszlás kiáltó igazságtalansága. Az adóbevallások szerint az évi átlagos vállalkozói jövedelem száztízezer forint. Ez, azt hiszem, a létminimum körül van. Csodálkozom, hogy miért maradnak ezek az emberek vállalkozók, miért nem jelentkeznék munkaviszony alapján végzett munkára, hiszen akkor ennél többet keresnének. Az egyenlőtlenséget kiváltó másik tényező, a szociológusok által használt elnevezéssel, a különböző rétegek és csoportok érdekartikuláló és érdekérvényesítő képességei közötti eltérések. Ez a képesség két szinten jelentkezhet. Az egyik a parlamenten kívüli eszközök igénybevétele. Néhány száz mozdonyvezető vagy erőművi dolgozó, akik a koncentráció következtében könnyen szervezhetőek, és akiknek a kezében a termelés életfontosságú, napokra sem nélkülözhető tényezői összpontosulnak, egy egész országot le tudnak állítani. Vagy az egymással rádió-összeköttetésben álló taxisofőrök blokádot állíthatnak fel, és meg tudják bénítani a fővárost. Érthető, hogy ezek a csoportok erőteljesebben tudják az érdekeiket érvényesíteni parlamenten kívüli eszközökkel, mint mondjuk a napszámosok, akik ha sztrájkkal próbálkoznának, bizonyára nem lennének képesek leállítani az országot. Az érdekérvényesítés másik szintjén a parlamenti eszközöket veszik igénybe. Parlamenti demokráciában nagy súlyuk van az olyan aránylag homogén érdekcsoportoknak, amelyek nagy választói tömeget képviselnek. Ilyen érdekcsoportot alkotnak elsősorban a nyugdíjasok. Minden harmadik választó nyugdíjas. Még csak nem is kell kimenniük az utcára. Az ő választásuk elég jelentős mértékben eldöntheti a parlament összetételét. A pusztán létszám adta nagy szavazóerőt azután kiegészítik a parlamenti demokráciákban érvényesülő egyéb nyomásgyakorló technikák: küldöttségek, a helyi képviselőre gyakorolt nyomás, a nyílt vagy rej-

tett lobbizás a politikusok körében. Ha tehát a parlamenti demokráciák s közöttük a mi fiatal demokráciánk és félig érett piacgazdaságunk tényleges működési szabályosságait józanul számba vehetjük, akkor a következő prognózist adhatjuk. Az említett két tényező, az adózás elkerülésének lehetősége és az érdekérvényesítés képessége messzemenően eldönti majd, hogy miként oszlanak el a terhek a lakosság csoportjai között.

Hangsúlyozom, hogy a fenti prognózis kifejtésével még semmit nem mondtam arról, hogy én milyen tehermegoszlással rokonszenveznék; az pozitív prognózis volt és nem normatív állásfoglalás.

L. M. Maradjunk még a pozitív megközelítésnél. Szerinted tehát vannak olyan csoportok vagy rétegek vagy szakmák vagy olyan pozícióban lévő emberek, akik tudják érvényesíteni az érdekeiket, másoknak pedig ez nem megy. Tehát valakik nyerni fognak, mások viszont veszíteni.

K. J. Valamely csoport vagy egyén alapján véve kétféle fő módszerrel érheti el azt, hogy a jövedelem tényleges eloszlása eltérjen attól, amit a piaci erők játéka hozna létre. Az egyik fő módszer, hogy kikerüli az államot, a másik fő módszer, amikor az államra gyakorolt nyomással éri el azt, hogy az állam az ő javára avatkozzék be a piaci disztribúcióba.

L. M. Lehet-e azt mondani, hogy ez a kétfajta viselkedés mindenütt fellelhető a világon, de a szocializmus utáni átmenetben megnő a jelentősége?

K. J. Az elsőnek – az adókerülésnek – a mértéke rendkívül magas. Ez visszavezethető a Kádár-rendszerben rögződött társadalmi viselkedési formákra. A közmorál nem ítéli el, természetesnek veszi, hogy lényegében minden magyar állampolgár részt vesz valamilyen formában az adók megkerülésében. Az biztos, hogy a mérték összefügg az átmenettel. A másikkban, az érdekérvényesítés parlamenti és parlamenten kívüli eszközeinek alkalmazásában, nézetem szerint nincs jellegzetes különbség; ez minden parlamenti demokráciában létezik.

L. M. Tehát az nyer inkább, aki ki tud bújni az adózás alól vagy akinek erősebb a hangja? Hadd szűkítsem le egyelőre a kérdést, és maradjunk most csak az előbbi jelenségnél, azaz az adókerülésnél.

K. J. Azért ez túl sötét kép lenne. Azt hiszem, végeredményben kétféle fő módja van a kiugró nyereség megszerzésének. A kétféle mód részaránya egyénekenként és csoportonként szóródik, és sokaknál mind a kettő egyszerre jelentkezik. Van, aki valóságos piaci nyereségre tesz szert, és van, akinek a nyeresége az imént elmondott körülmények hatására, azaz adókerülés révén keletkezik vagy nő meg kiugró mértékben. Mind a kettőt nézzük meg egy kicsit közelebbről.

A legitim piaci nyereséget szerzők körét nem szeretném a szorgalmas suszterre korlátozni, aki reggeltől estig kalapálgat, és ettől sokak szemében jól megérdemelt keresménynek minősül a pénze. A piac úgy működik, hogy minél zavarosabb, átláthatatlanabb a helyzet, annál nagyobb kereseti lehetősége van annak, aki a kereslet és a kínálat közötti hézagokat betömi. A piac úgy működik, hogy az ilyen élelmes, ügyes és rámenős embereket jutalmazza. Lehet, hogy ő milliomos lesz, és a szorgalmas suszter csak tíz- vagy húszezer forintot keres.

L. M. Nem teszel különbséget a nyereszkedő és a szorgalmas tőkés között?

K. J. A nyereszkedő a piacgazdaság jogosult résztvevője, szerepe van abban, hogy a kereslet és kínálat egymásra talál. Az, amit a piacgazdasággal szemben elfogult és hoz-

zá nem értő ember sokszor spekulációnak nevez, nélkülözhetetlen a kínálat és a kereslet egyensúlyba kerüléséhez.

L. M. Aki fialtatja a tőkét, az mindegy, hogy miképpen teszi, így is, úgy is hasznos piaci szereplő.

K. J. Arra való a tőke, hogy fialtassák, nem arra, hogy ne fialjon. Tehát az elsőt nem szabad kizárólag az iparkodó, kétkezi munkással vagy a feltalálóval azonosítani. Az első csoportban – azaz azok között, akiket a piac juttat nyereséghez – mindenki benne van, aki valóban a piacon szerzi meg a pénzt, nem pedig azzal, hogy elvonja az állam elől, vagy hogy az államtól pénzt csikar ki. Számos jól működő export-import cég van, vannak fellendülő iparágak, az informatikai ipar, az építőipar. A vállalkozások egy része olyan keresletet légit ki, amelyet a korábbi önkényesen eltorzított kínálat nem fedezett; érthető, hogy ezek is igen jövedelmezők. Magas keresethez jutnak azok a szakmák, amelyeknek a technológiai fejlődés előre látható trendjei szerint különösen biztató jövőjük van. A gazdaságnak ezeken a pontjain nagy nyereségek keletkeznek az átmenet időszakában – és ez szerintem rendjén van így.

A másik csoportban a nagy nyereség által keletkezik, hogy kibújnak az adó alól. Tulajdonképpen ennek is két változata van. Az adójog hézagokat hagyott. Minden magyar állampolgárnak törvény adta joga kihasználni a joghézagokat. Az ilyen állampolgár nem adócsaló. Az adóhatóság felelőssége, hogy ne hagyjon joghézagot.

Sok esetben persze a joghézag kihasználása párosulhat csalással. Van, amikor egyszerre megy végbe a piaci kereslet-kínálat adta lehetőség élelmes és jogszerű kiaknázása, a joghézag kihasználása és az igazi adócsalás; a háromféle cselekmény összefonódik, és hatványozhatja a keresményeket. Mégis, etikai ítélet alkotásakor szigorúan különbséget kell tenni. Az lenne a kívánatos, hogy a közterhek alóli kibújás megszűnjék. Sosem fog teljesen megszűnni, de jó lenne, ha minél kisebb területre szorulna.

Itt szeretném felhívni a figyelmet egy lényeges megkülönböztetésre, amely gyakran elmosódik a beszélgetésekben. Egy dolog, hogy valamely magas nyereség megszerzése piaci szempontból legitim-e (ellentétben az adókerülés révén szerzett illegitim többletnyereséggel). És más dolog, hogy ezt a magas nyereséget indokolt-e ugyanolyan arányban hagyni annál, aki legitim módon megszerezte, mint amilyen arányban marad a rosszabbul kereső embereknél. Más szóval: minden legitim piaci keresményt azonos arányban kell-e adóztatni, vagy indokolt-e a progresszív adóztatás. Az utóbbi kérdés átvezet a méltányos közteljesítés problémájához és elsősorban annak etikai vonatkozásaihoz. (Itt most ne térjünk ki az adózással kapcsolatos más szempontokra: az adók ösztönző hatására stb.) Tehát ismétlem: akarjuk-e, hogy aki többet keres, a piacon tanúsított teljesítmény és a szerencse segítségével, a törvényeket betartva, az ne csak a jövedelmével arányosan nagyobb volumenben, hanem progresszív kulcsok szerint vegye ki a részét a közterhekből? Más szóval akarjuk-e azt, aki jogosultan többet keresett jobban megterhelni adókkal annak érdekében, hogy a legkülönbözőbb okok miatt rászorulóknak több jusson. Ez átvezet a szolidaritási elv alapján történő állami újraelosztás kérdéséhez.

Ezzel áttértünk a jövedelemelosztás, újraelosztás, adózás és állami juttatás normatív követelményeire. Mi az, amit például egy közgazdász, mint te vagy én sugalmazunk azoknak, akik esetleg meghallgatják a szavunkat? Az újraelosztásnak vannak közgazdasági-technikai és etikai princípiumai, és mindegyikről érdemes külön beszélni. Tehát nem lehet csak az egyikből vagy a másikkól levezetni az újraelosztás kívánatos rendjét, mert abból hibás következtetések adódnának.

L. M. Te sokszor írtál a rossz hatékonyságú disztribútor államról. Itt mégsem látok más szereplőt, legalábbis középtávon, ezeknek az anomáliáknak a kiküszöbölésére. Mindig az állam az adószedő.

K. J. Az állam nélküli társadalom – utópia. Illúziók nélkül kellene valamennyi társadalmi szereplőre tekinteni. Nekem például a vállalkozóval vagy a profitmotivációjú vállalattal, sőt az egyénnel, az állampolgárral kapcsolatban sincs illúzióm, de ettől még normatív gondolkodásunkban mindegyikre rábízhatunk fontos szerepet. Az államot gyarló intézménynek tartom, de ennek tudatában is rábíznék számtalan funkciót. Nem tudunk mit csinálni, rá kell bízni, és olyan kiegészítő mechanizmusokat kell beépíteni, amelyek az állam gyarlóságát legalább részben ellensúlyozzák. Az túl erős kifejezés, hogy az állam „rossz”. Egyszerűen arról van szó, hogy az állam funkcióit esendő emberek látják el, akik mindenféle befolyás alatt is állnak.

Ebből máris fontos gyakorlati következtetés adódik. Minél kevesebb olyan funkciót szeretnék, amelyben az államnak nincs konkurenciája, ahol az államnak abszolút monopóliuma van. Ha az államnak versenyeznie kell, akkor már jobb a helyzet. Például a legtöbb országban van állami posta. A jó az, ha az állami posta mellett létezik magánposta is.

L. M. Állami oktatás...

K. J. És nem állami oktatás. Az állami egészségügyi szolgáltatás mellett legyen nem állami egészségügyi szolgáltatás, állami temetés mellett nem állami temetés és így tovább, a bölcsőtől a koporsóig. Egyébként ez nagyon fontos közgazdasági érv az állam redukciója mellett. Nem szabad olyan magasra emelni az adót, hogy kiszorítsa bizonyos funkciók nem állami ellátását, és ezzel örökre rögzítse az állami monopóliumot, és elállja a verseny útját. Tehát ha az állami egészségügy és az oktatás finanszírozására akkora összeget emelünk le a társadalom összjövedelméből, ami már nem hagy helyet arra, hogy nem állami intézmények belépjenek, és az állampolgár képes legyen azokat megfizetni, akkor az állam monopóliumát már az adózásnál végképp eldöntöttük.

L. M. Még ha konkurenciának alá lenne is vetve, az államnak mégis nagyon fontos szerepe van és lesz az újraelosztásban. Szerinted az államnak milyen elveket kellene követnie ebben az átcsoportosításban?

K. J. A bevételek oldalán helyeslem azt, amiről már szó volt: a progresszív közteherviselést. Most már túljutottunk a piacgazdaság és a magántulajdon meghonosításának első rohamán. Ideje azt az elvet érvényesíteni, hogy aki tud, nagyobb mértékben járuljon hozzá a terhekhez, mint aki nem teheti. Ez tehát a progresszív adóztatás elfogadását jelenti – azzal a megszorítással, hogy a túlzott progresszivitás ne váljék a teljesítmény ellenőztönzőjévé. Nem szabad akkora progresszivitást beépíteni az adórendszerbe, amely már a teljesítmény visszatartására készíttet, mert akkor kevesebb lesz az összjövedelem. Hosszabb időszakot tekintve, abszolút volumenben kevesebb jut annak, akit a redisztribúció révén végül is meg akarunk segíteni.

L. M. Ne zárjon be nyolc hónapra az, aki négy hónap alatt eléri az adómaximumot.

K. J. Svédországban volt egy időszak, amikor a marginális adó kilencven százalék volt, tehát az az orvos, akinek a beteg száz koronát adott, abból csak tíz koronát kapott meg. Ő úgy érezte, hogy ezért nem marad benn délután, akkor inkább elmegy horgászni. Tehát nem szabad túladoztatni és nem szabad túlzásba vinni a progresszivitást. Talán a pusztán sárga irigység készítette a svéd adórendszer egyik-másik kidolgozóját arra, hogy minden józan határon túlmenjenek. Itt vissza lehet térni a szocializmushoz. A

szocializmus hosszú távon többek között azért nem tudott prosperálni, mert az elosztási rendszere rossz volt. Amit az előbb bizonyos fokig érdemének tudtunk be, hogy egyfajta egyenlősítést hajtott végre, egyúttal óriási hátránya is volt. És hosszú távon ez a hátrány bizonyult erősebbnek. Bukásának egyik oka, hogy nem tudott olyan mechanizmust kialakítani, amelyben az ösztönzés előtérbe került volna. A nivellálás elszűrítő hatású volt, a szocializmus nem tudott igazán különbséget tenni nagy és kis teljesítmény között. Meg lehet nézni azt a nyugdíjrendszert, amelyben a szupersztár és a segédkönyvelő között nincs jelentős különbség. Mire az élet végére kerültek, az úgynevezett állami gondoskodásban elmosódott a különbség az igazán nagy teljesítmény és a jelentéktelen kis teljesítmény között.

Azok közé tartozom, akik az egyenlőségnek önmagában nem tulajdonítanak belső értéket.

L. M. Csak az egyenlőbb esélyeknek?

K. J. Én nem ezen a ponton szeretném elkezdni a társadalmi igazság posztulátumainak felállítását. Aki bizonyos okok miatt a társadalom segítségére szorul, az kapja meg. A másik fontos elv az, hogy a társadalom berendezkedése biztosítsa: az alul lévők, a nélkülözők helyzete, az időbeni trendet tekintve, javuljon. Ne maradjon ki a társadalom fejlődéséből, neki is része legyen belőle. Én ezt érzem igazságosnak. Az én erkölcsi elveim szerint nem helyes öncélúan annak örülni, hogy a fölül lévők jól lenyomják a közepesek szintjére. Nagy különbség van az ilyesféle, valljuk meg, irigység által motivált „fizessenek a gazdagok” kárörvendő szemlélet és a méltányos közteherviselés szép elve között. Utóbbinál a fölül lévők fokozott megadóztatása nem cél, hanem eszköz arra, hogy az alul lévők segítéséhez szükséges forrásokat biztosítsák. A magyar társadalom mentalitásában azt örökölte a szocializmusból (erről viccek szólnak, és komolyan is tudjuk), hogy sokan úgy érzik: inkább maga is éljen rosszul, de legalább más se éljen igazán jól. Ez az elv ma még elég széles embercsoportok etikai vezérfonala. Jó lenne, ha ezt felváltaná annak higgadt tudomásulvétele: vannak, akik még az aránylag szolid, jó keresettel rendelkezőkhöz képest is százszor jobban keresnek. Nekem ne az fájjon, ha másnak sok pénze van, hanem az, hogy másnak nagyon kevés van.

És ezzel rátérhetünk az alul lévők dolgára. Az az igazi kérdés, hogy aki alul van, az miért van alul, hogyan lehetne feljebb vinni. A feljebbvitel fő problémája a dinamika. Tehát olyan társadalmi mozgást kell elérni, hogy akik alul vannak, azoknak is javuljon az élete. Ezt érzem a legfontosabbnak. Ez pedig a gazdaság tartós növekedését igényli tíz-húsz év távlatában. Gondoljunk át évszázados történelmi összehasonlítással két korszakot. Az egyik a stagnáló régi ázsiai társadalmak korszaka. A másik Ázsia közelmúltja és jelene: Japán, Kína és legújabbán India. Mindegyik rohamos növekedésnek indult, miközben szembeszökően nőtt az egyenlőtlenség. Azt gondolom, hogy ebben a régióban a növekvő egyenlőtlenség körülményei közepette is szembeszökően nőtt az alul lévők anyagi jóléte. Az életszínvonal azért javul, mert tud javulni, mert az egész gazdaság javul.

Én ezzel nem tagadom a redisztributív intézkedések jelentőségét, de az első számú kérdés mindig az elosztható javak mennyisége, a mennyiség növekedésének üteme, és csak a második számú kérdés annak mindenkorai pillanatnyi eloszlása és újraelosztása.

L. M. Hogyan lehet a rászorultak körét meghatározni?

K. J. A rászorultságnak vannak ismert kvantitatív mérőszámai: mekkora a keresete stb. Első, nyilván eléggé pontatlan megközelítésben azt lehet mondani, hogy ha valaki

annyira szegény, annyira kicsi a jövedelme és a vagyona, hogy képtelen önmagának és az általa eltartottaknak a létminimumot megadni, akkor rászorult arra, hogy a társadalom többi része segítse. Ehhez gyakorlati célokra hozzárendelhetők egy-egy országon belül a konkrét mérőszámok és küszöbértékek.

Azt gondolom, hogy ezen túlmenően annak mérlegelésekor, hogy ki szorul rá a társadalom szolidaritására, további kiegészítő kritériumokra is szükség van. Két kiegészítő kritériumot javaslok. Az egyik: nem hagyható számításon kívül, hogy miért került valaki olyan helyzetbe, hogy nem tudja önmaga és eltartottjai számára biztosítani még a létminimumot sem. Mennyiben befolyásolta a helyzetét az, hogy a rendelkezésre álló lehetőségek határain belül milyen életpályát választott, milyen teljesítményt nyújtott, milyen megtakarításra volt hajlandó.

Nem lehet mellőzni annak az elemzését, hogy tulajdonképpen hogyan jött létre a rászorultsági állapot. Tegyük fel, hogy konstatálható: saját múltbeli döntései mekkora szerepet játszottak helyzetének alakulásában? Vajon saját választásai vezettek-e oda (vagy azok is közrejátszottak-e abban), hogy most rá van szorulva a társadalom segítségére? Vagy pedig sokkal inkább egyéni életének külső körülményei magyarázzák meg a rászorultsági állapotot: balesetek vagy az elháríthatatlan betegség, természeti vagy politikai földrengések és más végzettszerűen ható tényezők.

A másik kritérium az előbbivel egyenlően fontos vagy talán még fontosabb: abból a rászorultsági állapotból, amiben most van, hogyan tudna kikerülni? A kikerülésben mekkora szerepet játszana önmaga, és mennyire van ráutalva a többiekre?

Miért olyan fontos ez a két kiegészítő kritérium? Az elsőt nem büntető céllal tettem fel. Ha valaki valóban a saját döntései folytán került rossz helyzetbe, nem akarnám eljátszatni ezzel a nagyon gyarló állammal az igazságszót szerepet. Azért tartom mégis szükségesnek a megkülönböztetést, mert ennek pedagógiai szerepe van. Itt a pedagógián nemcsak gyermeknevelés értendő, hanem az életpálya-választással, az életpálya során mutatkozó döntési elágazásokkal kapcsolatban használok ezt a fogalmat. Itt visszatértünk ahhoz, amiről egész más összefüggésben a beszélgetés elején már volt szó. Hogyha valakit nem menthetünk fel erkölcsileg a saját életsorsáért való felelősség alól, akkor nem lehet felmenteni a saját döntéseinek konzekvenciái alól sem, mert az közönyt, cinizmust és felelőtleniséget szül. Az emberek úgy érezhetnék: mindegy, hogy valaki könnyedén vagy a következményeket alaposan megfontolva dönt. A szocializmus egyik baja az volt, hogy az, amit valaki kapott, csak részben függött attól, hogy ő mit adott. Nagyon fontos, hogy az emberek mélyen és komolyan átgondolják, hogy mit tesznek. Én ezt nagyon fontos társadalomnevelési elvnek érzem, az egyik legfontosabbnak azok között az elvek között, ahol új posztulátumot kell meghonosítani, szakítva a szocializmus által belénk plántált mentalitással.

L. M. Nagy fontosságot tulajdonítasz az egyén felelősségének.

K. J. Az egyénnek viselnie kell döntésének következményeit. Lehet, hogy a következményt enyhíti a jószívű társadalom, de nem kell, hogy teljesen kompenzálja. Az egyén mérlegeljen. Szuverén egyén, nem az állam dönt helyette. Például amellet dönt, hogy nem hajlandó továbbtanulni, mert hamar akar pénzt keresni. Rendben van, akkor előbb fog keresni, nincsenek egyetemi évek, amikor nem keres. De vegye tudomásul, hogy ennek az a következménye, hogy az egyetemi végzettség a későbbi életpálya során megtérül, és magasabb keresettel jár, és ebben ő nem részesül. Ne szorítsák úgy össze a béreket, hogy a magasabb képzettségűek és az alacsonyabb képzettségűek bére csaknem összeolvad. Az egyetem bizonyos fokig áldozat. Aki hamar be akarja magát

vetni a pénzkeresésbe, az nem járja végig az öt, esetleg nyolc, tíz évet, ami alatt nem tud rendesen keresni. Ne ötvenéves korában tegye szóvá, hogy én nem jártam egyetemre. Csak akkor teheti ezt szóvá, ha bizonyítható, hogy erre nem is volt esélye. Tehát én mindig visszatérek oda, hogy volt-e döntési lehetősége. Ezért kell újra és újra feltenni a kérdést: rajta múlt-e a dolog vagy sem? Szándékosan olyan példát hozok fel, amely nem egy egyszeri, kis következményekkel járó akcióra, hanem nagy következményekkel járó nagy választásra vonatkozik.

A másik a rászorult helyzetből való kikerülés. Ez perdöntő jelentőségű. Ebben is élesen különböznie kell a szocializmus által az emberekbe plántált mentalitásnak és a rendszerváltást követő új társadalomban kívánatos gondolkodásmódnak. Alapjában véve abból kell kiindulni, hogy ha az embert baj éri, vagy nehéz helyzetbe kerül, vagy hátrányban van, neki kell behoznia a hátrányt, neki kell kikerülnie a bajból, az ő dolga az, hogy összeszedje magát. Próbáljon a helyzethez alkalmazkodni. Nem az a fő teendő, hogy addig sírjon, amíg megszánják, hogy addig gyakoroljon nyomást, amíg valamilyen segítséget kap, hanem szedje össze magát, és tegyen valamit. Ez a kulcskérdés.

L. M. Ismert ellenérv, hogy az ember életvitelmintát és mentalitást is kap a családtól, szűkebb vagy tágabb környezetétől. Az öröklött hátrányok egyike éppen az, hogy sok ember élete formáló éveiben a szegénységbe való belenyugvás példáját látta. A szegénység nemcsak pénztelenség, nyomor, hanem sajátos állapot, amelyből hiányzik a motiváció.

K. J. Ebben bizonyára sok az igazság; sem ebben az összefüggésben, sem másban nem képviselem végletes formában az egyéni felelősség elvét. Ezt már beszélgetésünk elején is hangsúlyoztam.

Ami a passzivitásra való hajlamot illeti, lehet, hogy ez egyeseknél részben vagy egészben örökölt, genetikusan. Az is lehet, hogy sokakra erős hatással van a környezet belenyugvó, passzív viselkedése. Ez azonban így van a legtöbb olyan tulajdonsággal és hajlammal, amelyet kedvezőtlennek érzünk, és amiért bíráljuk embertársainkat. Nem hiszem, hogy a magatartás-vizsgálattal foglalkozó pozitív tudományok univerzális képleteket ismernek annak megállapítására, hogy egy-egy negatívnak ítélt magatartásforma milyen arányban genetikusan, milyen arányban gyermeki élmények és a későbbi társadalmi környezet által meghatározottak – és mennyi az, ami végül is magán az egyénen múlik. Meg vagyok győződve arról, hogy szinte minden esetben van a magatartásnak egy szuverén, diszkrecionális része. És a társadalom akkor fog dinamikusabban működni, hogyha elsősorban erre épít, ha ezt gerjeszti, ezt támogatja. Ha túlságosan is a hóna alá nyúl annak, aki maga is hajlandó lenne cselekedni, akkor csak lehűti az aktivitást. Segíts magadon, az Isten is megsegít... Aki magán segít, azt még jobban kell segíteni abban, hogy előrejusson. Nem azt kell elsőnek magára hagyni, aki úgyis segít magán; ellenkezőleg, annak kellene még nagyobb lendületet, még erősebb ösztönzést adni. Nem félek kimondani: még azok esetében is, akikről végképp nyilvánvaló, hogy nem tudnak magukon segíteni, például azért, mert testileg vagy szellemileg súlyosan fogyatékosak, még azoknál is az az emberi méltóságot védelmező segítség, ha módot adnak nekik, hogy dolgozzanak, oly módon, ahogy egyáltalán dolgozni képesek. A legtöbb nyomorék ember például nem kívánja azt, hogy dologtalanul eltartsák, hanem azt szeretné, ha megadnák neki a lehetőséget a munkához. Engem mindig megráz, amikor látom, hogy Amerikában évenként megrendezik a toló-kocsiban ülő emberek sportversenyét. Ez erősíti méltóságérzetüket. Lehet, hogy se-

gíteni kell abban, hogy tolokocsit kapjon, de nem kell őket minden további segítség mozdulatlan elvárására készíteni. Ezt konkrétan is gondolom, de a szolidaritásra való rászorultság metaforájaként is használom. Más a segítség, és más az egyéni cselekvés pótlása paternalizmussal.

Hadd tegyek itt egy pontosító megjegyzést. Eddig néha kissé egymást kizáró esetenként beszéltem két állapotról: valaki saját választásai következtében vagy külső körülmények hatására jutott el a rászorultsági állapotba; saját erejéből vagy külső segítséggel képes változtatni rászorult helyzetén. A valóság ezeknek az ellentétpároknak a keveréke, végtelenül sokféle kombinációban. Persze a gyakorlatban azért sokszor jól elválnak például az, hogy valaki alapjában véve saját erőből, de némi rásegítéssel kikerülhet-e a szorult helyzetből, vagy megfordítva, alapjában véve rászorul a segítségre, de érdemes így is ösztönözni arra, hogy némi saját erőfeszítéssel hozzájáruljon a dologhoz. Mindenképpen jutalmazni kell az aktivitást.

Most rátérhetünk a gyakorlati kivitelezés egy-két problémájára. Ismétlem: nem egy óriási méretű társadalmi erkölcsbíró és aktivitásvizsgáló ügyosztályt javasolnék létrehozni, amely ezen kritériumok szerint minden ügyet egyénileg, a legapróbb részletekig mérlegel. Az általános szabályokat meg kell próbálni úgy „bekalibrálni”, hogy jó valószínűséggel érvényesítsék a fenti kritériumokat. Emellett meg kell szervezni egy korrekciós mechanizmust azoknak a hibáknak az egyedi kijavítására, amelyek az elég jó általános szabályok mellett mégiscsak belesúsznak a kivitelezésbe. Szükség van valamiféle fellebbezési lehetőségre. Valaki az elvi kritériumok alapján jogosult lenne meghatározott társadalmi gondoskodásra, de az általános jogszabály, az általános mechanizmus kihagyta belőle. Módot kell adni, hogy mégis legyen valamilyen kivételezési lehetőség ilyen esetekben.

Azt hiszem, hogy a beszélgetésben kifejtett elvek aránylag jól operacionalizálhatók. Vegyük a biztosítás példáját. Itt most nem a mai magyar táppénz vagy nyugdíj megállapításához szólok hozzá, hanem egy elképzelt új általános biztosítási rendszerhez, amely fokozatosan épül ki. Igenis ki lehet mondani a mai húszéves számára a következőket. „Vedd tudomásul, hogy a legkülönbözőbb élethelyzetekben tartalékra van szükséged, mert megbetegedhetsz, mert munkanélkülivé válhatsz, mert megöregszel, vagy valami katasztrófa érhet. Elsősorban te vagy a felelős, hogy tartalékot képezzél. Képezheted a tartalékot úgy, hogy beállsz valamilyen biztosítási rendszerbe, és azért fizetsz egy életen át, képezheted úgy, hogy befekteted a pénzedet, és a tiéd a megtakarítás. Így vagy amúgy, egy életen át takarékoskodnod kell. Nem szabad mindig elköltened a jövedelmedet. Legyen stratégiád arra, hogy mikor költesz és mikor nem költesz jövedelmet, és hogy mennyit takarítasz meg az élet ilyen különböző esetlegeségeire.”

Hol itt az állam szerepe? Maradjunk most csak a nyugdíjbiztosítás körében. Az állam segítse olyan intézmények létrejöttét, amelyek intézményes megtakarítást, tartalékképzést tesznek lehetővé. Ezt szolgálják különféle nonprofit biztosítóintézetek vagy pénztárak és a nyereségre törekvő biztosítóvállalatok. Mind a kettőre szükség van. Az állam adjon bizonyos megtakarítási formáknak adókedvezményt. Például a nyugdíj esetében tegye lehetővé, hogy ésszerűen (de nagyvonalúan) meghatározott felső korlátokat betartva az állampolgár a befizetést levonhassa az adóalapból. A magam részéről helyesnek tartom ebben az összefüggésben az adóhalasztás elvét: a befizetés után ne kelljen adózni, viszont a szolgáltatás ne legyen adómentes, azaz a nyugdíj annak idején legyen majd adóköteles. Az adóhalasztás lehetősége és néhány más kedvez-

mény óriási ösztönzést adhat. Az emberek igen nagy része hajlandó önként félretenni keresménye számottevő részét, ha megérti, hogy erre nélkülözhetetlenül szüksége lesz, és ha ez kedvezően számolható el az adózáskor. És még egy fontos feltétel, amelyet megint csak jelentős részben az államnak kell megteremtenie: a befizetések védelmét a hűtlen kezeléssel és az inflációval szemben. Az állam szerepe az, hogy megteremti a decentralizált biztosítási hálózat kereteit és felügyeletét, bizonyos kikötések mellett és korlátok között állami garanciákat vállal, tehát biztosítja, hogy egy szélhámos ne vihesse el az emberek megtakarított pénzét a kasszából, vagy az inflációban ne olvadjon szét a megtakarítás. Ha egy szélhámos mégis elviszi, akkor az állam ezt pótolja. Így foglalkozhatnánk össze ezzel kapcsolatban az állam szerepkörét: létrehozza az önkéntes nem állami biztosítás civilizált, megnyugtató formáit.

Emellett fennáll egy másik állami feladat is. Gondoskodik legalább minimális állami segítségnyújtásról azok számára is, akik elmulasztottak kellő megtakarítást felhalmozni. Vagy azért, mert az életük szerencsétlen volt, vagy egyszerűen saját hibájukból. Senki se kívánná, hogy az az ember, aki bármilyen okból nem gondoskodott öregkori tartalékokról, az élete utolsó szakaszában nyomorban éljen. Tehát legalább egy minimális szintű nyugdíjat adni kell, szolidaritási alapon, az adófizetők terhére még annak is, aki butaságot butaságra halmozott, vagy rossz pályára tette az életét, vagy akinek balszerencséje volt. De nem értenék egyet azzal, hogy ilyen esetben a többi adófizető terhére az emberségesen megszabott minimumnál többet osztogasson az állam, tulajdonképpen elvéve ezt a pénzt azoktól, akik készek mai fogyasztásukat csökkenteni a tartalékképzés érdekében.

A nyugdíj példáján szemléltettem az alapgondolatokat. Tehát az állam szerepe ket-tős. A többi adófizető terhére mentőkötelet adni annak, aki a saját hibájából vagy a sors hibájából végzetesen rossz állapotba kerül, és segíteni azt, hogy az önmaguk-ról gondoskodni akaró emberek erőfeszítése ne vesszen kárba. Ez nagyon nagy felelősség.

Külön is kiemelem az infláció elleni védelmet; talán ez az egyik legnehezebb része az állami felelősségvállalásnak. Tegyük fel, hogy hirtelen felgyorsul az infláció. Megengedhetetlen, hogy az öregedő állampolgár azt a tragikus élményt élje át: „Évtizedeken át takarékoskodtunk, és most elmosta a nyugdíjunkt az infláció.” Törvényesen meg kell védeni az állampolgárt ettől. Az állam felelős a pénz stabilitásáért. Ha a mindenkori pénzügyi kormányzat hiperinflációt generálna, utána ne moshassa a kezeit annak láttán, hogy a nyugdíjalapok tőkéjének értéke nullára íródott.

L. M. De azt csinálta, és talán most is megtehetné.

K. J. Ilyen végletesen ez szerencséire nem történt meg, mert a magyar infláció nem lépte át a mérsékelt infláció határát. Annyi azonban igaz, hogy a nyolcvanas években végbement az akkori régi nyugdíjak reálértékének igen jelentős lemorzsolódása. A jelenlegi szabályozás ad némi védelmet az inflációs hatás ellen. Amit hangsúlyozni szeretnék: a nyugdíjrendszer előttünk álló reformjának – amelynek szerintem tovább kell lépnie a decentralizálás irányában – nem gyengítenie, hanem inkább erősítenie kell az infláció elleni védelmet.

L. M. Gondolom, most már áttérhetnénk, a kívánatos végállapot körvonalazása után, az átmenet problémájára.

K. J. Maradjunk a nyugdíjak példájánál. Az életkor függvényében kell más és más választási lehetőségeket nyújtani. Minél idősebb emberről van szó, annál inkább tudomásul kell venni azt a tényt, hogy kevesebbet, szélső esetben már semmit sem tud tenni

saját pénzügyi forrásainak megteremtéséért, tehát mindinkább rá van utalva az állami, illetve a magyarországi helyzetben a félállami, TB jellegű nyugdíjra.

L. M. Ez a helyzet mondjuk azzal, aki ma hatvanéves.

K. J. Ezzel talán túl korai életkornál húznád meg a határt. Nézetem szerint nem állítható az, hogy az a mai hatvanéves ember, aki ép, egészséges és munkaképes, már semmit se tudna magáért tenni.

L. M. Elég korlátozottan.

K. J. Nem fogadom el, hogy egy hatvan- vagy hatvankét éves mindenképpen adjon fel minden aktivitást. Joga van a hivatalos nyugdíjkorhatár időpontjától kezdve valóban inaktívnak maradnia – de akkor ne kerüljön valamiféle nivellálási elv alapján ugyanabba a helyzetbe, mint az, aki a korhatárhoz érve nem megy nyugdíjba. Származzék az egyénnek kézzelfogható előnye abból, ha elhalasztja a nyugdíjba menést, feltéve persze, hogy a munkaadónak szüksége van a munkájára.

A végletes eset az az idős ember, akiről ténylegesen látható, hogy önmaga keresményéért nem tehet semmit. Ettől a véglettől a teljes választási szabadsággal rendelkező húszévesig számtalan közbeeső, átmeneti eset van. Meg kell próbálni az új rendelkezésekkel nagyon emberségesen, nagyon együttérző módon úgy bekalibrálni az állami nyugdíjak, a decentralizált nyugdíjak és a jövedelemadók arányait, hogy azok együttvéve minél inkább összhangba kerüljenek az imént kifejtett etikai elvekkel. Persze, ahogy azt már az imént hangsúlyoztam, még ha az általános szabályok elég jól sikerülnének is, lesznek egyedi esetek, amelyekre az általános sémák nem jól alkalmazhatók. Ezekre az esetekre meg kell teremteni a rugalmas korrekciók lehetőségét.

Elismerem: ez nagyon nehéz feladat. A totalitárius politikai hatalom és a paternalista gyámkodás évtizedei mély nyomokat hagytak az emberek mentalitásában és mindennapi viselkedésében; most át kell szokniuk arra, hogy olyan kérdésekben, amelyekben az állam vagy a párttitkár döntött helyettük, maguknak kell dönteniük. Hosszú ideig kell valóban érzékelniük a megnövekedett választási szabadságot, hogy bízzanak abban, s a szabadság szabályai szerint, megnövekedett egyéni felelősséggel szabályozzák saját sorsukat. A reformált rendszer sem lesz képes súrlódásmentesen működni. Amit most ebben a beszélgetésünkben hangsúlyozni akartam, az a következő. Ne vesszünk bele mindjárt a gyakorlatias részletekbe, amint ez gyakran megtörténik napjaink vitáiban. A viták irányító elvek nélkül folynak. Ha van egyáltalán érvelés, az többnyire csak annyi, hogy üres az államkassza, meg kell szorítani a kiadásokat. Vagy a másik oldalon: legyünk „szociálisan érzékenyek”. Az én megközelítem megkísérelt elvi kritériumokat adni a reformlehetőségek közötti választáshoz. Még ha az általam javasolt kritériumok, etikai posztulátumok vitathatók is, jó lenne ezeken (vagy ezeken is) vitatkozni, s nem csak egyik vagy másik gyakorlati részleten.

L. M. Most az járt az eszemben, hogy miért nem terjednek el a készpénzkiemelő fizetési módok Magyarországon. Ennek egyik oka az, hogy nem tudtak még hozzászokni az emberek. Vagy miért vesznek csupán kevesen részvényt, miért vásárolnak ehelyett inkább aranyat, vagy miért a matracban tartják a pénzüket? Mert nem tanulták meg az optimális pénzbefektetés művészetét. Kérdezem: vajon a biztosítás, a tartalékképzés, az alternatív nyugdíjsémák területén nem lesz-e hasonló a helyzet? A fogékony, művelt, sikeres társadalmi csoportok fogják hasznosítani a finomabb, rava-szabb lehetőségeket, illetve megteremtik majd a maguk javára az erre szolgáló intézményeket, és a versenyképtelen, a kevésbé tanulékony rétegről való gondoskodás pedig ott marad az államra. Tehát, amivel te az államtalanítást, pontosabban az állam

szerepének szűkítését szeretnéd intézményesen elősegíteni, az újabb feladatot ró az államra.

K. J. Remélem, a beszélgetés eddigi részéből is kiderült már, hogy természetesen az államnak sokféle nagy szerepe van, miközben nagy felelősség hárul más szereplőkre is. Itt most az eddig elmondottakhoz még egy gondolatot fűznék hozzá. A biztosítási intézmények jelentős része számos fejlett gazdaságban a munkahelyhez kapcsolódik. Valamikor azt mondták, hogy vasutasnak lenni jó állás, mert az egy nyugdíjas állás. Ez azért volt így, mert a vasútnak volt egy nyugdíjpénztára. Én a háború előtt olyan házban laktam, amely az egyik nagy szénbányakonzern nyugdíjpénztárának a bérháza volt. Az olyan óriási munkaadóknak, mint a MÁV vagy a Posta, vagy pedig egy-egy szakmának, szakmacsoportnak, lehetnének vállalati, szakmai vagy szakmaközi nyugdíjpénztárai, betegbiztosítói. Ezek is decentralizáltak, nem állami intézmények. A munkaerő-piaci versenyben az ilyen munkaadó azt az előnyt élvezzi, hogy munkavállalóit részesíti a nyugdíjpénztár vagy a betegbiztosító pénztár kedvezményeiben, amivel magához tudja kötni a jó minőségű munkaerőt. A piacgazdaság munkaerőpiacán az a jellemző, hogy nagyon sok komoly munkaadó magasabb munkabért fizet, mint amennyi az egyensúlyi bér, mert ezzel erős ösztönző hatást akar elérni; azt, hogy a dolgozó féljen a jó munkahely elvesztésétől. Ennek a jelenségnek elmélete is van; így nevezik: az „efficiency wage”, azaz a hatékonysági bér elmélete. Az efficiency wage egy része nem pénzben fejeződik ki, hanem szociális kedvezményekben. Most újra felfedezzük a meleg vizet. A vállalathoz kapcsolt jóléti intézmények, amelyeket fel akartak teljesen számolni a magángazdaság meghonosításakor, léteznek számos fejlett kapitalista gazdaság sok nagyvállalatánál is.

L. M. Szerintem azt a szocializmus is a kapitalizmustól tanulta.

K. J. Most viszont folyik a tömeges likvidálása, és majd újra felfedezik, hogy még a vállalati üdülőnek is lehet üzleti haszna. Egészen biztos, hogy a vállalatok vagy szakmák által szervezett nyugdíjpénztáraknak és egészségügyi biztosítópénztáraknak lesz értelme a vállalat saját jól felfogott érdekében. Ráadásul most a munkaadóra van terhelve a táppénz egy része. A munkaadónak is érdeke, hogy belépjen olyan biztosítórendszerbe, amelyik helyette fizetné a táppénzt vagy annak egy részét. A jogi keretek ehhez nagyjából kialakultak, életbe léptek már azok a törvények, amelyekkel ilyen pénztárakat létre lehet hozni. Megjelentek a nonprofit intézmények is, és számuk gyorsan nő. Szerintem ez a szektor néhány év alatt fel tud futni.

Ennek a folyamatnak van egy fontos makroökonómiai vonatkozása. A szocializmusra az volt a jellemző, hogy az adókat beszedte az állam, miközben az önkéntes megtakarítás mértéke rettentő kicsi volt. A kényszerűen beszedett adókból a költségvetés finanszírozta a beruházásokat. Tehát a beruházásnak a fő finanszírozási forrása nem az önkéntes megtakarítás volt, hanem a kötelező adó. Az érett piacgazdaságban a beruházások nagyobb részének a finanszírozási forrása az önkéntes megtakarítás. Rendszerint nem úgy megy végbe ez a decentralizált finanszírozás, hogy a megtakarító közvetlen befektetést végez, hanem úgy, hogy a megtakarító pénztét vagy a bankba teszi, és ott köti le annak egy részét hosszabb időre, és a bank ad hosszú távú hitelt a beruházónak. Vagy pedig a megtakarító nyugdíj- és egészségügyi pénztárakkal és üzleti biztosítóvállalatokkal köt biztosításokat. Megjelennek a nagy intézményi befektetők, amelyek egyik-másik fejlett piacgazdaságban az összes beruházásnak negyedét-felét finanszírozzák.

Ez teljesen új megtakarítási szerkezet lenne. Ahogy csökkenteni tudjuk az adókat, úgy tudjuk növelni az önkéntes megtakarításokat. Nem lehet addig nagymértékben növelni a magánmegtakarításokat, amíg a társadalmi megtakarítás óriási hányadát elviszik az adók. Kétféle megtakarítás-beruházás processzus versenyez egymással: a kötelező adóra épített paternalista tartalékképzés rivalizál az önkéntes, decentralizált megtakarítással.

Sajnálatos, hogy ez a rivalizálás olyan pillanatban kerül napirendre, amikor éppen deficités az államháztartás. A reform emiatt nem kezdődhet látványos adócsökkentéssel, hiszen a kiadási oldalon mutatókozó első megtakarítások deficitcsökkentésre mennek el, s nem adócsökkentésre. Amikor a deficit már elfogadható mértékűre csökkent, akkor majd el lehet kezdeni az állami bevételek érzékelhető csökkentését is. Nagyobb megértésre és rokonszenvre találna a lakosságban az állam szerepének reformja, ha kezdettől fogva azt lehetne mondani: amennyivel kevesebbet adunk ki, annnyival kisebb az adó. Akkor azonnal megnyílna egy rés az önkéntes megtakarítás növelésére. Sajnos, a deficit miatt ez most nem így van, ami rendkívül megnehezíti az átállást. De talán ezen a szakaszon előbb-utóbb túljutunk.

L. M. Amikor kivonul az állam valamilyen jóléti kiadásnak a finanszírozásából, attól félnek az emberek, hogy egy szerzett joguk, szerzett előnyük végleg elvész. Valamiféle garanciára vagy ígéretre vágnak, amely szerint ez csak ideiglenes visszavonulás. Csak átmenetileg lesz így, és valamikor visszakapják ezt az elvesztett előnyt. A visszaszerzés esélyéről mi a véleményed?

K. J. Szívesebben látnám, ha mostantól kezdve a stabilizáció és az egyensúlyteremtés érdekében hozott gazdasági intézkedések között egyetlen olyan sem lenne, ami ideiglenes hatályú. Félreértések elkerülésére: most a korábban törvénybe iktatott állami gondoskodás redukciójáról beszélünk és nem a reálbérekről. A reálbérekre azt lehet mondani, hogy egyszer föl, egyszer le. Az remélhetőleg ideiglenes, hogy a kifizetett bér reálértéke 1995-ben csökkent, és őszintén remélem, hogy a helyzet javulása nyomán a reálbérek előbb-utóbb ismét emelkednek majd. Az minden rendszerben, mind a szocializmusban, mind a kapitalizmusban előfordul, hogy egy ideig nő, aztán csökken, majd később megint növekszik a reálbér. De a kérdésed, ha jól értem, nem erre vonatkozott, hanem a törvénybe iktatott jogosultságokra.

Nem szeretném, ha akár csak egyetlenegy jogosultságot is úgy vennének el, hogy közben azt mondanák: „Most elveszük, mert bajban vagyunk, és majd visszaadjuk akkor, ha jobb lesz a helyzet.” Csak azt kell elvenni, csak azt lenne szabad visszavonni, amiről az a meggyőződésünk, hogy tulajdonképpen jobb lett volna meg sem adni. Aminek a bevezetése egy szuperpaternalista és szuperetatista konstrukció keretében történt, és amelyről nyugodt lelkiismerettel azt mondhatjuk: az az egészséges, hogy a továbbiakban nem marad fenn. Etikai és gazdasági szempontból egyaránt kívánatos, hogy többcsatornás, többszektoros ellátórendszerek jöjjenek létre, amelyek között van állami szerep, sőt állami szolgáltató szektor is, de az nincsen monopolhelyzetben, nem dominálja az egész jóléti szférát. Ebben a szellemben előre s egy irányban kell haladnunk, nem pedig előre-hátra ingázva, hol új jogosultságokat osztogatva, hol pedig régieket visszavonva.

L. M. Azt mondod, hogy a vitákban ne így érveljünk a jogosultságok feltétlen védelmezőivel szemben: „Az ön álláspontja tulajdonképpen helyes, de most olyan nehéz helyzetben van az ország, hogy ideiglenesen le kell mondani róla. Legyen nyugodt, amint mód van rá, az ön álláspontja majd újra érvényesülhet.”

K. J. Így van. Szeretném a gondolatot az Alkotmánybíróság által is tárgyalt példával, az anyasági segéllyel illusztrálni. Egyetértek az Alkotmánybíróság álláspontjával: akik az anyasági segély elvárásának tudatában döntöttek a gyerekek nemzéséről és világra hozataláról, azokat nem lehet ex post kész helyzet elé állítani egy addig fennálló jog visszavonásával. Az viszont alkotmányjogilag is megengedhető és az általam is elfogadott etikai elvekkkel is konform, ha idejében bejelentjük minden állampolgárnak: egy év elteltével már megszűnik az anyasági segély régi rendszere. Ha a család a gyerekek számának megtervezésekor a döntést meghozza, akkor már ennek az új, a korábitól eltérő, szűkebb jogosultságot garantáló elvárásnak a tudatában tegye. És ettől kezdve ezt a jogosultságot már ne változtatgassuk; ez váljék az állandó, kiszámítható, hosszú távra érvényes jogi helyzetté.

Szeretnék ezen a ponton túllépni a kérdéseden, s ha már érintettem az alkotmánybírósági határozatot, ahhoz még egy kommentárt fűznék. Amint azt az előbbi példában is szemléltettem: egyetértek az Alkotmánybíróság határozatában sugallt egyik elvvel: az embereket nem lehet kellő alkalmazkodási idő megadása nélkül kész helyzet elé állítani; ebben a leszűkített, konkrét értelemben a szerzett jog nem vonható vissza. Van azonban a „szerzett jogok” védelmének egy népszerűsködő, populista értelmezése, amely egyszerűen racsniszerkezetben értelmezi a jóléti jogosultságok keletkezésének folyamatát. Csak egyik irányban haladhat; a jogosultságok köréhez hozzáadni szabad, de elvenni nem lehet. Amit egyszer adtak, azt soha többé nem lehet elvenni. Ez azt jelentené, hogy bármelyik társadalom bármelyik pillanatban, bármelyik kormány (ideértve a kommunista rendszert) törvénybe iktat egy állampolgári jóléti jogosultságot, akkor azt soha többé nem lehet lebontani. Ha így értelmeznénk a szerzett jogok védelmét, akkor az teljesen megbénítaná a jövő parlamenti és kormányok cselekvési lehetőségeit. Ha a magyar állami kiadások részaránya a GDP-ben hatvan százalék, és a tipikus nyugat-európai negyvenöt százalék, akkor a hatvan százalékról a negyvenöt százalékra nem tudunk másképp eljutni, mint hogy bizonyos, korábban az államra kiszabott feladatok egy részét államtalánítjuk. A szerzett jogoknak ez a „racsnis-elvű”, populista felfogása elfogadhatatlan, s az Alkotmánybíróság is hangsúlyozta, hogy a maga figyelmeztetését nem így érti. Nem ellenzi korábbi jogosultságok visszavonását, ha azt kellő alkalmazkodási idő előzi meg. A jogosultságok feltétel nélküli védelmezése sem jogilag, sem etikailag nem hagyható jóvá; semmilyen általános erkölcsi vagy közgazdasági principiumból nem vezethető le. A társadalmi fejlődést egyirányú utcába terelné, ahol csak adni szabad, elvenni tilos. A törvényalkotók jól fontolják meg, mielőtt adnak, s nem kevésbé alapos mérlegeléssel készítsék elő döntésüket, amikor elvesznek, de az alapos előkészítés ne bénítsa meg a reformot. Nyugodt ütemben, megfontoltan, emberségesen és tapintatosan előre kell haladnunk a jóléti szektor és az állami szerepvállalás reformjában.

FIGYELŐ

PAPIROS NŐK

Esterházy Péter: *Egy nő*
Magvető, 1995. 176 oldal, 580 Ft

Esterházy Péter új könyvében kilencvenhét szöveget közöl. Ezek a két tőmondatostól a néhány oldalnyiig terjednek. Mindegyikük „egy” nőről szól, aki szereti és/vagy gyűlöli az elbeszélőt. Mindegyik szöveg azzal a mondattal kezdődik, hogy „*Van egy nő*”. Ezek az egyszerű szabályok definiálják azt a bizonyos nyelvi teret, amelyben az író berendezkedik. Az „egy” kétértelműsége (számjelző vagy határozatlan névelő?) máris kecses lebegést teremt, a kezdőmondat ismétlődése ritmust, a szeret-gyűlöl kergetőzése, kavargása, egymáshoz hasonulása, átváltozása a játékos variációra való végtelen lehetőséget.

A szövegek tartalma erotikus. Beszűrődik ugyan a jellemzés, a körülmények gyors föl-vázolása céljából a „helyzet” (gyerekek, férfiek, politika, történelem, üzlet stb.), de a középpontban majd’ mindig egy férfi és egy(-egy) nő – férfitest, női test – a *helyzetet* kirekesztő képzel/valóságos erotikus kapcsolata áll, a mozdulat, az érintés, az elképzelés vagy a beszéd erotikájától a szexusig. Az író izléseken szabadszájú, a nemi érintkezés és szervek a köznapi beszédben bizalmas vagy trágár szavait könnyed biztonsággal emeli az irodalmi szövegbe. S ami jóval inkább tabu alatt áll, mint az intim testi vágy tárgya, beszél az intim testi viszolygás tárgyairól, a test rossz illatú kigőzölgéseiről, a szájszagról stb. A mondatkörnyezet-isme számára nagy tanulsággal szolgálhat az arról való meditáció, hogy mondatok, amelyek kigyűjtve – ilyen gyűjteménnyel szolgált Szokolczay Lajos a *Kortárs* szeptemberi számában – valóban néha izléstelennek tűnnek, majdnem soha nem azok eredeti helyükön.

Mondom, a tárgy erotikus. Mégis, ha megkérdeznék, erotikus könyv-e az EGY NŐ, ha-

tározott nemmel felelek. Valami különös hűvösség választja ketté a *leírást* és a *felidézést*: ami forrónak van leírva („*Ha van* láz, ez a ragyogás iszonyat és élvezet közt...”, „*Minden porcikájából süt az érzékiség*”), nem érzékíti meg a forróságot. Nem az ironia visszafogó, lehűtő funkciójára gondolok, ami persze mindig működik Esterházy prózájában, de itt nincs mit visszafogni, itt sok minden csak úgy mondvá van.

Ennek az olvasói *érzésnek* szeretnék utánajárni. Talán az sem megy még túl az érzésen, ha beszámolok arról a tapasztalatomról, hogy a könyvet válogatott, mérlegelt mondatok sorozataként olvastam. Igaz, igaz, minden könyv ilyen megírása, keletkezéstörténete szerint, de az olvasásban ez gyakran ellepleződik, és a mondatok evidensekké válnak. Az, hogy ezeket a mondatokat *fogalmazták*, formálták, stilizálták, valamiképpen mindvégig a felszínen maradt, egyetlen pillanatra sem rejtőzött el. A szöveg ugyan az olvasó asztalára került, és mégsem került ki a műhelyből. Aminek feltárása gyakran olvasói erőfeszítést igényel – mintegy erőszakot, melyre a naivabb olvasat nem is vállalkozik, hogy ugyanis most *ne* a sorsmetaforát betűzzük azonosulva és azonosítva, hanem a mesterséget fürkésszük –, a *hogyan csinálja?* kérdése itt olyannyira előtérben áll, hogy minden mondat jelenti: így meg így, így meg így.

Vannak persze fölötte stilizált könyvek, és az sem szokatlan, hogy a műhelymunka, az *íródás* nyomait szándékosan az olvasó elé tárják. Ha az író nem rejti el eszközeit, az is eszköz lehet, és önmagában nem bírálható. Az elbeszélés szellemét kell rekonstruálnunk, hogy itélhessünk.

Azok a különleges feltételek, amelyekkel az író a nyelvi teret meghatározta, természetesen tartalmi megszorítások is, e szövegek világának, a világ szereplőinek és határainak kijelölése. A szereplők: egy férfi és különböző nők, a világ pedig két szélsőség között van kifesztve, a nőknek a férfitra irányuló szeretete és gyűlölete között. A szövegeket

a férfi mondja. Az írói cél az erotikus szeretet-gyűlölet ikerjelenségének relativizálása, bizonytalanná váló határainak, megkülönböztethetetlenségének, cserebomlásának megmutatása. Szinte: a két szélsőség egybe-huppanása, ami közé pedig a szövegek világa ki volt feszítve. És ez nem is mondana ellent az erotikus szeretet-gyűlölet patetikus világtalanságának. Ám mivel itt egy férfi végtelenül sok nővel áll szemben, s ennek értelme (hogy erotikus kalandsorozatról és/vagy képzelgésorozatról, egy férfiélet emlékeiről és/vagy egy, néhány, sok mintát kilencvenvalahány alakba öltöztető éberáalomról van-e szó) szándékosan nyitva van hagyva, a férfi válaszérzése nem lehet ugyanolyan súlyú, mint a szeretet-gyűlölet. A könyv elbeszélő hőse a szeretet-gyűlölet konfigurációinak elszenvedője és megfigyelője. A maga párhuzamos reakciója a *testi vágy-estí viszolygás*.

Vágy és viszolygás (csak viszolygás, nem fekete undor, iszony) maga is ikerjelenség ebben a könyvben, s módot ad a (női) test adott, időleges vagy időmúlás okozta romlékonyságának (gusztustalanságának) részvétden megfigyelésére, pontos leírására s annak az emberi, nagyon is emberi tapasztalatnak a variálására, hogy a viszolygás nem szükségképp emésztí el a vágyat.

Kérdés, feltárult-e ezzel az ismertetéssel az elbeszélés szelleme. Azok az író által önmagára mért *redukciók*, a könyvnek határt szabó és formát adó korlátozások, amelyeket előadtam, bizonyos *költői* intenzifikálásra, kihagyásra köteleznek, vagy – legyünk óvatosabbak – vektorai ebbe az irányba mutatnak. *Odi et amo*: ezzel a két súlyos állítással meg vannak vetve egy (költői) világ alapjai. De Esterházy – ebben a könyvében – mégsem költő, hanem *romancier*. Olyan kedvvel fest, felsorol, használja a tárgyi világ gazdagságát bányászó gyűjtéseit, enged villódzó ötleteinek, amely nem a sűrítő költőre, hanem a kiterjeszkedő regényíróra jellemző. *Odi et amo*: ebben a (prózai) kontextusban ezek csak szavak, absztrakciók. Történetek és karakterek olyasféle összefoglalásai, mint a világirodalom Karinthy-féle tréfás szűrletei: csak a történetek és karakterek maradnak ki. Holott a vektorok itt más irányba mutatnának. A történet(ek) és a karakterek irányába.

A beépített lebegtetés, bizonytalanság

azonban nem kínál olyan szilárd talapzatot, amelyen ezek fölépülhetnének, az absztrakt keret nem hasít ki olyan háromdimenziós tereket, amelyben berendezkedhetnének. Húsvér jelleme csak az öreg színésznőnek van az 53. számú szövegben, történet csak a 81. számúban sejlik fel; mindkettő kilóg a sorból, s ami az utóbbit illeti, ott az erotikus játékhoz („*Mindenemet végig tudja masszírozni*” stb.) szerzetlenül illeszkedik a „*Közben mesél a régi időről*” szövegű mondattal átkötött történet, ez a talán ajándékba kapott anekdota egy letartóztatásról.

Summa: Esterházy szövegfűzért adott a kezünkbe, amelynek maga szabta belső törvényei széttartanak. Nem költemények, és nem is regény.

De talán nem volna szabad ilyen hőttkomolyan fűrkészni az EGY NŐ kompozíciójának lehetséges konzekvenciáit, elvégre állítólag csak az ökor konzekvens. Esterházy feldobott egy struktúrát, amelyre kilencvenhét variációt adott. Imitt-amott felolvasott belőle, a kiváló Dész László a háttérben fűjt hozzá a szaxofonján. Most az egészet könyvben publikálta. A játékhoz jogunk van szabadon viszonyulni, nem köteleztetünk az egység érvényesítésére. Az egyik szöveg érdekel bennünket, a másik nem, az egyiket szeretjük, a másikat nem. Én paradox módon azt a szöveget szeretem (a vége felől nézve) a legjobban – és ezért teljes terjedelmében idézem –, amely mindazt *in nuce* tartalmazza, ami fölött kritikát gyakoroltam. S az író mégis – ezekre az ellenvetésekre előre reflektálva, beépítve, fölé lebegve – igen magasra tudja felvinni és nagyszerűen tudja lezárni *szövegét*. Esterházyban van erő, tartalék újabb jelentős *művekre*.

„Egy nő (9).

Van egy nő. Gyűlöl. Szeret, szeretett, egész délután szeretett. Nem szeretem a kefélni szót, a dugni t pláne nem, a baszni szeretem, de az meg a szöveget nem szereti, hogy tréfával éljek: szétkúrja azt. Odáig meg nem züllhetek, hogy azt mondjam, persze kurzúval: azt csináltuk. Okádnék. Ha picikét távolabb volna a mondat egyes szám első személye tőlem, vagyis kevesebb felelősséget éreznék, ami jó volna, ezen dolgozunk, szabadabb volnék, és főként nem kényszerülnék színös-szüntelen, ha részlegesen vagy ironikusan is, jó színben föltűnni, akkor, vagyis ha tetőtől talpig regényhős volnék, híd »én« és »mi« közt (hogy csupán a legfontosabb füg-

gőhíd-fajtákat említsem: egyszerű, külön lehorgonyzott, önmagában lehorgonyzott, azután a kábelhíd, a ferdekábeles hárfahíd, a ferde csillagkábeles, a ferde legyező alakú és az egybilonos ferde hárfakábeles), nos, akkor – a noson felül – azt mondanám, hogy egész délután bibiztünk.

Nem a zabolátlanságot említeném első helyen, a szilajságot, amellyel újra meg újra egymásnak estünk, egymásba csattantunk, noha ennek egyszerűsége, elemi volta fontos, és nem is csak azt, azt a kézenfekvőséget, hogy jólesett, jóóó vóóót, de ezzel már közelednénk ahhoz, amit mondani akarok, egyelőre a személytelen élvezethez, a bennünk lakozó, tőlünk már-már független élvezkedéshez, a testek pogány vidámságához. Izomlázunk lett, égett a farkam és égett a pínája, be is kellett krémeznünk, ziháltunk, mintha egy igen magas hegy tetején volnánk (Popocatepetl például). Atöleltem, úgy aludtam el, vagyis elaludtam, és ő horkolt, mert ő is elaludt. Légiesen horkolt, mint a finnek, pedig színmagyar. Ezt akartam mondani? hogy édesen aludt a karjaimban, akár egy gyerek? Nem. Majdnem ellenkezőleg – úgy érve, minden értelmezés rossz, miközben valamit mégis tudnék mondani. Az például igaz, hogy ő lágyan, csöndesen feküdt, én pedig vágy nélkül. Nem mondom, hogy boldogan, de nyilván nem is boldogtalanul; kézenfekvő. Szomorúan sem, ahogy a latin közmondás elvárná. Nem megelégedetten, de kielégülten. Úgy feküdtem ott a növel, avval a növel a szobában (még vagy öt percet, mint egy lapos vigjátékban), hogy nem volt kérdés bennem és nem intézetett kérdés hozzám sehonnét, se Karéliából, se a Csallóközből, se a Mennynek ő országából. Létem, voltom, fekvésem nem volt kérdéses, ezt akartam mondani.”

Károlyi Csaba kitűnő bírálatot írt a könyvről NŐ, NAGYKORÚSÁG, REGÉNY címen a Népszabadság július 4-i számában. Minden sorával egyetérték – az utolsó bekezdésig. Pontosabban az utolsó mondatig. Ebben az utolsó bekezdésben Károlyi – hasonlóképpen ahhoz, ahogy az imént én is tettem – félfordulatot ad bírálatának, s felteszi a kérdést: ha nem osztozhat is Nádás Péter ajánlásával, hogy az EGY NŐ „nagy könyv” volna, vajon ez volt-e Esterházy szándéka. Helyes. „Nem arról beszél-e állandóan Esterházy, hogy ez a nagyság már nincs, elveszett, odavan végleg, már nem lehet felidézni, valami mást kell tehát csinálni?” Talán ez is igaz. De aztán ezzel fejezi be kritikáját: „Az a nagy kérdés: van-e más választásunk?” Az én kérdé-

sem: miért *ne* lenne? Melyik volt az a baljós éjszaka a nyolcvanas évek végén, amikor kimondatott, hogy többé nem lehet nagy művet írni? Vagy nagy műre vágni? Én Várady Szabolccsal tartok, aki A LÁB című költeményében hasonlóképpen egy testrésszel foglalkozott, s mottójában megírta: „A témám a láb. / Nem adom alább.”

Radnóti Sándor

A VALÓSÁGOS FIKCIÓ

„Majd betért egy henteshez is, és nagyobb összegért úgynevezett párizsút vett.”

(Bródy Sándor)

Térey János: Szétszórátás
Cserépfalvi, 1991. 48 oldal, 39 Ft

Térey János: A természetes arrogancia
JAK–Pesti Szalon, 1993. 80 oldal, 120 Ft

Térey János: A valóságos Varsó. Panaszkönyv
Seneca Kiadó, 1995. 84 oldal, 480 Ft

Térey János költészete kétségkívül a kilencvenes évek magyar költészetének legérdekesebb fejleményei közé tartozik. Nyelvteremtő ereje, versformáló tehetsége meggyőző, versvilága zárt, belülről fejlődő, öntörvényű rendszer, amelyen belül az egyes művek úgy kapcsolódnak rendszerekké (tematikai, intonációs, motivikai ciklusokká, illetve kötetművekké), hogy ugyanakkor megőrzik műegész voltukat, makettviláguk egyszerűségét. Mégis azt gondolom, hogy a kritikának és az irodalomtudománynak némi önmérsékletet kell tanúsítania Térey elemzésekor; hiszen nem feledhetjük, hogy vizsgálódásunk tárgya lényegében véve még nem annyira tárgy, mint inkább egy folyamat – amelynek természetéről keveset tudunk –, és ennek a folyamatnak a kísérőjelenségei, fő- és melléktermékei, amelyeket akkor sem kell feltétlenül késztermékeknek tekintenünk, ha maga az alkotó többé-kevésbé már letett a velük való további bibelődésről. Amikor tehát kézbe vesszük Térey köteteit, és feltesszük a kérdéseket: Mi ez? Milyen valami ez? Mi van itt? –

célszerű olykor ilyen kérdéseket is megfogalmaznunk: Mi keletkezik, mi formálódik itt? Mi történik itt? Vagy éppen: Miért történik, keletkezik, formálódik az a valami, amit látunk, hallunk, olvasunk?

Kiindulópontként az a sajátosság látszik a legérdekesebbnek, ami a legkorábbi versek óta Térey valamennyi lírai és prózai munkáját jellemezte: ezek a művek mindig önmagukon túlterjedő világot tételeznek fel, és ez a világ általában – bár természetesen átmeny bizonyos változásokon – nagyjából állandó, jól leírható, és a szöveghatárokról tudomást nem véve áll a művek hátterében, mintegy ciklusokká fogva össze azokat. Helyszínei általában: nagyvárosi lakások, kávéházak és gyakran zárt terek: kolostor, katonaiskola, gettó. Szereplői is visszatérők, egyénítettek, de alapvonásaikban tipizáltak: Hedvig (néha Lilla), a „*megcsappant népszerűségű diva*”, illetve tanárnő vagy ápolónő; a méltatlan barátok, akik lehúzni igyekeznek a főhőst, de ő kiválik közülük, és *méltóvá* válik (vagy erre törekszik, úton van efelé); tekintélyzemélyek, akik szenttelenül szemlélik a főhőst, és a fennálló rendet testesítik meg; végül (illetve elsősorban) a főhős, aki katonaiskola hallgatója, fiatal szerzetes, kollégista, esetleg magányos bohém, mindenképpen jobb sorsra érdemes, tehetséges, szép jövő előtt álló, ám egyelőre a kezdeti nehézségekkel küzdő fiatalember. A szereplők, a helyszínek és a történések ismerősek. Eszünkbe juthat Stendhal, Balzac, Knut Hamsun vagy Bródy Sándor, Szomory Dezső, Kóbor Tamás és Molnár Ferenc is: egy fejlődésregény legtípusosabb szereplői, viszonyai és helyzetei ezek.

(Már első kötete és prózatöredékei ismeretében feltételezhető volt, hogy a verseknek ez a háttérvilága kerek epikai világot, annak kidolgozására, végiggondolására való törekvés erős epikus tehetséget rejt. Az 1995-ben az *Élet és Irodalomban* sorra megjelenő novellák bizonyítják ezt: az EDZÉS A MÉZESHETEKRE, A KOPTER MÉLTATÁSA, a VESZTEGZÁR olvastán látható, hogy Térey budapesti élményei megteremtik a maguk epikai auráját is.)

Térey szövegeinek tehát nagyon erős epikai hátterük van. Ennek a fiktív valóságnak az emberi viszonyai rendkívül szigorúak, valamifajta brutalitás mindig jellemzi őket, társadalmuk zárt vagy nehezen átjárható, tör-

vényei önkényesek. Ha pszichológus volnék, ennek a világnak a megjelenítését elvagyódásnak nevezném. Valójában azonban ambivalens nosztalgia ez, elkívánczolás és félelem egyszerre; nem a régi *szép*, hanem a régi más-ként-ronda időkre és helyekre irányul. Leggyakrabban persze a századforduló Lipótvárosából emel ki kellékeket, de ugyanilyen gyakran világháborús polgári hadszínterek, a pesti és a varsói gettó is része ennek a környezetnek; megszálló csapatok, barbár hordák vonulnak át a városon, vagy vonultak át rajta nemrég, miután szenvedést okoztak a lakosságnak. Az ezekkel járó érzelmi terhek azonban nem érződnek a szövegekben: a főhős ezeken a megpróbáltatásokon már túl van, sőt néha úgy érezzük, bele is fásult ezekben. Térey nem később bekövetkező szenvedésektől fél – mint ahogy a tatárok eljövételétől való szorongás a lényege Buzzati A TÁRPUSTÁ-jának –, hanem már bekövetkezett összeomlás utáni képet fest: *meglévő belső szenvedése*hez keres azokkal arányos megpróbáltatásokat.

Természetesen a helyszínek csak kisebb részben eredeti álmódosítás eredményei. Jórészt ismerős terek ezek: a német és az angol romantika helyszínei, a századforduló, a szecesszió helytopozsai térnek vissza újra és újra, többnyire végképp oda nem illő rekvizitumokkal kiegészülve: barokk térelemekkel, Zrínyi-idézetek, lovagregék, széphistóriák motívumaival; másutt francia ballada keretei között megjelenő Zola-toposzokkal, rockutalásokkal. Ami azonban közös ezekben az epikus mozzanatokban, az az emóció *térrélménnyé* formálása. Még a belső helyek, utcaképek és zárt terek ábrázolásában is megmutatkozik egyfajta álomszerű tágasság, a fojtott levegőjű szobabelsők leírását is átjárja valami éles, hideg légáramlás, amit a történések bonyolításának álomlogikája és a nyelvi elemek geometrikus rendje sugall:

„A februári, ostoba ébredők.
A színre buktak, újra merev homály;
értetlenek, honnan hová is.
Tűzfalak öble a tér alattuk.”

Az alkaioszi strófa diszkrét lüktetése még jobban kiemeli a gondolatritmus sodrását, a két-három szóból álló, egymás mellé helyezett

egységek kitágulását az utolsó sorban. Ezt a hatást erősíti az első három sor plasztikusan nem megragadható vagy kódos tartalma, ami kinyílik a zárósor térábrázolásában. Hiába sugall tehát szűkösseget, bezártságot a *tűzfal* szó, a vele kapcsolatba állított *öböl* és a *tér* említése kiterjeszti az olvasó térérzetét, és az *alattuk* ennek a szélességnek ad magasságot, légteret. Gyakran találkozunk Téreynél efféle kettősségekkel.

Az ily módon megépített fiktív világban szólnak meg tehát Térey versei, amelyekben bármennyi megélt hangulat és emóció zsúfolódik is össze, nincsenek a jelen terében és idejében játszódó jelenetek; nincsenek olyan élmények, amelyek a maguk konkrét viszonyai között jelenhetnének meg. Minden élethelyzetnek megvan a maga korábbi megfelelője; minden szomorúság déjã vu, minden pofon elcsattan már korábban is, a jelenben hallható csattanás csak visszhangja valamely korábbinak. A szereplők, a versekben említett és megszólaló személyek a legvadabb helyzetekbe vetődnek, és nincs tudomásuk arról, hogy ez az ide-oda vetődés lényegében véve botrány. A fantázia hullámain ugyanakkor maguk is figurából figurába utaznak, nem is álarcot viselnek, hanem egész lényük változik, egyik sorról a másikra cserélődik testük, szellemük, identitásuk, sokszor egészében véve: önmaguk.

„– *Ménjét a mesterek tornáján
körbeszaglásták ösztövére, mezei emberek.*”

„*A gazda? Fial hadnagy úr a német balladákából*”

– olvashatjuk a FIATAL HADNAGY-ban, és természetesen visszatérő narrátorunk az, aki ezúttal a német romantika fegyverzetében viv középkori diszletek között egy olyan viadalon, mely egy mai sportesemény nevét viseli. Máskor Térey saját életének eseményeire használ más korokra, élethelyzetekre érvényes kifejezéseket, és ezáltal kölcsönöz nekik részint történelmi távlatot, részint egyfajta időtlen lebegést.

Térey beszédhelyzete verseiben szintén gyakran változik. A megszólaló hang persze mindig a költőé (tehát nem változtatja nyelvhasználatát és énjét, mint Kovács András Fe-

renc, és nem is rögzül egy archaizáló énimázsban, mint Határ Győző), de a beszélő pozícióját nyelvhasználati elemekkel is jellemzi. Akárcsak Rakovszky Zsuzsa HANGOK ciklusa esetében, itt sem mindig tisztázott, hogy hol a határ a dramatikus beszédmód (a beszéd általi emberábrázolás) és a lírai (a beszédfordulatokból szabott álarc mögé bújás) között. Ez a sajátosság pedig már nemcsak a szövegek megítélését, de sokszor az értelmezésüket is megnehezíti. A VALÓSÁGOS VARSÓ kötetben ilyenek az idézőjeles szövegek, A JÓ AGÁR ÉS A VAD (állítólag, bár én nem találtam, Zrínyi VITÉZ HADNAGY-ából kiemelt szövege), a BONCTANI ALAPVETÉS ismeretlen eredetű újsághíre, A KETTŐS TAGADÁS két rövid monológja. Általában nem tudok mit kezdeni Téreynél a kontextusából kiemelt és saját, önálló műként szerepeltetett „talált” versekkel. Valójában ezek fedőszövegek, amelyek olyan versek helyét takarják le a könyvben, amelyeket Téreynek nem volt érkezése megírni. Azonban nem hiszem, hogy nem annyira magukra az idézett fragmentumokra, mint inkább a könyv-műben elfoglalt szerkezeti „helyi értékükre” volt szüksége. Ismét csak: teret formál velük.

Bármennyire epikusan átgondolt sorsuk van is a versek hőseinek és narrátorának, maguk a versek tisztán lírai alkotások. Térey nem keveri a két attitűdöt, még akkor sem, ha az alkotás folyamatának része a narrátor, illetve a főhős történetének elgondolása. Ugyanakkor nagyon fontos, hogy ne kössük a versek közléseit ezen a fiktív valóságon kívüli valósággelemekhez. Általában a költő nem is hagy módot erre az olvasónak, de a korai versek között van néhány, amit félre lehet érteni efféle értelmezéssel. A SZÉTSZÓRATÁS egyik verse a JÚDEA címet viseli, és így kezdődik:

„*A part. A szőke nyári dél.
Bárkák a zöld habok felett.
A szük öbölre szegzi még
íját a nap. Csönd. Fellegek.*

*A part. A sárga hold. Tűzek.
Öböl partján a vándorok...*”

A Júdea helynév, a bárka, a vándorok említése óhatatlanul azt a gondolatot ébreszti az

olvasóban, hogy a bevándorlási tilalom időszakának Palesztinájáról, zsidók illegális „aliázásáról” szól a vers. Ha azonban ezzel a prekonceptióval olvassuk újra a verset, rájövünk, hogy kiestünk a vers világából, és olyan közléseket kell tulajdonítanunk neki, amelyek Térey világtól biztosan idegenek. Az olvasónak az az érzése, hogy a költőnek valami hátsó szándéka volt a vers közléseivel, aminek nem tudunk utánajárni, tehát a megfejtés sejtése, a *megfejtetőség illúziója* hozzátartozik a Térey-versek hatásmechanizmusához.

Ezt az érzést erősíti a költőnek az a gyakorlat, hogy össze nem illő elemeket illeszt össze ironikus narráció, idézőjelbe tevő kommentárok nélkül. Ennek legfontosabb eszköze a *másnak nevezés* eljárása.

A *címbe*li másnak nevezés feladata: feszültséget teremtani cím és szöveg, név és megnevezett között. (Ennek korai, még sikerületlen példája ez a bizonyos JÚDEA.) Az olvasó így nemcsak a vers szövegét értelmezi, hanem egy külső értelmezési utat is keres. Ezzel megsokszorozódik a versszövegből kifejthető jelentések száma: az olvasó saját tapasztalataival egészíti ki a főszöveget, szituációba helyezi a verset. Természetesen az értelmezés során rá fog jönni, hogy ez nem más, mint illúzió, de addigra már megszabta magában ennek a távolságnak a terét: az ívet, ami névtől megnevezettig hajlik. Az eljárás tehát ismét geometriai, a versolvasó térélményét erősíti.

A másnak nevezés archaizáló változatában értelemszerűen történelmi asszociációink lesznek: PLANTAGENET, KÁVÉFORRÁS, MÄDCHENLIED, A VITÉZ HADNAGY, „AZ VIGYÁZÓ HALLIK BÁSTYÁRÓL, MINT SZÓLAL”, DUELLUM AZ AGGAL, POROSZ FORTÉLY ÉS VALLON INDULAT, BÁCSKA, BAJA LÉGVESZÉLY stb. Van ugyanennek egy aktualizáló változata is, amikor a mai politikai publicisztika kifejezéseivel nevezi meg (semmiképpen sem politizáló) dalait. Például: EGY TARTÓS VÁLSÁG ELŐJELEI, MÓDOSÍTOTT DOKTRINÁK, ELÉGTELEN AZ APPARÁTUS, MENTELMI JOG, BIZTONSÁGOS ÜGYMENET, A DONOR JOGAI. (Szikszai Károly BRIGÁDNAPLÓ-grafikáinak címét formálja hasonló logika.)

A *versek szövegén belüli* másnak nevezés elsősorban a két könyv-művet: A TERMÉSZETES ARROGANCIA és A VALÓSÁGOS VARSÓ verseit

jellemzi. A szereplők megnevezéséből valahová tartozásukra, társadalmi rangjukra következtethetünk: prior, kollegina, felföldiek, atyám, dekabrasta, alkotó atya, hadnagy. A másnak nevezés azonban egész események, történések megnevezésére is kiterjed. Sokszor mindössze arról van szó, hogy Térey saját élethelyzeteire olyan kifejezéseket használ, amelyek más élethelyzetekre érvényesek. Ha azt mondja: „*éveim száma szálka a régiék szemében*”, valójában csak stílusában archaizál, mondandója saját idejében is érvényes lenne; és éppen ez a trükk. A pátosz, a „Térey-féle emelkedettség” azt érezteti az olvasóval, hogy a megélt események maguk is archaikusak, *nem jelenvalók*.

A másnak nevezés sajátos esete az össze nem illő helyszínek és események kontextusba állítása. Ezekről már természetesen nem idegen az írónia. A LUNAPARKI TÚRA címe és kezdősorai:

„*Lekéstem a vasárnapi iskolát
és a templomkertben gyakorolok*”

mulatságosan mondanak ellent a későbbieknek:

„*és duruzsoló pártalok, és szünetelő
járatok, akár egy sóvárgott gyereknep.*”

Talán azt érezhetjük az össze nem illő események és helyszínek összeillesztésekor, hogy mindig mindenütt ugyanaz történik, vagy ahogy Juhász Ferenc mondja: Mindenki mindig ugyanazt csinálja. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk az egymás mellé állított toposzokat, beszédkellékeket, azt látjuk, hogy a vég, a rossz vég tartja össze őket: a tudatosan összeillesztett anakronizmusok mindig olyan dolgokat emelnek a fikció terébe, amelyek *elvesztek*. (Példánkban a vasárnapi iskola és a gyermeknap, a cserkész- és úttörőmozgalom veszett el egyaránt végérvényesen. Mindkettő közösség, tömegszervezet. Fontos észrevenni, hogy Téreyt ambivalens nosztalgia vonzza-taszítja az efféle közösségekhez, jöllehet félreérthetetlenül individuális személyiség, akitől idegen a kollektívizmus bármely fajtájának elfogadása.)

Magán a beszédmódon, a nyelvhasználaton belül is találkozunk ilyesféle össze nem illő elemekkel, mint például:

„Imponál, hogy szavatolsz értem
s berágok rád, hogyha kijózanodsz...”

Térey a legkülönbözőbb rétegnyelvekből merit kifejezéseket, fordulatokat, elsősorban olyankor, amikor ezzel versének beszélő hőseit jellemzi. Ez a rétegnyelv azonban sohasem *rontott* nyelv. A szlengből, diáknyelvből vagy máshonnan származó elemek elkülönülő építőelemként állnak a szövegben, mintegy (megint csak!) *térköztartó*ként, jelenlétük a szövegben nem otthonos, majdhogynem idézetszerű; és A TERMÉSZETES ARROGANCIA után ritkán találkozunk velük. Annál gyakrabban azzal a másik típusú beszédelemmel, ami egy letűnt, biedermeier-szecessziós világból maradt ránk – illetve nem maradt, de Térey éles fülle hallja meg és gyűjti össze olykor felbukkanó beszédfordulatait. Ez a nyelvezet az Ady jelentkezése utáni magyar prózában ritkán szerepel irodalmi szövegeként (olykor Csáthnál, Schöpflinnél és náluk sokkal jelentéktelenebb írónál), inkább csak ugyanolyan idézetként, mint Téreynél a szlengfordulatok. Valami okból az ezzel a beszédstílussal jellemezhető emberek nevetségessé váltak; a provincializmus és a kispolgáriság figuráivá az európeér-értelmiségi *Nyugat* értékterében.

A beszédmód változását példázza a SZÉTSZORÍTÁS-ban olvasható SZOMORY és A TERMÉSZETES ARROGANCIA egyik darabja, a VIZIT. Az első így kezdődik:

„A ház. Itt vívtad
perverz csatáidat a papírral,
a kielégülésig, a részeg
szó-onániák emléke itt kísért
a monumentális bérház falai közt
a málló kapualjban is, ahol
fölfele ígyszem.”

Ezzel szemben a második:

„A ház. Itt vívta ön
perverz csatáit a papírral...”

– tehát az egyetlen változás a tegező forma önözöre fordítása. Ez a megszólításforma mai nyelvérzékünk számára már archaikus színezetű, és némi feminin utóíze is van („*Én írok Önnek...*”), főként olyankor, amikor perverz

csatákról és onanizálásról esik szó. A köznyelv az önözést szinte csak a hivatalos és a nyilvános érintkezésben használja. Bizalmas, négy szemközti beszédben, illetve levélszerű, írott szövegben az érintkezésnek kimért, formális, régimódi formáját idézi, ami azonban egyfajta méltóságot is ad, és – bár nem szeretnék mániákusnak látszani – *távolságtartást*, a térbeliség tiszteletét.

Az időbeli visszatérés a századfordulóhoz, a *Nyugat* előtti időhöz azonban nemcsak általános polgári nosztalgia, hanem irodalmi másként gondolkodás is egyben. Természetesen ez az oppozíció nem a népi epigonizmus felé történő megkerülése a *Nyugat* szellemiségének. Az idő tájt létezett a magyar irodalomban egy a valódi nagyvárosi lét irodalmi eszményeire való törekvés, irányzat is. Ehhez kíván kapcsolódni Térey, elkerülve Ady túl nagy lélegzetét és sorskérdéses súlyosságát, Babits antik gyökerekből táplálkozó, örök erkölcsi kérdésekkel birkózó nagyságát. Persze ugyanez a sorskérdés-ballszt terhelte a kor magyar irodalmának minden irányzatát Adytól Herczeg Ferencen át Rákosi Jenőig. Térey tehát épít egy fiktív hagyományt (részben a meglévő toposzokból), amely Szomory Dezsőhöz, Bródy Sándorhoz, Kóbor Tamáshoz, Molnár Ferenchez és másokhoz kapcsolódik; egy polgári-bohém, a lipótvárosi, szemita jelzőkkel és kávéházak, kuplerájok helyszíneivel jellemzett életforma (epikusán átgondolt) világának költészeti re(?)konstrukcióját. Ez az installációegyüttes mutatkozik meg koncentráltan a KÁVÉFORRÁS című versben.

„Kávéforrás, rácsos erkély;
kákabélű konzumensek
migrénűző gyógyhelye.
Füstöt fújok önfeledten
mind a négy sarok felé...”

Szó sincs ennek az életformának az idealizálásáról:

„Forgójajton átzuhanva
szembesülni a homállal
s kóbor ebként járni benne”

– zárja a verset. Mint ahogy a visszanyúlás az előzményekhez a *Nyugat*-hagyomány elvetését sem jelenti. A legképtelenebb módon:

Ady-utalásokkal, stilisimitációkkal idézi meg a *Nyugatot*, ilyen sorokkal: „*az advent engem ünnepel*”, vagy „*A késervét. Helyem van a tavaszban*”. A KÁVÉFORRÁS-ban azonban egy korábbi beszédmód idéződik meg – csakhogy összehasonlíthatatlanul plasztikusabb költői nyelven. Ez ennek a szerepjátnak a kulcsa. Amikor Weöres a PSYCHÉ írásakor álarcot öltött, a magyar költői nyelv egyik legtermőbb állapotához nyúlt vissza. Térey a magyar poézis történetének talán legfáradtabb, legelhasználtabb stádiumát választja, és oltja be a maga szubkulturális szókinccsel és nyelvtelentő tehetségével. Ez a vérátömlesztés támasztja fel ezt a fáradt, beteg, azóta újításai-ban is megfakult lírát.

Ezek után csak egy kérdés marad. Ha Térey olyan tehetség, és annyi mindent tud a mesterségről, mint az eddigiekből is sejthető (talán, annak ellenére, hogy nem állt szándékomban verszenéjét, gyakran remek időmértékes verselését és olykor figyelemre méltó rímeit, izgalmas jelzős szerkezeteit elemezni; az ifjabb kritikuszemzedék ezt bizonyára megteszi majd), mi az ördögre jó ez az egész álarcosbál? Nos, amikor a versek központi figurája körül eltűnik az időgépen áthurcolt százfördülő installáció, és a verstérben lényegében a költővel azonos narrátor áll, lényegében a költő környezetével azonos környezetben, azt tapasztaljuk, hogy a narrátor és környezete kettős (oda-vissza) transzponálása során ez a poétikai gyakorlat *betölthető teret* hozott létre az élet eseményeinek feldolgozásához. Meggyőződhetünk erről, ha a SZÉTSZÓRATÁS-kötetben megjelent, nem igazán sikerült ANZIX, DEBRECEN című verset összehasonlítjuk a májusban az *Élet és Irodalomban* megjelent A JUSS vagy a *Holmi* júliusi számában közölt A VISSZATÉRT FÖLD című versekkel. Ezek a versek sem végleges foglalatai még annak a tapasztalatanyagának, amely a gyermekkor-fiatalkor emlékeit dolgozza fel. Akad bennük modorosság, prózába hajló, megoldatlan rögtönzés, miegyéb. De ahogy annak idején az ANZIX, DEBRECEN-ben írta: „...szeretnék / régóta eltagadni minden percét / az itt elgördült évadoknak – és / mégis, megint ma összeáll a kép.” Ezt kell győzni munkával, tehetséggel, türelemmel.

Bodor Béla

SZESZÉLY ÉS FELADAT

Paul Verlaine: Szaturnuszi költemények –
Poèmes saturniens

Fordította Térey János

Cserépfalvi, 1994. 156 oldal, 250 Ft

Megvallhatom, csöndesen ünnepet ültem, mikor megjelent Térey János munkája, a SZATURNUSZI KÖLTEMÉNYEK fordítása. Íme, hát nemcsak angol, nemcsak német vagy orosz vagy éppen görög költészet van a világon, a fiatalabb – egészen ifjú – korosztály egyik jeles szerzője egy francia költőre vetett szemet! Méghozzá egy (ma már) klasszikusra, akinek a tetejébe számos magyar fordítója akadt, nem akárkik; s verseinek válogatása is már jó néhányszor megjelent. Úgy látszik, a fordítani hajlandó szerzők végre újból fölfigyelnek a francia lírára, mely nagyszerű magyar kötetekbe költözött, de mintha túl végleges mozdulattal csuktuk volna rá e könyvek fedelét. Ahogy Bennt, Mandelstamot, Poundot, Szapphót fordítanak legkiválóbb ifjú tehetségeink, miért nem szemelnek ki maguknak franciákat is? Arról persze lemondok, hogy a francia klasszicista tragédiaírók körül olyan sürgés-forgás támadjon, mint Shakespeare körül (újra), igaz, erről is nehéz szível; de azt legalább megértem, hogy Petri vérbő Petri-darabokat gyúr Molière-szövegekből. Hogyha csupán a francia irodalom, jelesül a költészet szempontjából tekintjük át a közelmúlt és a jelen magyar műfordítói tájékozódását, akkor a kép eléggé vigasztalan: a kincskereső, kalandozó, az idegen ünnepeért útra kelő és az aranygyapjú keresésére induló fordítók (egyáltalán érvényesek-e még ezek a fordítóktól származó, önstilizáló metaforák?) mintha kevésbé érdeklődnének a hajdan oly lelkesen búvárolt terület iránt. Értsük meg őket? Ha nem merő agrém, lázbeszéd általánosságban jellemezni egy nemzeti poézist, talán mégis megkockáztathatnánk annyit, hogy a XVII. századtól a szimbolistákig, majd Apollinaire-ig, Bretonig és Valéryig terjedő időben a francia líra erősebben szabályozottnak, értelmezettnek és titoktalannak tűnik föl, mint a német vagy angol nyelvű poézis. (A franciák maguk is mondogatnak ilyesmit; az persze más, nekik sza-

bad.) Baudelaire-t, Rimbaud-t, Mallarmét fordítani persze újra meg újra időszerű, nélkülözhetetlen lenne, csak hogy ezek a nagy újítók az egész kiművelt francia ritmikai, stilisztikai, tropológiai (stb.) hagyomány birtokában alkottak, s ennek bizony nem lehet csak úgy készületlenül nekilátni, mint egy mai szabad versnek (hogy pontatlanok legyünk). A megnevezett költőktől ennél fogva inkább a harcedzett, a termékeny műfordítói generációk tagjai fordítottak, eltérő minőségben. Különbösen is bánatosan nézhetünk körül a vidéken: kiváló fiatal dekonstruktív tehetségeink közül hányan győznék, hogy szép tiszta alexandrinusokban, him- és nőrimet változtatva dolgozzanak ki egy Baudelaire- (vagy Mallarmé-) darabot? A francia költészetről szerzett és továbbadott ismeretek is mintha útját állnák a fölfedezőkedvnek: hogy mást ne mondjunk, Hugo több ezer oldalán még mindig számtalan meglepetés érhetné a reménybeli fordítót és munkájának későbbi olvasóját.

Ezután a tények: Térey János lefordította Verlaine *POÈMES SATURNIENS* című kötetét. Somlyó György előszava, mely igen tartózkodóan ajánlja az ifjú pályatárs munkáját, joggal méltatja a vállalkozás *teljességét*. Csakugyan, amennyire természetesnek vesszük, hogy egy regény vagy dráma fordítójának elejétől végéig adaptálnia kell a szöveget, annyira ritkaságszámba megy, hogy egy eredeti verseskötet egészét nyújtsa át a fordító, egy fordító (és a könyvkiadó). Pedig *A ROMLÁS VIRÁGAI* és a *FÜSZÁLAK* óta ismét nyilvánvaló, ami korábban századokra feledésbe merült: a verseskötet éppúgy kompozíció, mint az egyedi vers, makrostrukturaként, kontextusként többletjelentéseket hordoz, és értelmezi is az egyes szövegegységeket. Néha bizony hasznosabb és – esztétikai, poétikai értelemben – informatívabb volna, ha a különféle „válogatott versei” helyett, netán mellett egy-egy nagy klasszikus bizonyos önálló gyűjteményeit fordítatnánk le, jelentetnénk meg mint egységes opust. Nemcsak a *TESTAMENTUM* (mármint a *NAGY*) jelent szükségképpen többet, mint egy-egy szakasza vagy balladája, hanem például – a franciáknál maradván – egy teljes Ronsard-ciklus vagy Maurice Scève *DÉLIA*-jának egésze is többet – vagy ami fontosabb: mást – mondana, mint egy-egy kiválasztott részlet. Verlaine-t szívesen fordították

költőink, tették közzé kiadóink, ámde közközön forgó – Kálnoky László válogatta – gyűjteménye a szép, a jelentős darabok mellett hallatlanul tarka, egyenetlen anyagot nyújt át, talán bőkezűbben a kelleténél – és persze számos fordító egyéni nyelvének sugártörésében. Nemigen lehet fölbecsülni belőle az egyedi kötetek sajtószerűségeit. Nos, az eltökélt fiatal fordító most ezt lehetővé teszi számunkra.

Hogy miért esett választása Verlaine pályakezdő kötetére? A kiadói reklámszöveg nem mulasztja el fölhívni a figyelmet költő és fordító életkorának azonosságára. Az analógia visszamenőlegesen kiterjeszthető: amint néhány vers költőjének gimnáziumi éve alatt keletkezett, úgy fordítója is akkor tájt kezdte... De inkább magáról a kötetről beszéljünk.

A *SZATURNUSZI KÖLTEMÉNYEK*-kel páratlanul érett költő mutatkozott be. A hanghordozás, a stílusfajták, a költői nézőpont sokrétűsége, változatossága tekintetében nem is haladta meg későbbi pályáján; inkább egy-egy szöveget, érzésfajtát, megközelítést, majd – hanyatló éveiben – témát próbált ki az ezutáni kötetekben. Életművének kiemelkedő pontjai a *SAGESSE*-ig, nagy bűnbánó kötetéig megjelenő gyűjtemények. Ezután bő másfél évtizedig meghökkenően felhígul a költői teljesítmény, kivált nagy szimbolista pályatársaiéhoz mérve. A kimagasló versek körül, szeszélyes területi eloszlásban, jó és mind kevésbé jó darabok figyelhetők meg: a tárgy, az alkalom merész bennük, a költői munka csekélyebb.

Vagy az ihlet? Az oly spontánnak hírelt Verlaine első kötetében még kiátkozza az ihletet, a fáradságos érlelést mondja a szép vers előfeltételének; ám csak tételkifejtő darabjaiban. A *SZATURNUSZI*... ugyanis még jó néhány vonásában a tanítvány műve. Különösképp három hatásnak enged, de úgy is mondhatnánk, három hatást ír ki magából: az első Victor Hugóé, a második Baudelaire-é, a harmadik – a legnyilvánvalóbb – a parnasszistáké. Ezeket a különnezü szemléleti és stílusrétegeket azután sűrűn egymásba csúsztatja, hol több, hol kevesebb sikerrel. Mellettük szinte észrevétlenül másfelé is kanyarodik: hamar rátalál arra a lelkiállapotokra, a természetbe kivetítő, a külső és logikai meghatározottságokat és különböztetéseket

szuggesztív képekben, helyzetekben feloldó, elbizonytalanító beszédformára, mely összetéveszthetetlen poétikai sajátja lesz. Az első NEVERMORE, a SOLEILS COUCHANTS, a CHANSON D'AUTOMNE már itt van, ebben a kötetben. Ez heterogén anyagával ugyancsak zavarba ejti az értelmezőt, hát még a fordítót: néhol azt sem lehet tudni, vajon buzgón és kissé álmosan csak túl szembeötlő módon utánoz vagy netán parodizál, miként erre határozottan hajlamos volt (LANGUEUR című híres versét [FÁRADTSÁG] is parodisztikus szándékkal írta). Kétségkívül sok a repedés, sőt a törésvonal a látszatra oly makulátlanul kimódolt kötetben: emitt gyöngéd önvallomás, amott távolságtartó leírás, megint másutt tudákos parnasszista tabló, útközben egy-két dühödt szatíra szonettben elbeszélve. Nem kínálkozó pre-textus egy posztmodern költőnek? No de hagyjuk a gyanúsán könnyed megokolást.

Foglaljuk össze inkább a magyar kötetéről szerzett általános benyomásainkat. Ami a szövegek metrikai rétegét illeti, a saját verseiben is nagyrészt kötött formában író Térey szemlátomást győzi a fiatal francia sorképzésbeli, strófászerkezeti sokféleségét és virtuozitását, amelyhez hozzátartozik némely korabeli kötöttség (az alexandrinus sor) oldása is; az ilyen oldás másfelől – tudjuk – mindig újabb, olykor nehezebb és főként nehezebben fordítható kötöttséggel egyenértékű. Térey kitűnően hajlitja, igazítja hozzá a mondattant a sor- és strófászerkesztés követelményeihez, szükség esetén pedig ütközteti őket, az egyiket alárendeli a másiknak (a domináns tényezőnek). Kevésbé fél a zökkenőktől, a göcsörtösségtől, mint csiszoltabban fordító elődei: kidolgozásmódjukban inkább Szabó Lőrinc-hez közelednek ezek a magyarítások, mint – mondjuk – Kálnoky vagy Rónay munkáihoz. Nem is itt a baj. Hanem ott, hogy fordítónk nem egészen igazodik ki abban – alighanem bizonyos könnyen megszerezhető ismeretek és vélhetőleg alaposabb útmutatás híján –, hogy melyik francia ritmikai, illetőleg fonetikai tényezőnek mi felel meg magyarul. Kevésbé kioktatólag: mi szokott megfelelni, milyen eljárásokkal igyeksenek megközelíteni a magyar fordítók a francia verstatást. Ezek az eljárások normatív erejűek: mondjuk, az, hogy az emelkedő szólamhangsúly „magya-

rul” jambikus lejtés, hogy a néma, sorvadó stb. *e* magyarul önálló szótag a nőrim érdekében. Hogy az *impair* sorokat – Verlaine-re különösen jellemzők – magyarul is páratlan szótagszámú sorokkal adjuk vissza. Ezeknek a konvencióknak egy része persze vitatható, mert tulajdonképpen csak szükségmegoldás. A leghatározottabban például a francia eredetű műfordításaiban (is) remeklő Nemes Nagy Ágnes fogalmazta meg kételyeit az *impair* magyar gyakorlatával szemben, amely trochaikus (ezáltal magyarosan ütemezhető) ritmust ad ezeknek a *változtatlanul* emelkedő (franciás) soroknak. A LIDÉRCNYOMÁS, A DÜHÖS TENGER vagy az ALKONYATOK Térey tolmácsolta szabályos jambikus egységekké kiegészülő sorainak olvastán azonban az a benyomásunk, hogy nem hátába került a problémának, hanem szemből visszahátrált tőle. Föltűnnek rendre – nem is rendszeresen – nibelungizált alexandrinus sorok: ezeket annak idején már Tóth Árpád kijavította zsengebb fordításaiban, jól is tette. S habár a himés nőrimék váltakozására ügyel, arra már kevésbé, hogy az eredeti sorrendjében váltokozzanak (például mindjárt a prologust is megelőző mottóversben). Számít ez? Úgy gondolom, igen. Nem mindegy, melyik metrikai és szemantikai egység hangzik ki élesebben, melyik lágyabban.

Már utaltam rá, hogy Térey János, saját verseiben teljessé formált, egyénitőn stilizált beszédek és beszédmodok lejegyzője, magas szinten bánik a mondattannal. Grammatikai szerkezetei, kötő- és utalószavai, egyeztetései és az egész mondatok arányai általában megfelelők, meggyőzők. Szövegteni szempontból azonban már látunk zavarokat. Olykor megbicsaklik, téved a vissza- vagy előreutalás; a logikai kapcsolódások, következtetések néha elhomályosulnak. Ez a jelenség nemritkán pusztá értelmi félreértésből fakad. Kép- (trópus-) használatában többnyire megbízhatunk. Igaz, ezt a réteget is kikezdi néha az értelmi zavar: az említett LIDÉRCNYOMÁS ötödik strófája elködösíti a hasonlatot (*köpeny* → *sasszárny*), a két elem elszakad egymástól. Egyébként Térey munkájában is észlelhető az a szinte önkéntelen tendencia, amely a klasszikus költészet hasonlatait (azonosító) metaforákba rántja össze: Szabó Lőrinc megtette ezt nem egy Baudelaire-fordításában. A

szövegek így óhatatlanul „modernebb” színezést kapnak, a fordítások némiképp elfedik azt a tényt, hogy a nagy francia szimbolista újítók nem kívántak vagy tudtak teljesen elszakadni a klasszicista típusú képhasználattól. Térey szóválasztása viszont néha meglepően veretes, a nyugatos lexikához közelítve régiesít. Annál inkább kiütözik egy ezzel ellentétes vonása: nem éppen a „maias” fordulatok (*rendkívül, elszalaszt* stb.), hanem az idegen – lefordítatlan – szavak tömege. Ha Térey idegen szóként csak valamennyire is használt francia lexémára bukkan, szinte bizonyos, hogy meghagyja: *póz, obszcén, izoláltan, dűszkrét, ortodox, eksztázis, agyó, rezignáltabb, passzió* stb. stb. Sőt az is előfordul, hogy a nem átvett, nem nemzetközi, tehát *lefordítandó* francia szó helyett is ilyet keres: így lesz az irodalmias *ressouvenir*-ből: *nosztalgiák* (UTÓHANG). Mit szóljunk hozzá? Módszere a hűség patikamérlegén mindenképp hijával találtatik: az *izoláltan*, az *eksztázis* vagy pláne a *passzió átvételként* másképp hat, mint franciául (görögül, latinul stb.). Mégis van bizonyos létjoguk ezeknek a megoldatlan megoldásoknak. Egyrészt a magyar műfordító ösztöni, zsigeri vágya törhet felszínre így, amellyel az indoeurópai nyelvekben közösen használatos, mélyebb fogalmi és emotív hagyományú szavakhoz próbál utat törni; másrészt – és ez sokkal megfoghatóbb indok – Térey az ifjú Verlaine kötetének valami egészen lényegbevágó vonását érzékelteti így; az eredeti szöveg helyenkénti sajátos stréberségét, leckefelmondás-szerűségét, a buzgó példakövetés nyelvi mikrojelenségeit.

El nem hallgatható azonban, hogy ebben a fordításkötetben igen sok a félreértés. Ez a hibatípus kétségtelenül túl van a tűréshatáron. Megléte nemcsak Térey egyébként értékes, javarészt sikerült vállalkozását árnyékolja be. A kétnyelvű kötet francia szövegközléseiben hemzsegő sajtóhibákkal együtt az irodalom szakmai, kiadói közegének, háttérének, ellenőrző és tanácsadó műhelyeinek hiányát leplezi le. Ments isten attól, hogy visszavágyó színben tűnjek föl, de azért *hajdanta* az Európánál verseskötet ennyi félrefordítással nem jelenhetett meg. Az olvasó lépten-nyomon fölszisszen, de nem kajánul, hanem keserűen: a pompásan intonált ELŐHANG-ban miért mondja a fordító Ragu dicső

fiairól, hogy „*kétes erényeik miatt nyögött az ország*”, mikor a „*vertu troublant*” után halmozott tárgy következik: ez az erény nem kétes, hanem megzavarta, megszegyenítette még az isteneket (stb.) is. Bhagavatot is. De mi az, hogy az „*összes Bhagavatot*”? Nem, csak „*Bhagavat lui-même*”: magát Bhagavatot is. A finom műértőként lefestett katonai hősök felsorolása végén mit keres e visszaulálás: „*íme, ez Akhilleusz!*”? Valójában „*Akhilleus entre tous!*”: kiváltképp Akhilleusz (volt ilyen). Ezek a félrefogások Térey akarata és művészi ízlése ellenére összezavarják a szöveg jelentésképzését meg az olvasót egyaránt. Még ezen a ponton is találhatunk mentséget az eredetiben: nem titok, hogy maga az ifjú Verlaine is gyakran hibázik, archaizáló ügybuzgalmában érvénytelen jelentéssel ruház föl régi szavakat; tárgyakat, személyeket téveszt össze. De hát neki szabad.

Ezután hadd fűzzünk néhány megjegyzést a kötetnek mind a négy ciklusából választott verseihez. A választásban a megfontolás és a véletlen is szerepet játszott, arányukról a recenzens képtelen számot adni.

A MELANCHOLIA ciklusba tartoznak a legbensőségesebb versek (szonettek). Az itteni NEVERMORE című költemény (még egy található a kötetben) mindenekelőtt rimelőkésztséget vár el a fordítótól, négyes rímű kezdő szakaszaiban. Térey megállja a helyét. Az első szakaszban csak a „*merészen*” („*sugarát szórta a nap...*”) hat töltőelemként, de még ezt is védi az eredeti igéje: „*dardait*”. A második sorban elmarad a cezúra, indokolatlanul. A második szakaszban nyilvánvalóan az utolsó sor rím-szava, az „*arany*” kényszerítette ki az összes többit. Az arany árát az állapotrajz fizette meg: a gyengéd gesztusok Téreynél idegebbek. „*Firtatva lázasan*”: ugye, nem szakít a korai nyugatos versfordítói *állandókkal*? Nem szakít a 12. sor „*szállong*” szóalakjában sem: noha Verlaine-nek épp ezek a legköznylevibb, leginkább beszédszerű versei. Egészében megnyerő a fordítás. Azt a lényeges apróságot ugyan nem menti át, hogy a „*legelső igen*” nem *egy* (határozott névelővel megjelölt) száját juttat eszébe a poétának, hanem határozatlanul, csak úgy „*ajkakat*” („*qui sort de lèvres bien-aimées*”). Ez a személyesből a személytelenbe, a típusba való átlépés fontos eleme Verlaine egész szimbolizmusának.

MEGHITT ÁLMOM. A nagy fordító előd: Ady Endre. Térey a fogalmi hűség szempontjából pontosabb, de szövege persze nem olyan szuggesztív, megszokatlan egész, mint Adyé. Baj ez? Nem éppen, hiszen e benső vallomás tétován, körülményeskedően indul, megrögzött ismétlésekbe bocsátkozik, sőt sajátos prózaizmusokat görget: ilyen a „*cesse d'être un problème*”, amelyet a „*csak ő lel kétségemre írt*” teljesen más hangnembe transzponál, keresett régiességével. Egészen érdekes a következő két mondategység: „*szomjazom kiomló könnyeit, / s beléjük halvány, izzadt arcom frissülve mártom*”. Itt bizony eléggé szétcsúsztak a viszonylatok: Verlaine szerint (szó szerint) „*sápadt homlokom verítékét csak ő tudja felüdüteni, sírva*”. Nincs szó könnyek szomjazásáról, nem olyan kegyetlen ez az áhitatos ifjú; és a két kijelentés egészében is inkább egy szecessziós bizarr helyzetet és szándékot vázol föl, mint a történések gyengéd önkéntelenségét. – A háromsoros strófiákban kismul a francia vers mondattana: a magyar szöveg ezt híven tükrözi, de megenged magának egy szervesen mondatbetoldást: „*édes nagyon*”, amely föllazítja az „*édes név*” megidézését. A hang „*inflexion*”-ja a végén, a vers utolsó szavaként „*zengzete*” lesz: még irodalmiasabb, mint Adynál a „*suhanás*”. Sajnálatosan e versbe is becsúsznak ritmikai szabálytalanságok. „*Tekintete merev, mint szobrok tekintete*”: ez a sor a reddició keretező alakzatának diadala, mert harmonikus szimmetriájával (és hűségével) szinte elfedi, hogy a kelletténél eggyel több szótagból áll.

A cikluszáró AGGODALOM címe bizvást lehetett volna SZORONGÁS is (Illyésnél: GYÖTRÉLEM). Az „*angoisse*” itt valóban a lét ürességének lélektani következménye, filozófiai asszociációi épp ezért nagyon is helyénvalók. A csöppet túl affirmatív, apodiktikus hangnemű, de – befejezésével különösen – megrendítő szonett Térey egyik remeklése (a hímés nőírás szerkezete, igaz, megint megfordult). Térey fogalmazása Illyés illyésien bonyolított, inverziókkal tarkított mondatszerkezeteivel szemben egyenesen halad előre, így szuggesztívebb a keserű számvetés. Már bizonyos fordítói rutinra vall, ahogyan tud és mer *kompenzálni*. A beszélő többek között a „*görög templomokat*” is kineveti. Térey pontatlan pontossággal „*szent görög homályt*” ír, sze-

rencsés kézzel helyezvén át a főnév fontos jelentéselemét a jelzőre. E vers egyébként tálcán kínál egy olyan fordítói megoldást, szinte már invariánst, amely majdnem olyan ritka, mint az ötös találat (persze Illyés is így fordította): a „*Je ne crois pas en Dieu*” félsora *természetesen*: „*Istenben nem hiszek*”. Jegyezzük meg még, hogy Térey jelzett hajlamának megfelelően a „*pastorales*” magyar változata: *pasztorál*.

A RÉZKARCOK ciklusának második darabja a LIDÉRCNYOMÁS. Pompás a magyar szöveg, az eredeti ördögösen nehéz verselését is (hűen!) megvalósítja magyarul. Eltalálja azt a németes balladahangot, mely ezúttal Verlaine mintája volt. (Később bezzeg hogy fene kedett a francia költő németekre és németességre, még a szimbolizmust is „*allemandisme*”-ként utasította el magától!) Egy félreértés azonban becsúszott. A 3. szakaszban a „*Ni hop!*” nem így fordítandó: „*no rajta*.” hiszen folytatja az előző „*sem... sem*” fölsorolást, vagyis kantár, zabla és „*rajta*” szó, azaz nőgátás *nélkül* szalad a ló.

Az ÉJJELI KÉP a ciklus, sőt az egész kötet képzőművészeti, festészeti ihletettségét és metaforikáját is reprezentálja. Térey változata még Szabó Lőrincénél is izgatottabb, szó- és képzetválasztásában brutálisabb. A lezáró leírásban benne rejlő drámaiságot érdekes, már-már képzavarba hajló metaforával adja vissza: „*s a merev kardlapok... / fénylőn feszülnek a zápor telt ösztüzeinek*”. (Kardlapjuk szembe-fénylik a zápor lándzsáival: ilyesmit mond a francia sor [„*à contresens des...*”].) Szóval záporvíz mint tűz. Matriálisan – sőt az irányt nézve is – lehet képzavarnak minősíteni e leleményt. Nekem mégis tetszik, mert találóan irrealizálja a képet, mely mindenekelőtt atmoszferikus kép.

Kivételes alkalmat nyújt az új fordító és elődei munkájának összevetésére a GROTESZKEK csoportos karakterrajza. Rónay György a harmadik nemzedék poétikusabb aurájába vonja, lecsiszolja a magyar szöveget; a mives asszonáncnak olykor töltelékelemekkel áldoz: pl.: „*kárhozat tép ~ hullátokat még...*” Térey szaggatottabban fogalmaz, néha össze is kuszálja a grammatikai-retorikai viszonylatokat (l. „*Le sage, indigné, les harangue; / Le sot plaint ces fous hasardeux*” is. „*A józant ingerlik, s ki félti / e bolondokat: esztelen;*” – mintha az

volna a fontos, hogy eszteleniséget bizonyítson rá azokra, akik féltének, holott: „Az ostoba szánja e kalandkereső bolondokat”, mert a mondat súlypontja, témája a bolondok, vagyis a groteszkek), de fordítása egészében borzasabb, elevenebb, s ezért itt az ifjú Verlaine-hez illőbb, mint nagy elődjének megállapodottabb hangja. A „groteszkiséget” Térey még csak fokozza sűrű idegen szavaival. A hatás olykor már a komikumot súrolja, például itt: „*A természet... megbosszulja nemtelen, vad / és vehemens reményeket.*” Hát persze: „*De vastes espoirs véhéments.*” Csakhogy a francia versből nem kiabál ki úgy a vehemens, mint a magyarból, különösen a bosszútól, a nemtelentől és a vadtól körülvéve.

A SZOMORÚ TÁJKÉPEK első darabja, az ALKONYATOK jól mutatja, hogy a rövid soros, zenei hatású versekben a szókészlet mennyire emlékeztet a nyugatosokéra: bánatok, lágy, bolond, szünetlen, imbolyog stb. Sajnos a kérdés értelmi feszültségét Térey sem képes átmenteni. Azt, hogy egy *hajnal* ontja a naplemente melankóliáját, Tóth Árpád az „*esthajnali*” jelzővel érzékeltette. Ez telitalálat, de csak a nyelvi emlékezet szintjén, hiszen újabb kori jelentése e szónak is: alkonyati. Térey hasonlaltal magyarul: „*A gyöngye hajnal [...] mint alkonyatokon.*” Ha az előző versben a „*lepusztult*” jelző, ebben az „*el nem szalasztom [ál-mom]*” formula szól ki mai közbeszédi akcentusával a szöveggörnyezetből. A másodikat szívesebben fogadom el. Az *impair*-ért megint kár, itt, egy ennyire *hangzó* versben különösen.

Kosztolányi előzte meg fordítónkat a KLASSZIKUS WALPURGIS-ÉJJEL magyarításában. Nem meglepő, hogy Térey pontosabban fordít (ezúttal verstanilag is), a részletek rajzát, a bujkáló ironia hangnemét is jobban eltalálja, mint Kosztolányi virtuóz saját-Verlaine-je. Azonban mindjárt az első sort félrefordítja: „*Boszorkányszombat ez új Fausttal – ő a másik...*” Itt mégiscsak Kosztolányi segít ki: „*Ez itt a második Faust szombatéje.*” Ertsd: a második részé, és a klasszikus. Bántó értelmezési hibáját Térey a folytatással teszi jóvá. Nagy elődjénél ezt olvassuk: „*Halk, ütemes, zenélő szombatéj.*” Térey sokkal hűbben tolmácsolja az eredetinek szinte komikusan ható, táncnári instrukciókat idéző jelzőismétlését: „*szombat, mely rendkívül ritmikus, igazán / ritmi-*

kus”. (Pedig e szerkezet dokumentálhatóan megragadt Kosztolányi fülében! Már ifjú fővel így dicsérte meg Babitshez írt levelében az utóbbinak FEKETE ORSZÁG című versét: „*Nyelvzene – rythmique, extrêmement rythmique! – és mélységes filozófiai fájdalom van benne...*”) Ha egybevetjük a szintérül szolgáló „*mükert*” hármas jelzőcsoportjának kétféle fordítását, a két olvasat szemléletesen elkülönül. Kosztolányi: „*merev, bohókás és kacér*”; Térey: „*hibátlan, bájos és vidám*”. Fialat fordítónk itt ugyan lehetett volna még ünneprontóbb: a „*vidám*” az eredetiben „*ridicule*”, tehát *nevetséges*. (Ám rövid a sor.) Ellenben ezt a hiányos mondatot: „*La lune / d'un soir d'éte sur tout cela*” már így fordítja: „*Fönn derült ég, / melyen a nyárest holdja ring.*” Ezt Kosztolányi is írhatta volna. (Másképp írta.) Az eredeti nyeglesége („*sur tout cela*”: „*ezen az egészen*”, „*az egész fölött*”) itt bizony elszikkad.

A magyarul Tóth Árpád hangján szólaló híres ŐSZI DAL nagyon szépen sikerült. Ehhez nincs mit hozzátennem: el kell olvasni, még könyv nélkül megtanulni is érdemes.

A SZESZÉLYEK című ciklus olyan Verlaine-nel is megismertet, akihez mi kevésbé szoktunk hozzá. A szatirikus költő ez, aki mértéktelen, észokokkal többnyire indokolhatatlan dühöt szán és pazarol magánéleti és írói ellenfelekre. Nemhiába ír élete vége felé egy egész kötetnyi szidalmat (INVECTIVES)! Az EGY NAGYASSZONY – a gúnyolódás mélyén – költőjének sajátos szadomazochista hajlamairól is árulkodik, melyek végigkísérik későbbi érzéki tematikáját. A nő oly gyönyörű, hogy érzéki imádatában a férfinak szinte meg kell semmisülnie, s ez az alávetettség kínálja a legfőbb élvezetet; a vágykép az, hogy „*az ifjú, kerek farocská*” a hódoló „*gőgjét maga alá alázza*” (szabad idézet a későbbi SEGUIDILLA-ból, Kálnoky László fordításában). A megalázkodás öröme azonban átcsaphat a büntetés, az erőszak élvezetébe. Ez történt meg az EGY NAGYASSZONY csattanójában: „*imádd... vagy korbács kell ide, hogy az arcába csapjon!*” – Verlaine első megjelent verse volt a PRUDHOMME ÚR című, szonettbe foglalt gúnyrajz. Térey ezt is pontosan, élesen, célratorón fordítja. – Az EGY DÁLLA hőse egy újabb nagyasszony: csakhogy Verlaine itt indulatát „*dühös, sértődött jázminokba*” helyezi át. Ezek a verszáró jázminok különben megint az „*inog*” szót ren-

delik maguk elé rímhívónak, mint a VÖRÖS SZEKÉR A TENGERTEN-ben s a HAZÁM-ban. A rimpár elindult a közhelyesedés útján. Különben azt megbocsátjuk, hogy a vers élén *ko-kottá* deklasszálódik a kurtizán: így fér el a „*keménymellű*” diszitő jelző, melyben a „*kemény*” csakugyan fontos. De a 3. sorban meghökkent a „*nagy száradon*” szintagma. Igaz, hogy a következő sorban már indul a nőt a dáliaival azonosító metaforalánc, de itt még márványhoz hasonlítja, és *torse*-ot emleget. A 3. szakaszban pedig elmosódik a népbarát vád, hogy tudniillik a kurtizánnak még testszaga sincs, mint a szénaforgatóknak. Téves ezenkívül a „*tehát*” kötőszó használata az utolsó strófa élén: ami hátravan, nem következtes, nem új információ, hanem visszautaló hasonlat: így, ilyen a Dália stb.

A SZESZÉLYEK utolsó darabja legfőljebb abban az értelemben szeszély, hogy szinte eltűlt buzgalommal igazodik egy olyan versmodellhez, mely Verlaine tehetségétől merőben idegen. A II. FÜLÖP HALÁLA széles ívű, történelmi tárgyú, szenttelenül előadott leíró költemény, a parnasszista izlés egyik legláthatóbb lenyomata a részben még tanítvány Verlaine kötetén. A foltokban sejtetés, az iramló sorok költője itt súlyos terzinákat zenget, állóképeket halmoz, kegyetlen és főként gusztustalan képekben tobzódik – ám mindez végső soron egyetlen célt szolgál, s ez a cél már nagyon is Verlaine személyes ügye: barátai körében edződött, hogy úgy mondjam, neofita egyházellenességét. Az egész nagyoperát egyetlen duett kedvéért írja és rendez, amelyben Fülöp romlott és kegyetlen gyóntatója a király minden bűnére lelkesen ad feloldozást. Térey ékesszóló kalauzunk az Escorialban. Itt-ott modernizál ugyan („*s rikácsolásuk oly rekedt és ideges*”, írja a karvalyokról, noha a francia sortól idegen az emfázis meg természetesen az „*idegesség*” is; lejjebb pedig „*rendkívül tömör*” ajtóról olvasunk), az egész fennkölt stílusgyakorlatot mégis rendületlen, emelt hangon tolmácsolja végig. Akad azért néhány zökkenő.

A 15. versszakban főurakat és hölgyeket látunk, s az eredetiben a következő strófa alánya már az őrség, Téreynél ez az átmenet valamelyest erőltetett, a vonatkoztatás mondattanilag nincs megoldva. Ezt írja még az örökről: „*hármás csoportba gyűlnek*”; csakhogy a „*de*

trois quart” festészeti műszó (jellemzően a kötet látás- és láttatásmódjára), amelyet az előző, BORGIA CÉZÁR című versben még híven fordított le, így: „*hárommegyedes szögben*”. Később: „*a fákhalyordozók extázisban ügyelnek, / tíz kapucinus közt*”: nem beszélve arról, hogy az „*extázis*” így, lefordíthatatlanul, ironikus szakszerűséggel színezi a szöveget, meg is téveszt, hiszen a tíz kapucinus viszi a fákhalyakat, s ők esnek ekstázisba. Ezen a ponton a fordító valóban csak elnézhetett egy szót: „*entrent*” (belépnek) helyett „*entre*”-t („között”-et) vélt olvasni.

Folytassuk az akadémuskodást. A gyóntatópap odajárul a királyhoz, erre „*A bolond kegyesen fordít háttal az ágyának / és a test orvosa ilyenkor oly szerény, / átengedi helyét a Lélek orvosának*”. De ki ez a bolond? Kommentált francia kiadásokból kiderül, hogy a „*matassin*”-t Verlaine – tévesen! – orvos értelemben használja. Ezután érthető a magyarázat, persze és nélkül. A gyónás jelenetében pedig a pap ezt mondja: „*Mért kéne bánnia nemes buzgalmakat? / Zsidót égetni, ez élvezet önmagában, / ön hü, ön ortodox, és minden tette nagy.*” Nos, ez a fráter azért ennyire nem gonosz (vagy ennyire nem őszinte). A „*dilection*” nem élvezet, hanem Istennek tetsző, kegyes cselekedet. Hogy e cselekedet szabatos megnevezése (*brûler des juifs*) a XX. századi olvasót mennyire kizökkenti, mi több, kilöki az egész művi atmoszférából, sőt, sajnos, úgy egyáltalán a költészet szituációjából is, csak azt a közkeletű nézetet bizonyítja, hogy a befogadó saját meghatározottságai részévé válnak a műről szerzett tapasztalatnak. Az „*ön ortodox*” bókja azonban jobb kedvre derít: Térey ismeretes eljárása már végképp paródiába csúszott át. A magyar szöveg egyébként a gyónástól a vers végéig meggyőző, kitűnő.

Ha előhang nyitotta a kötetet, az utóhang sem maradhat el. Szándéka szerint mívesen tagolt gondolati költemény, valójában egy szépséges, elégikus hangulatkép (az első egység) és parnasszista esztétikai tételek szentetlen egymásutánja. Térey mindkét rétegre ügyel, csak nibelungizálva megtoldott sorai lazítanak olykor az alexandrinus értekező feszességén. No meg néhány félreértés. A 3. rész az *ihlet* ostorozásával kezdődik. A szidalmak sorozatát megzavarja ez a két sor: „*Műzsánk hangja erős, nem hagy sohase békén, / mun-*

kára készíti a legjobb agyakat.” A „*premiers*” azonban itt régies, hiányos alakja a pejoratív „*premiers venus*” szerkezetnek: vagyis éppen nem legjobb agyról, hanem amolyan közepesről, az első „jöttment” agyáról van szó. Majd az ellenséges tirádát így zárja le Verlaine: „*Ah! L'Inspiration, on l'évoque à seize ans!*” Azaz: csak tizenhat évesen bizunk az ihletben. Téreynél ez a gúnyos mondat belemosódik a környező fölsorolásba: „*Apollón s Gábrriel lantja, tizenhat éved / és Inspirációd, megidézett varázs!*” Kár, hogy ilyen „maszatolások” közepett kell fölhangozniuk oly remek soroknak, mint például: „*s versünk megindító, de agyunk szenttelen*”.

És ennek az írásnak vajon mi lehetne az epilógusa? Azt hiszem, valóban termékeny találkozásból fakadt ez a kötet. A SZATURNUSZI KÖLTEMÉNYEK szerzőjének nemcsak rendkívüli tehetségéről tanúskodott, hanem feladatvállaló hajlandóságáról is. Az igazán öntudatos Verlaine Hugo, Baudelaire, Leconte de Lisle leckéjét is belefoglalta kötetébe, miközben már tévedhetetlenül megszólalt a saját hangján is. Fordítója szintén feladatot rótt ki magára, és tiszteletre méltó csökönységgel végre is hajtotta. Fiktív, stilizált, átképzéletes lírai-drámai monológjaihoz föltehetőleg még ösztönzéseket is kapott kizemelt francia költőjétől. Fordítását jószerevével már pusztán létrejötté is értékévé avatja, de azzá teszik belső kvalitásai is. Reméljük, a kezdeti bizonytalanságokon túljut majd, vagy már túl is jutott, jó értelemben vett rutinja megszilárdul, és azt is, hogy lesz még kedve fordítani.

Bárdos László

GONDOLKODJUNK AZ ÁLLAM FEJÉVEL?

Anthony de Jasay: The State
Basil Blackwell, Oxford–New York, 1985. 291 oldal

Az állam. Kellemetlen, gyanús, bizonytalan és félelmetes érzés támad bennünk, sőt lázadás, engedetlenség iránti csábítást érzünk, ha az államra gondolunk. Mindig találkozunk

vele, ha úgy tetszik, benne élünk, mégse szívesen foglalkozunk vele, és nem is nagyon tudnánk meghatározni, hogy mi is egyáltalán.

Ez a bizonytalanság nemcsak az állam laikus polgárait jellemzi, hanem még azokat is, akik hivatásuknál vagy tisztségükénél fogva az állam szolgálói, sőt elméleti tájékozottság terén az államtudományok hivatásszerű művelői is könnyen sarokba szoríthatók.

Pedig az állam nem természeti csapás – az államot az ember eszelte ki, nevezte el, alakította és alakítja ma is. Az állam mai problémáinak – jó másfél évszázados ívbe helyezett – bemutatására vállalkozik Anthony de Jasay, azaz Jászay Antal – a magyar születésű, angol képzettségű közgazdász, számos társadalmi-filozófiai mű szerzője – egyszerűen AZ ÁLLAM címet viselő műve. Az először 1985-ben Oxfordban megjelent könyvet azóta több nyelvre lefordították, és alapossága, eredetisége, közérthető gondolatfűzése miatt számottevő sikert ért el. Jászay egyebek között az állam mai állapotát vizsgálja, a történeti gyökerekre és igazolásokra is tekintettel, illetve azt firtatja, hogy milyen jövődől vár az államra és az abban élő emberekre. Mindezt elsősorban állam és társadalom viszonyán keresztül szemléli.

Köztudott, hogy a prekapitalista társadalmakban a társadalmi és politikai közösség egybeesik. A kapitalizmusban válik el a társadalmi (magán) és a politikai (köz) szféra, és így a fennmaradó társadalmi egyenlőtlenség immár politikai egyenlőséggel párosul. E felfogás szerint a politikai állam biztosítja a polgári társadalom létét, mikor olyan funkciókat lát el, mint az ország, a nemzeti piac védelme, a külső versenyképesség biztosítása, belső viszonylatban a piaci önszabályozás általános feltételeinek létrehozása és védelme.

Az állam és társadalom közti közvetítésrendszer feladata egyfelől a társadalom elvárásainak kifejezésre juttatása, a konfliktusok feloldása, a legitimitáció, másfelől pedig az állam döntéseinek közlése. E közvetítő szférát alkotják egyebek közt a politikai demokrácia intézményei, az érdekképviseleti szervek és a politikai nyilvánosság intézményei. Bár az állam és társadalom elválasztása csak elméleti és virtuális elválasztás, mégis ez sugallja a polgároknak az állammal való szembenállás tudatát, és gerjeszti bennük a rajtuk kívül álló állam hatalmától való félelmet.

Épp ezen a ponton fordít egy nagyot az itt vázolt hagyományos elemzések Jászay, amikor az állam és társadalom viszonyát új megközelítésből tárgyalja. Elismeri a kérdések egyre növekvő fontosságát, amelyek a legitimitásra, az államnak való engedelmességre, az állam túlkapásai miatti jóvátételre vagy arra vonatkoznak, hogy mit kaphat az egyén, egy osztály vagy az egész társadalom az államtól. Jászay fölteszi az igen eredeti kérdést: *„Elegendő-e ezeket a kérdéseket csak az alattvaló szükségletei, igényei, lehetőségei és kötelességei szemszögéből tárgyalni? Nem értenénk-e meg jobban, ha az állam szemével is megnéznénk őket?”* Vagyis a szerző és ennek folytán az olvasó az állam helyébe kerül.

E kérdésfeltevés eredetisége vitathatatlan, maga a módszer már annál inkább lehet vita tárgya. A szerző ugyanis Machiavellire hivatkozik, aki talán először és utoljára próbálta magát az állam helyére képzelni. Machiavelli műve, A FEJEDELEM persze más korban és az államelmélet más módszertani szintjén született, hiszen a XVI. században az állam fogalma még nem absztrakcióként jelent meg, hanem az uralkodó személyéhez kötődött. Az eltelt évszázadok során az állam fogalma némiképp más lett, és az állam megszemélyesítése ezért megkérdőjelezhető. Ezt a könyvről írott kritikák meg is tették. A szerző a francia kiadás előszavában utasítja vissza a kritikákat, illetve érvel módszertana mellett. Az antropomorf és holisztikus módszert szerinte igazolja, hogy az államhatalmat, mégpedig nemcsak a diktatúrákban, de jóval diffúzabb és személytelenebb hatalmi rendszerekben is valós személyek csoportjai gyakorolják.

Magam részéről ezt az eredeti megközelítést indokoltnak és elfogadhatónak tartom, csak fel kívántam hívni a figyelmet az ezzel kapcsolatos vitára. A szerző által említettek mellett még az az indok is felhozható, hogy az állam emberek találmánya, és még ha maga a szervezet és az eszme túlnőtt is az egyes embereken, nem vonható kétségbe annak létjogosultsága, hogy magát az alkotót, az embert beleképzeljük az állam helyébe. A másik oldalon persze az állam általában nem azonosítható az éppen hatalmon levő emberek csoportjával vagy koalíciójával, mert az állam folyamatosan és huzamosan (ha a szuverenitáselmélet klasszikus elképzelésétől eltérően nem is „örökösen”) létező intézmény;

az államban épp a konkrét hatalmat gyakorló személyek gyakran változnak még a diktatúrában is, a plurális demokráciában különösen.

Egy könyv láttán, mely egyszerűen AZ ÁLLAM címet viseli, az olvasóban óhatatlanul felmerül, hogy milyen államfogalmat használ a szerző. Esetünkben Jászay a modern állam változásaira összpontosít. Ez önmagában nem volna baj, legfeljebb csatlakozik azon szerzők sorához, akik bosszantóan elhanyagolják azt a területet, mely az állam és államfogalom alakulásának korábbi történetéről szól. Viszont Jászay nem is tesz kísérletet az állam fogalmi értelmezésére, az általa használt államfogalom meghatározására.

Hadd emlékeztessenek ezzel összefüggésben itt csak arra, hogy az emberi társadalom kialakulását követően fejlődnek ki az együttélés szabályozásának és irányításának különböző formái. Amikor az együttélést hatalmi viszonyok szabályozzák, politikai közösségről beszélhetünk. Ezen az átfogó kategórián belül jelenik meg az állam. A politikai közösség adott formáinak állammá minősítése az emberek fogalmi absztrakciójának terméke. Az állam mint intézmény folyamatosan változik, következképp az állam eszméjét is ismételtén újra kell fogalmazni. Ha az állam intézményi fejlődésének új fejleményeit beépítjük az állam és az államfogalom történetének egészére tekintettel lévő legáltalánosabb államfogalomba, akkor ezen az absztrakt államfogalmon belül újabb hangsúlyeltolódásra vagy módosulásra kell számítanunk. Ez a megváltozott absztrakt államfogalom viszont visszahat az állam és az államfogalom történetének a megítélésére, a történeti-eszmetörténeti tényeket az új szemüvegen keresztül, vagyis más fókusszal, más élességgel, más színben látatja. Két bonyolult kölcsönhatás befolyásolja tehát az állam elméletének fejlődését, melyek egyrészt az intézményi valóság és annak elméleti leírása között, másrészt az egyes történeti államkoncepciók és az államfogalom általános érvényű elvonatkoztatása között állnak fenn. Ez a két kölcsönhatás súlyos teoretikus problémát jelent a tudomány számára – általában és az egyes esetekben is.

Ehhez kapcsolódik a nehézségeknek az a másik csoportja, hogy az állam mint társadalmi intézmény, másodsorban az állam fogalma, végül az államelmélet mint tudományte-

rület egyaránt történeti jelenségek, de történeti megjelenésük nem egyidejű, egymásra vonatkoztatásuk a történelmi és szemantikai aszinkronitás által korlátozott. Eleve kérdéses és a jóval későbbi koncepció ismérveinek való megfeleléstől függ, hogy mikortól beszélhetünk az állam intézményének létéről. Az állam önálló fogalma mindenesetre csak a „modern” állam kialakulásának időszakában, a XVI–XVII. században jelent meg, és később számtalan, egymástól olykor gyökeresen eltérő változata jött létre. E sok alakban mutatkozó állameszme történeti megjelenését és elterjedését csak újabb késéssel követi a XIX. század közepén az államelméletnek, az állam jelensége önálló vizsgálatára hivatott tudományterületnek a körvonalazódása. Állam, állameszme és államelmélet aszinkron történetiségéből ered az állammal kapcsolatos bizonytalanságaink egy része.

E kérdések elhanyagolása az államfogalmat például statikus és abszolút jellegű kategóriává merevíti, mely a múltra nézve valóminő sosem létezett állandóságot sugall, a jövőt illetően pedig nem tudja az intézményi változásokat leírni, egyszóval valós magyarázóereje egyik vonatkozásban sincs. Nyilvánvaló az is, hogy az államelmélet a politikai gyakorlathoz fűződő esetleges funkcióját hosszabb távon csak úgy tudja betölteni, ha a valóságos folyamatok adekvát és torzítatlan ábrázolására törekszik. Az államelmélet tehát akkor felel meg feladatának, melyet akár immanens tudományos önértékként állít maga elé, akár a társadalomirányítási és politikai gyakorlat vár el tőle, ha tárgyának, az államnak valóságos mozgását, szerepváltozásait fölismeri és magyarázza, ezzel közvetve az állam adott társadalmi környezetben és helyzetben való gyakorlati működésének hatékonyságához – a kormányzati feladatoktól kezdve a jogalkotásig bezárólag – hozzájárul, az állam működését és esetleges változásait befolyásolja. Az abszolutizált és statikus államfogalom sem tudományos, sem gyakorlati szempontból nem kielégítő.

Ebből következik, hogy az állam fogalmát nem abszolút és statikus kategóriaként, hanem ellenkezőleg: relacionálisan (mannheimi értelemben) és dinamikusán kell szemlélünk. A különféle ismereteket nem abszolutizálva, hanem a történelmi létösszefüggések-re vonatkoztatva kell ábrázolni; a gondolatok

és a fogalmak változók és viszonylagosak, konkrét helyzet és időpont esetében sem szabad abszolutizálni őket. A relacionizmus is inkább az időbeli változásra figyelemmel érzékelhető, és nem egyetlen korban. Az pedig aligha szorul bizonyításra, hogy a dinamikus elvet a történeti látásmód viszi be a társadalomelméletbe.

Az állameszme a XIX. és XX. században – különösen a nemzet és az állam összekapcsolása miatt – bonyolult fejlődésen és vitákon ment keresztül. A legerterjedtebb államfogalmak az eddig említett elmélettörténeti hagyaték különböző elemeit ötvözték. E felfogásokban az állam független, szuverén a nemzetközi életben, az államok közösségében; az állam a területe és lakói fölötti főhatalmat gyakorolja – a legitim erőszak-alkalmazás monopóliumát –, ahogy Max Weber mondta. A demokratikus államokban a szuverenitás, a végső döntéshozó a nép, amely ezt a képviselői testületeken keresztül delegálja a kormányzatra. Az alkotmányos jogállamban pedig, mely szintén az utóbbi két évszázad eredménye, a szuverént az írott vagy íratlan alkotmány szabályai és általában a jog köti és korlátozza. Mindez az állam fejlődésének az abszolutizmustól a demokrácia felé való haladását jelenti, noha épp a XX. század adta minden korábrinál riasztóbb példait az állam totalitáriánussá válásának és az állam mindenekfölöttiségét hirdető ideológiának, az etatizmusnak.

Megítélésem szerint Jászay sajnálatosan spekulatív módon használja az állam és társadalom fogalmát, a fentebb vázoltak szerinti meghatározására nem tesz kísérletet. Az állam fogalma így nála történetietlen lesz, a spekulációiban bőven sorolt történeti példák ellenére. Persze ötletének, az állam fejével történő gondolkodásnak mintegy axiómája „*az Állam én vagyok!*” paradoxona, de ez nem csökkenti a mű olvasása során mindvégig zavaró érzést, hogy nem tudni, ki is valójában az állam, melynek fejével gondolkodunk. Angol nyelvű munkánál különösen érdekes az állam fogalmának ilyen elvont, kiüresített használata, hiszen különböző okokból az angolszász elmélet a XX. században megszabadult az állam fogalmától, és azt a kormányzat (*government*) konkrétabb megjelenésével váltotta föl. Az állam elméleti kategóriájában e nyelvtérületen jószerivel csak a marxisták, il-

letve a marxizmust megszüntetve megőrző szerzők gondolkodnak.

Az eddig tárgyalt módszertan persze valójában azon ítélhető meg, hogy milyen eredményt ér el vele a szerző. Gondolatmenete nagyívú, mely a múlt tapasztalataiból és a jelen folyamatok elemzéséből levont következtetéseket merészen meghosszabbítja a jövőbe is (amivel már sokan felsültek – vagy legyünk határozottabbak: eddig mindenki szükség-szerűen felsült). A „fejlődés” Jászay elképzelése szerint negatív: attól az állapottól, melyben az állam céljai nem versengenek alattvalói céljaival, oda jut, ahol az állam már szinte teljesen birtokolja polgárai tulajdonát és szabadságát.

Elsőként bemutatja azt a minimális államot, amely nem kerülne konfliktusba a polgári társadalommal. Ezt a tulajdonnak és a szerződésnek tulajdonított jelentős szerep miatt nevezi „kapitalista” államnak. Valamely tárgy megtalálása jogalapot ad tulajdonlásához, miközben az egyének egymást keresztező önös ambícióit egy mindenkit felölelő társadalmi szerződés csatornázza be. Maga az állam pedig minimális. De miként lehetséges, hogy az antropomorf, akarattal rendelkező állam korlátozza, sőt egyenesen minimalizálja önmagát? Ez csak úgy lehetséges, hogy az állam céljai a politikán túliak. A kormányzás célja nem több, mint a minimális államnál többet kívánók távol tartása és megfékezése. Ilyen állam azonban csupán elméletben létezik, a valóságban pedig csak egy-két XVIII. vagy XIX. századi államban sejtettek fel az elméleti modellhez közelítő törekvések és vonások.

A valóságban a kapitalista állam kialakulása más logika szerint haladt, és a minimálisnál ugyancsak nagyobb államot célzott meg. Leo Strausstól, a jeles politikai filozófustól kölcsönzött kifejezéssel ennek a szemléletmódnak a forrása a „*politikai hedonizmus*”. A politikai hedonizmus két változatáról esik szó. Az egyén politikai hedonizmusa az önkéntes megállapodáson nyugvó társadalmi szerződésnél átfogóbb együttműködést remél. A feltételezett uralkodó osztály pedig az uralmat biztosító gépezetet látja az államban. Mindkettő eszköznek tekinti az államot, amely mások érdekeit szolgálja, s amelynek nincs saját érdeke, ezért is merik a politikai

hedonisták saját jogaikat és hatalmukat legalább részben az államra ruházni. Valójában könnyű belátni, hogy az állam csak az egyhangú meggyőződésen levő társadalmakban igazodhatna kizárólag mások érdekeihez, az érdekek sokféleségén alapuló társadalomban a konfliktusok megoldása során valójában saját érdekeit követi.

Az állam lényeges vonása, hogy miként fogadtatja el magát a társadalommal. A kapitalistákkal szemben ellenséges, beavatkozó társadalommal foglalkozó fejezet ennek a problémának különböző oldalait járja körül. Az állam lehetőségei korlátozottak abban, hogy engedelmességet vivjon ki akaratának, és ez a technika lényegében az elnyomás és a beleegyezés különböző kombinációiban áll. Az ellenséges és megosztó állam taktikája az, hogy a társadalom széles rétegei számára előnyöket kínál más rétegek rovására. A nyertesek és vesztesek így módon történő előállításának melléktermékeként az államapparátus megnövekszik.

A marxista felfogással polemizálva Jászay úgy véli, hogy az uralkodó ideológiák előíró tartalma inkább az állam érdekeivel esik egybe, semmint az uralkodó osztályéval. Ha nincs is uralkodó osztály, az állam és az uralkodó ideológia együtt jelenik meg. A spekulatív séma szerint ezután alakul ki az újraelosztó állam, mely maga dönti el, hogy kiket preferáljon kiknek a rovására.

A már eddig is bőven provokáló kötetnek a hagyományos gondolati sémákat talán legdrámaibban felrúgó fejezete a harmadik, ahol Jászay a demokratikus értékeket veszi bonckés alá. Az előzőleg tárgyalt teljesen újraelosztó állam ideológiai ellenpárja a liberális ideológia által uralt állam. Mikor az állam az elnyomó uralomról a konszenzuson alapuló uralomra tér át, különböző eljárásoknak kötelezi el magát, mint például az egy ember – egy szavazat szabálya vagy a többségi uralom elve. Az elnyomás csökkentése és a konszenzus növelése a demokratikus értékek felé való elmozdulást jelent. Az állam ebben a helyzetben úgy okosodik, hogy több nyertes legyen, mint vesztes, és kiválasztja azt a csoportképző ismérvet, amely alapján ez megvalósulhat. Könnyen belátható, hogy a „több nyertes, mint vesztes” szabály könnyebben és gyümölcsözőbben érvényesíthető, ha

a vesztesek a gazdagok, mint ha a szegények lennének. A liberális ideológia alapján működő állam nem igényli azok egyetértését, akik az ideológia olyan módosított változatait vallják, mint például, hogy a cél több nyereség és nem több nyertes, vagy hogy az állam csak azzal a feltétellel cselekedhet, hogy a szabadságot nem korlátozza. Az utóbbi jellegű szabályok a demokratikus politika korlátai.

Ezért Jászay szemügyre veszi, egyúttal megsemmisítő kritikával illeti a liberális ideológiának olyan kiadásait, melyek azt igyekeznek igazolni, hogy a demokratikus politikák demokratikus értékeket termelnek. Az egyik ilyen elmélet szerint a bevételek egyenlősítése maximalizálja a hasznot. Divatossága miatt érdekesebb, ahogy John Rawls mérsékelt egalitarianizmusát utasítja vissza.

Jászay szerint a liberális ideológia, mivel sikertelenül erőlködik azon, hogy bizonyos gazdasági és politikai egyenlőségek olyan végső és kétségbevonhatatlan értékekhez vezessenek, mint a hasznosság vagy az igazságosság, többnyire valójában az egyenlőséget magát emeli végső értéké, mely önmagáért értékes. Ezek rendkívül súlyos szavak, hiszen a jelenlegi liberális demokráciák társadalomelméletének szinte egyetlen végső értéke az egyenlőség vagy, ha úgy tetszik, az egyenlő szabadság, mindenki egyenlő joga az egyenlő szabadsághoz. A szekularizált társadalmak a maguk pozitívalódott jogával más végső értéket nem nagyon tudnak felmutatni, mint az egyenlő szabadságot. Márpedig Jászay kíméletlenül érvel az egyenlőség ilyen felfogása ellen. Érvei közül az egyik relativista, a másik pszichológiai. Az első szerint nem lehet az egyenlőséget csak úgy általában szeretni; valójában az ember az egyik egyenlőséget egy másfajta egyenlőség elé helyezi. Ez a viszonylagos egyenlőség pedig nem szolgálhat egyetemes erkölcsi mérceként. A másik érv szerint az embernek annyira bensője az irigység, hogy azt nem lehet demokratikus politikával orvosolni. A vagyonok egyenlősítése nem fogja csökkenteni az embereknek a szomszéd jobb sorsa miatti irigységét. Ha minden kastélyt porig égetnek, ha az előjogot az érdem váltja föl, és minden gyerek ugyanabba az iskolába jár, az irigység akkor is fönmarad.

Mit tehet az állam egyre nehezebb helyzetében? Meg kell vásárolnia az egyetértést, és ezt elsősorban megint csak újraelosztással te-

heti. Az államot egyik joggal zavaró tényező az alkotmányosság, Jászay némileg technicista megközelítésében konkrétan a merev alkotmány. Jászay szerint azonban az alkotmány hasznos is lehet az állam számára, mert bizalmat ébreszt a hatalom iránt, ha pedig nem felel meg a társadalmi érdekvizonyoknak, nagy valószínűséggel létrehozható egy olyan koalíció, mely elegendő a megváltoztatásához. Az állam igazi bajai akkor kezdődnek, amikor megvásárolja a társadalmi konszenzust. A könyv leegyszerűsített absztrakt példája szerint ha az emberek közti egyetlen különbség az, hogy mennyi pénzük van, és arra az újraelosztó programra szavaznak, amellyel a legtöbbet nyerhetik vagy a legkevesebbet veszthetik, akkor az állam és az ellenzék által kínált programok alig fognak különbözni egymástól.

Ebben a szoros versenyben az állam kénytelen a vesztesektől történő minden elvonást a nyertesek közt felosztani, és semmit sem tarthat vissza saját rendelkezésére. Így minden jövedelmét feléli önmaga pusztá fenntartása érdekében. Kevésbé elvontan az érdekcépviseleti csoportok működésén és térhódításán érzékelteti azt a folyamatot, amelyben az újraelosztási rendszer ipari, foglalkozási és területi dimenziók mentén létrejött kiskapuk és kedvezmények szövevénye lesz, s ez sokkal bonyolultabb, mint a hagyományos gazdagszegény megosztás.

Ami a leglényegesebb, hogy az egész folyamat kicsúszik az állam ellenőrzése alól. A „szenvedélybeteg” redistribúció révén kialakult társadalmi csoportszerkezet mindegyik csoportot képessé teszi arra, hogy ellenálljon az újraelosztásnak vagy felépüljön az általa okozott veszteségekből. Ez elszabaduló inflációt eredményez. Erre az állam panaszáradatba kezd a társadalom kormányozhatatlanságáról, önzéséről, a nehéz idők megkövetelte áldozatok vállalására való képtelenségéről. Mindehhez járul a bruttó és a nettó redistribúció közötti szakadék tágulása – végül is a nagymértékű bruttó újraelosztás igen szerény nettó egyenleghez vezet. Mindez zűrzavart okoz, és általános csalódottságot és frusztrációt gerjeszt.

Jászay szerint ezzel az állam átalakulása befejeződött: a XIX. század közepének reformista csábitójából a XX. század végére a tapasztalomban kinlódó újraelosztó kuli vált,

akit saját konszenzuseresésének nem kívánt hatásai ejtettek rabul, és minden maradék erejét önmaga fenntartására kell fordítania. Ebből a lehetetlen helyzetből csak úgy tud szabadulni, ha megszabadul a konszenzuseresés és a választási versengés kötelékétől.

És itt vagyunk a szerző által felrajzolt fejlődési ív logikai végpontjánál: a demokráciát a totalitarizmus váltja föl. A polgári társadalom egészében erősített gazdasági hatalomhoz a központosított politikai hatalom társult a megelőző történelmi korokban. Az államkapitalizmusban mindkét hatalom központosított és egyesült lesz. A könyv végső víziójában egy olyan ültetvényszerű állam képe jelenik meg, ahol az állam a tulajdonosa mindennek, a javaknak és a munkásoknak egyaránt. Ettől a rendszertől idegen a piac, a fogyasztás, a pénz. Megvalósul a teljes foglalkoztatottság, az alapvető szükségleteket kielégítő és a kulturális javak egyaránt olcsók, de a fizetés alig több, mint zsebpénz. Ebben a rendszerben az állam önkényesen gyakorolható hatalma maximális.

Az izgalmas és magával ragadó gondolati játék ezzel véget ér. De mit tudunk vele kezdeni? Sokat is, meg keveset is. Mindez a módszerből következik. Fent már elfogadtuk, hogy maga az a gondolat, hogy a szerző az állam helyébe képzelet magát, annak antropomorfizmusával és holizmusával együtt, szellemes és igazolható. Ebből azonban nem következik az, hogy a gondolatmenet módszere is sikeres lesz. A szerző a modern államfejlődés történeti elemeiből építkezik, különösen az elmúlt másfél évszázadból. A történeti és elméleti adatokat azonban nem történeti rekonstrukcióra használja föl, hanem egy általa elképzelt logikai fejlődésbe építi be. Ez a logikai fejlődés a társadalom és állam elviselhető együttélésétől a társadalomnak az állam által történő teljes elfoglalásáig vezet. Maguk a részlemzések meggyőzők, ha vitára ingerlők is. Az egyes kérdésekre vonatkozó elméletek széles körét szövi az érvelésbe, és a könyv valódi értékei e részletelemzésekben rejlenek. Az állam minimalizálásának lehetőségei, az egyenlőség problémája, az egalitáriánus elméletek kritikája, a redisztribúció csapdája – hogy csak néhányat említek – a modern államelméleti irodalom megkerülhetetlen lapjai. Hasonlóan fontosak ezek az elemzések a gazdaságtan vagy akár a szociológia számára is.

Maga a logikai ív, amibe e remek részletek illeszkednek, kevesebbet nyújt. Az az elképzelés, hogy a redisztribúció csapdjából az állam csak a totalitarizmus felé tud menekülni, ugyan nem zárható ki, de nem is bizonyítható. Módszertanilag kétes vállalkozás a múltbeli változásokból kirajzolódó ívet a jövőre is meghosszabbítani, hát még a múlt és jelen tényeinek és elméleteinek egy logikai hipotézisre épített trendjét jövőbeli vízióval megfejteni. Az egész vízió arra a gondolatra épül, hogy a valóságban egyébként sohasem létezett minimális állam helyére lépő szenvedélyesen újraelosztó állam, mely a redisztribúcióval vásárolja meg a társadalmi beleegyezést, másként nem menekülhet szorult helyzetéből, csak ha a racionális totalitarizmus felé mozdul el. Ez a totalitarizmus pedig, ahogy a könyv lapjain leírásra kerül, nem más, mint az úgynevezett létező szocialista állam.

Ennek ellene mond, hogy a létező szocializmus államai nem az újraelosztó állam válságára adott válaszként jelentek meg, ezért az újraelosztó állam államkapitalizmusba, illetve szocializmusba való átmenete csak hipotézis.

A szerzőnek nem is volt különösebb szerencséje, mert az 1985-ben megjelent könyvben megjósoltakkal ellentétben éppenséggel néhány évvel a publikálás után az egy párt uralta szocialista rendszerek összeomlottak. A francia kiadás előszavában erre is kitér Jászay. Az ültetvényszerű állam összeomlásának két okát tételezi föl: az egyik lehetőség, hogy az elmélet téves, és az állam visszatér ahhoz, hogy újraelosztással vásároljon támogatást. A másik az, hogy a kommunista rendszerek hatalmának összeomlása véletlen, és döntően a hatalmon levők butaságának következménye volt. Az elmélet kétségtelenül tévesnek bizonyult, legalábbis rövid távon, ezt azonban nem túloznám el. Amaz előre nem látható és történelmi jelentőségű fordulat ellenére, hogy a totalitarizmus szocialista változata megbukott, nem feledhetjük, hogy tartós demokratizálódásra Európa ezen régiójában még nem került sor, és rengeteg külső-belső veszély leselkedik az új keletű demokráciákra. Vagyis, bár bizunk az ellenkezőjében, azért Jászaynak még igaza lehet. Persze a jelen állapotok mellett nem meggyőző a könyv általános íve. Végül is nem tudhatjuk meg,

hogy mi lesz az állammal – osztozunk gyöt-rődésében, nehézségeiben, de megoldást nem kapunk.

A szerző azzal ajánlja művét, hogy érveit akkor is értékeljük és hallgassák meg, ha válaszaival végül is nem értenek egyet. Tartalmilag vagy értékszempontból pedig azzal igazolja a művet, hogy a levezetés olvasói láthatják, logikailag hova vezet az államfejlődés, és még időben beavatkozhatnak, megvonhatják támogatásukat azoktól a lépésektől, melyek bekövetkezését nem tartják kívánatosnak. Kísértetiesen emlékeztet mindez Machiavelli A FEJEDELEM-ének megítélésére – sokan gondolták, hogy Machiavelli azért mutatja meg a mérget, hogy meg lehessen találni el-lenszerét.

Jászay is drámaian mutat rá arra a társadalomra leselkedő veszélyre, hogy a társadalmi folyamatokat ellenőrizni képtelen és önmagát épp csak fönttartó állam erős kísértést érez a totalitarizmusba fordulásra. Ennek legriasztóbb oldala, hogy ezt adott esetben maga a társadalom is elfogadhatónak vagy egyenesen jónak találhatja. Ez az a demokratikus zsarnokság, melyről már a múlt században oly érzékletes képet nyújtott a Jászay által kiemelt tisztelettel idézett Tocqueville: ez a hatalom az egyenlőségben nevelt és élő embereket szelid és békés szolgaságban tartja. A vitatható módszer ellenére és az izgalmas részletek mellett ezért számomra Jászay művének legfontosabb üzenete az, hogy óvakodjunk, ha az állam az egyenlőséggel kíván minket boldoggá tenni vagy megvásárolni. Tehát köszönjük meg a szerzőnek, hogy – legalábbis egy szellemi kaland erejéig – megtanított minket az állam fejével gondolkodni.

Paczolay Péter

ÚTJELZŐK VÁLTOZÁSA?

*Bánki M. Csaba: Az agy évtizedében
Biográf, 1994. 360 oldal, 489 Ft*

A pszichológiában és a pszichiátriában, az emberi magatartással foglalkozó tudományokban immár több mint száz éve két egy-

mást kizáró vagy legalábbis nehezen összeegyeztethető felfogásmód, paradigma viaskodik egymással. Az egyik szerint a normális vagy a kóros magatartás jellegzetességei túlnyomórészt vagy kizárólag az agyműködés elveivel magyarázhatók. Az aggyal foglalkozó tudomány fejlődésének megfelelően ezek az elvek fokozatosan változtak, az agyműködés alapvető mechanizmusait mindig máshol keresték – régebben az anatómiai felépítésben vagy a szövettani elváltozásoknál, korunkban leginkább a biokémia szintjén –, maga a paradigma azonban a XIX. században élt Wilhelm Griesinger óta, aki a pszichiátriai betegségeket az agy betegségeinek minősítette, lényegében nem változott.

A pszichogenetikusan szemben a kóros és az egészséges magatartási megnyilvánulások mögött nem az agyműködés elveit, hanem a magatartás és az érzelmi élet autonóm jellegzetességeit és törvényszerűségeit kereste. Ennek megfelelően például a pszichoanalízis – a pszichogenetikusan szemben talán legteljesebb változatát képviselve – a pszichiátriát önálló pszichológiai módszerként, az élettan és a kórélettan befolyásától mentesen kívánta kiépíteni.

Mind a két paradigma fennmaradt, győzelmeket és vereségeket könyvelt el. Ma már nem fojthatjuk el mosolyunkat, amikor például régi pszichoanalitikus tanulmányokban az epilepszia mélylélektani hátterét boncolgatják a szerzők. Hiszen manapság aligha képezheti vita tárgyát, hogy az epilepszia szervi agybetegség, bár más organikus elváltozásokhoz hasonlóan lefolyását módosíthatják lelki befolyások is. A neuroleptikumok, az elmebetegségek gyógyítását forradalmasító gyógyszerek felfedezése és több évtizedes alkalmazása igen erős bizonyítéka a szkizofrénia és más pszichiátriai betegségek biokémiai hátterének.

Máskor viszont a cerebrocentrikus, agyközpontú paradigma fogott mellé. Számos nagy hírveréssel beharangozott teória tűnt el időközben a tudománytörténet temetőjében a szkizofrénia pajzsmirigyelméletétől a demetilálási hipotézisig (vagyis hogy az elmebetegségeket egy kémiai vegyület kóros lebontása, a metilgyöktől való megfosztása, demetilálása okozza). Az igen elterjedt neurotikus megbetegedéseknél a szervi elméletek mindeddig – úgy tűnik – kevés haszno-

sítható eredményt hoztak, lényegében csődöt mondtak.

Víszonylag új fejleménynek mondhatók a két paradigma egyeztetésére irányuló kísérletek. Nehezen vonható kétségbe, hogy mind a magatartás szervi, agyi eredetű, mind pedig autonóm befolyásolhatóságára sok példa. Számos agybetegség, az úgynevezett organikus pszichoszindrómák az Alzheimer-kórtól a ma már ritkaságszámba menő progresszív paralízisig, a vérbaj központi idegrendszeri formájáig, az agydaganatoktól az agyzúzóadásig kifejezetten és jól felismerhetően megváltoztatja (vagy legalábbis megváltoztathatja) az érzelmi életet, a gondolkodásmódot, a magatartást. Ami pedig az érzelmek és az indulatok öntörvényűségét, pszichogén irányítottságát illeti, az Arisztotelész óta közhely. A két szabályozási szint ugyanakkor átjárható egymás számára, a pszichés tapasztalatok agyi (mai tudásunk szerint biokémiai) változásokat idéznek elő, amelyek aztán – leegyszerűsítve kifejezve – önállósulhatnak, és kisebb vagy nagyobb mértékben áttörhetik az emberi lélek pszichológiai autonómiáját. Filozófiailag a probléma az évezredes test-lélek vitában csapódik le, és nem véletlen, hogy pszichológusok és agykutatók (mint például a nagyon híres John Carew Eccles) éppen olyan szívesen írnak ezzel a kérdéssel foglalkozó bölcséleti munkákat, mint ahogy filozófusok is szükségét látják az agykutatás újabb és újabb fejleményei tanulmányozásának.

Az utolsó egy-két évtizedben, aligha kétséges, az igazán izgalmas új eredmények az agykutatás felől jöttek. Az olyan pszichogenetikus tudományágakban, mint amilyen a pszichoanalízis, a szociálpszichológia vagy a szociálpszichiátria, az ötvenes-hatvanas, részben a hetvenes évek nagy fellendülése, izgalmas eredményei után félreismerhetetlenek a pangás jegyei. Ugyanakkor a pszichogenetikus szakemberek – Magyarországon biztosan, de a nyugati országokban is – humán beállítottságuknál fogva szívesebben és gyakrabban nyúlnak a tollhoz, „grafománabbak”, mint az inkább természettudományi beállítottságú agykutatók; a szélesebb nagyközönség tehát a pszichogenetikus irányzat törekvéseit jobban ismeri.

Ezért üdvözlendő nyomatékosan, hogy Bánki M. Csaba elmegyógyász, a magyaror-

szági biológiai pszichiátria egyik leghatározottabb arcélű, legtájékozottabb és nemzetközi hírű művelője vállalkozott a „neuroscience” legújabb fejlődésének népszerű összefoglalására, fontos eredményeinek az úgynevezett művelt nagyközönség számára való közvetítésére. Bánki könyvének elolvasása hasznos szellemi élmény és élvezetes időtöltés.

Kezdjük a munka erényeivel. Bánki széles körű olvasottságára a fentiekben már utaltunk; Magyarországon ez – ahol sok konzervatív elmegyógyász (az egyensúly kedvéért: pszichoanalitikus is) csupán a nyilatkozatok szintjén ismeri szakterülete legfontosabb törekvéseit – különös elismerést érdemel. De nem hiányoznak Bánkiból a didaktikus képességek sem. Amennyire a bírálótíró, aki foglalkozása révén valamennyire tájékozott a viselkedéstudományokban, meg tudja ítélni, AZ AGY ÉVTIZEDÉBEN olvasója akkor is megértheti Bánki eszmefuttatásait, ha nem az orvosegyetem padjait koptatta. (Szellemi erőfeszítésre persze szüksége lesz, de ez aztán csakugyan nem takarítható meg az efféle emelt szintű felvilágosítás esetén.)

A könyv felépítése logikus és jól átgondolt, könnyen áttekinthető. Bánki lényeglátó képességéről is jeles, sőt kitűnő bizonyítvány állítható ki: mindaz, amit kiválasztott az agytudomány nehezen áttekinthető halmazából, csakugyan a legfontosabb, a leglényegesebb a teljesen vagy félig laikus olvasó számára.

Mindazonáltal nincs okunk rá, hogy elhallgassuk néhány fenntartásunkat. Az első Bánki beállítottságára vonatkozik – természetesen nem arra, hogy biológiai pszichiáter, hanem hogy hajlik az agykutatás egyoldalú apológiájára. Az agykutatás sokkal biztat, egyet-mást, nem is keveset be is váltott már az ígéreteiből, de annyit azért nem, mint amennyit túlzó hívei feltételeznek róla. (Ebben hasonlít a pszichoanalízisre és a szociálpszichiátriára, sőt talán az egész orvostudományra is.) Ehhez persze Bánkinak is a *Prinzip Hoffnung*hoz kell folyamodnia: könyve első fejezeteiben gyakran hangsúlyozza, hogy mennyi csodálatos eredményt fog majd az agykutatás a XXI. században létrehozni. Ez ugyan könnyen lehetséges, sőt valószínű, de bizonyosnak nem mondható – ugyan ki hitte volna a XX. század elején, hogy még nyolcvan-kilencven év múlva is emberek milliói

fognak majd daganatos betegségekben meghalni? –, és annál aggálytalanabban leírható, mert nem valószínű, hogy a jóslat elhibázása miatt Bánkit bárki is felelősségre vonhatná úgy 2095 táján.

Bánki eléggé figyelmen kívül hagyja azt is, hogy az agykutatás ma még minden eredménye ellenére amolyan „rendezetlen halmaz”, amelyből nemcsak a nagy elmélet hiányzik, hanem tulajdonképpen a középszintű teóriák is. Ez minden bizonyonnyal szükségszerű, tudományos elméletek felhalmozási szakaszában elkerülhetetlen, és nem lehetetlen – miként azt a tudománytörténet már sokszor átélte –, hogy az egyelőre ősködként gomolygó káoszról egy új Darwin, az agykutatás talán már szárnyait bontogató Einsteinje nagyszerű új építményként (ahogy azzal a nem euklideszi geometria megalapítójaként Bolyai János dicsekedett) *egy új világot hoz majd létre*.

Értelmes ember aligha tagadhatja például, hogy a szkizofréniának sok köze van az agy dopamin-anyagcseréjéhez, a depresszióknak pedig a szerotoninéhoz. De egyelőre még teljesen nyitott, hogy ezeknek (és más) biokémiai elváltozásoknak mekkora pontosan a klinikai és a normálpszichológiai fontosságuk, mennyire okai és mennyire csupán kísérői kisebb vagy nagyobb mértékben autonóm, pszichogenetikus módon létrejövő betegségeknek, pszichológiai jelenségeknek. Vagyis éppen az alapkérdések tisztázatlanok még.

Bánki stílusa folyamatosan és könnyen olvasható, de néhol – nyilván félreértett didaktikai szükségletek miatt – túlzottan szájbarágni igyekvő. Bánki ugyan jobban ír, mint az átlagos szakember, de nem éri el a magyarországi tudománynépszerűsítés olyan nagyjainak színvonalát, mint amilyen Benedek István, Czeizel Endre vagy Vekardi László. A szöveget kísérő rajzok általában informatívák és találók, de néha egy letűnt kor tudománynépszerűsítő szükségleteit próbálják „vicces” formában kielégíteni.

Bánki M. Csaba könyve azonban mindent egybevetve jelentős nyeresége a magyarországi magatartás-elméleti tudománynépszerűsítésnek, amelyet a gyorsan és megbízhatóan tájékozódni kívánók nagy haszonnal forgathatnak.

Harmat Pál

AZ ELREJTŐZÖTT PRÓFÉTA

Gershom Scholem: A kabbala helye az európai szellemtörténetben. Válogatott írások I–II

Fordította Bendl Júlia, Adamik Lajos, Berényi Gábor, Turán Tamás*

Atlantisz, 1995. 248 + 328 oldal, 995 Ft

1

Gershom Scholem 1973 tavaszán egy hosszú és különösképpen megvilágító interjút adott a *Sdemot* két (korábbi és akkori) főszerkesztőjének, Muki Tsurnak és Abraham Shapirának. A beszélgetésben az interjú készítői úgy adták fel Scholemnek a labdát, hogy az a válaszainak egész sorában összefüggést teremthessen élete, világhírű tudományos munkássága, politikai elközelései és – bár szemérmes és rejtett – prófétai elhivatottságérzése között. Az interjú végszava – s ezzel a kétkötetes válogatás zárómondata – így hangzik: „*Ha az emberiség valaha is megszűnik úgy érezni, hogy a világban létezik egy misztérium, egy titok, akkor elvesztünk. De nem hiszem, hogy valaha is eljutnánk ideig.*” (II. kötet, 316. o. Kiemelés tőlem – H. A.) Ezzel a végszóval az idős Scholem nem egyszerűen kulcsot adott művének értelmezői kezébe, hanem még ki is nyilatkoztatta egyfajta testamentumképpen, hogy lássák: milyen rugóra járt is az ő szigorú tudományának gépezete, vagy, pontosabban szólva, milyen szenvedély fűtötte a látszólag olyan szenvedélytelen, akkurátus, filológus felfedező mesterségét. De ez csak a zárómondata egy hosszú dialógusnak. Így nem sokkal korábban, a *kabbala* tanulmányozásáról folyik a szó. (Tudvalevő, hogy Scholem egyik legnagyobb, ha nem a legnagyobb *trouville*-a a *kabbala* és ezen belül a ZOHAR felfedezése a modern tudomány számára.) Az interjú egyik készítője megkérdezi Scholemet, mivel magyarázza, hogy a nem vallásos diákok komolyabban veszik a kabbala vallásos üzenetét, mint a vallásosak, s hogy ezek a világiak valamiféle „*égő szikra*” után ku-

* A kötet a Suhrkamp-válogatás magyar fordítása. Megtévésztő, hogy a kiadó nem törölte az interjú elején szereplő német lábjegyzetből, hogy a fordítás – héberből – Moshe Kohn munkája.

tatnak e régi írásokban. „Élő szikrát” is mondhatott volna, mivel Scholem válasza inkább így értelmezte a kérdést. Hogy mivel magyarázza a dolgot? „Ugyanazzal, mint azt, hogy ötven évet szenteltem a kabbala kutatásának. Nem tekintem magam világinak. Az én világiságom mindjárt a lényegnél elbukik, mégpedig azért, mert vallásos személy vagyok, Istenben való biztos hitem miatt... Az..., hogy a kabbalával nem úgy foglalkoztam, mint pusztán a történelem egyik fejezetével... abból ered, hogy úgy éreztem, a kabbalának van egy élő magva... Bizonyára valami ilyesféle ismeretlen motíválhatott a filológiai játszadozáson és komédiázáson túlmenően, aminek olyan mestere vagyok...” (II. k. 313. o. Kiemelés tőlem – H. Á.)

A nagy tudós tudományos csúcsteljesítményeit itt „játszadozásnak” vagy „komédiázásnak” titulálja. De az efféle játszadozás vagy komédiázás nem kevésbé komoly, mint az a fajta filológiai munkálkodás, melyet a kollégák elismerését is szem előtt tartva, lényegében kíváncsiságunk kielégítésének vágyától hajtva és a felfedezés örömét keresve művelünk. Kíváncsiság hajtja Scholemet is, ahogy megvan benne a filológiai játék öncélú szeretete is. Életének nagy ünnepnapjai közé tartoztak azok, mikor felfedezett egy-egy elveszettnek hitt régi kéziratot, és elmélyedhetett értelmezésükben. Írást silabizálni, szöveget interpretálni Scholem számára ünnep és kedvtelés. Ezt a kedvtelést azonban azért nevezheti komédiázásnak és játszadozásnak, mert a tudományos munkásság, legyen bár új világok feltárása vagy babramunka, Scholem számára mélyebb elkötelezettség, mi több, mélyebb szenvedély manifesztációja. Modern időköt élünk, s így a próféta a tudományt választotta álarcának. Hogy Kierkegaard szavait variáljam: Scholem „Isten kéme” a tudományban. A zsidó misztika tanulmányozásában eltöltött ötven esztendő eredménye, a scholemi mű „isten komédia”, szolgálat. Az egyik olvasat nem mond ellent a másiknak. Hiszen Scholem meggyőződése, hogy a szolgálatnak tudományra van szüksége.

Ez az egyik – bár korántsem az egyetlen – összeütközési pont Gershom Scholem és a modern judaisztika nagy alakja, Martin Buber között. Buber művében a „judaisztika” a vallásos szövegek és a vallásos tapasztalatok filozófiai formába való öntése. Ő is keresztül-

kasul ismer minden szöveget, melyről spekulál, de számára az a döntő, hogy spekulál. Scholem rá akarja bírni, hogy legalább lábjegyzetben jelölje meg, milyen forrásokra hivatkozik. Buber ennek nem látja szükségét – a vallás Buber számára nem tudomány.

Buber, többek között, ír a zsidó misztikáról is. De Scholem valóban egész életét a zsidó misztika és messianizmus tanulmányozásának szenteli. A BIBLIÁ-ról és a normatív judaizmusról, tehát a Törvényről, a halakáról kevés tanulmányra szól. (Egy nagyon szép ezek közül, A KINYILATKOZTATÁS ÉS A HAGYOMÁNY MINT VALLÁSI KATEGÓRIÁK A ZSIDÓSÁGBAN ebben a válogatásban is olvasható.) Scholem tehát egy a zsidó hagyományban marginálisnak tekintett vallásos áramlatot állít a központba. Még hozzá egy olyan áramlatot, mely a keresztény filozófia érdeklődését már a reneszánszban is felkeltette. Hiszen Pico della Mirandolától kezdve a zsidó kabbala a keresztény misztika és mágia egyik fontos forrásává és autoritásává vált. Scholemet a történet mindkét oldala érdekli, bár nem egyformán.

A keresztény kabbalaértelmezés kérdése Scholem számára hermeneutikai probléma, elsősorban a fordítás problémája. Azt kell kibányászni, hogy hogyan alakulnak át a gondolatok, a szimbólumok, ha kiszakítjuk őket hagyományos kontextusukból, és átültetjük őket egy más kultúra talajába. (Ebben a válogatásban A KABBALA HELYE AZ EURÓPAI SZELLEMTÖRTÉNETBEN című tanulmány foglalkozik legbővebben ezzel a hermeneutikai kérdéssel.)

A kabbala marginalizálása a zsidó vallásos hagyományban az *elfojtás* következménye. Scholem a pszichoanalitikus heverőjére fekteti a normatív-rabbinikus zsidóságot. (Különben Scholemnek mind a marxizmusról, mind a freudizmusról az a véleménye – röviden összefoglalva –, hogy Isten nélküli igazság nem létezik.) A pszichoanalitikus kérdezi a páciensről, hogy hogyan volt képes esztendeig a diaszpórában (szétszóródottságban, száműzetésben) fennmaradni. A páciens természetesen azt válaszolja, hogy a *haláka*, a Törvény tartotta egyedül életben. Azért maradt meg a zsidóság, mert a zsidó közösség tagjai betartották a törvény minden parancsát és előírását, és minuciózusan enged-

meskedtek mindegyiknek. Azonban Scholem a választ nem fogadja el. A törvényt egyedül nem tarthatta a zsidóságot életben. Egy népet csak a szellem tart életben.

Persze Scholem sosem állítja azt, hogy a normatív judaizmus, a *haláka*, híján volna a szellemnek általában. De a rabbinikus zsidóság szelleme etikai, morális. Egy felejthetetlenül szép tanulmányban állít például szobrot a zsidó jámborság három típusának, a *talmid hakammak*, a *caddiknak* és a *haszidnak*. De az erkölcsi szellem még nem spirituális, nem szimbolikus, nem világértelmező, nincs harmadik dimenziója. A *haláka* mögött, mondja Scholem, mindig ott rejtőzött (tudat alatt, talán?) a misztika, a messianizmus, hogy időnként a felszínre törve megújítsa a zsidó közösségeket. Még az ál-Messiásnak, Sabbatai Cvinek is volt szerinte efféle megújító szerepe. Itt van Scholemben egy hegelianus mozzanat – a vallás történetében a tagadás sosem egyértelmű, s egy új, megerősödött állításhoz, a hit megújulásához vezet. (Ez a véleménye a modern szekularizmusról és ateizmusról is – egy új vallásosság előkészítő stádiumainak tekinti őket.) Tévedés ne essék, Scholem nem azt akarja mondani, hogy az elfojtásra ne lett volna szükség ahhoz, hogy a zsidó nép életben maradjon. Nem, a kettő együtt, a messianizmus állandó jelenléte és ugyanennek a miszticizmusnak/messianizmusnak állandó kirekesztése a *halakát* követő zsidó közösségek nap mint napi életviteléből, és éppen ebben a *feszültségben* és *ellentmondásban*, tartotta életben a zsidóságot. (Ebben a válogatásban többek között két tanulmány foglalkozik ezzel – a valóban centrális – témával, A MESSIÁSESZME A ZSIDÓ HAGYOMÁNYBAN és A HAGYOMÁNY VÁLSÁGA A ZSIDÓ MESSIANIZMUSBAN.)

De ezzel a történet nem ért véget. Mert a modern világ kialakulása, a felvilágosodás a zsidóságot új választások elé állította. Az egyik az asszimiláció – erről később beszélek. A másik a vallás átalakításának/átalakíthatóságának, továbbá pluralizálásának a kérdése. Lehet-e a *halakával* belépni a modernitásba?

A zsidóság többsége eddig – ebben a kérdésben – leszavazott. Az ortodox rabbinikus zsidóság (az asszimilációtól függetlenül is) kisebbségben maradt. Ez persze nem bizonyítja, hogy a *haláka* és a modern életforma összeférhetetlenek lennének (vannak, akik

össze tudják a kettőt egyeztetni), de azt igen, hogy a zsidó valláshoz való tartozást nem lehet többé a normatív judaizmus törvényeinek betartásán mérni. Scholem maga sem tartotta be ezeket a törvényeket. Túlzottan érezte Buber haragos reakcióját az izraeli zsidóság többségének szekularizálódására. Neki ugyanis az volt a meggyőződése, hogy nincs olyan zsidó, aki valamiféle értelemben vallásos ne volna. „Válaszoltam neki – mondja az interjúban –, *mondván, nehezen érthető, hogy egy ember, mint Buber, honnan tudja, hol húzódik a határ a szent és a profán között. Hozzátettem, hogy én magam nem tudom meghúzni a határt.*” De ennyi persze nem elég a szellem fennmaradásához. A zsidó vallásnak meg kell újulnia. Ha a vallás nem újul meg, a nép sem újulhat meg. Izrael Állam Scholem számára a század nagy sikertörténete. De aggódik. Az állam fennmaradhat, és a zsidóság mégis elpusztulhat. Scholem számára, ismétlem, nincs vallástalan zsidó.

A zsidóság megújulása persze nem a „neológ” vagy „reform” zsidóságon keresztül vezet. A felhígított *haláka* nem ad hozzá semmit a szellemiséghez. És itt érkezünk el a misztikus hagyományhoz. Megújítani is csak a hagyományból lehet. Ha a misztikus/messianisztikus hagyományt felhozzuk a „tudat alól”, akkor az elnyomott tradíció a vallásos megújulás élő és éltető forrásává válhat. Scholem persze nem arra gondol, hogy az eljövendő generáció a ZOHAR-t fogja tanulmányozni, hanem azt mondja, hogy annak a szelleméből is fog táplálkozni. Utóvégre még kétezer esztendővel ezelőtt sokféle zsidó vallás volt – s az akkor még friss rabbinikus judaizmus csak egyike volt ezeknek.* Most megint úgy vetődik fel a kérdés – Scholem szerint –, mint kétezer esztendővel ezelőtt – hogy élünk vagy elpusztulunk. Scholem utolsó interjúja akaratlanul is eszembe juttatja Heidegger utolsó – a *Spiegel*nek adott – interjúját: „*Már csak egy új isten menthet meg ben-*

* Az a vita, hogy Jézus melyik irányzatot képviselte, bizonyára sosem fog véget érni. Most éppen azt olvasom az ÚJTESTAMENTUM világhírű kutatójától, David Flussertől (*Múlt és jövő, A SZERETET FORRADALMÁRA, Kőbányai János interjúja D. Flusserral*), hogy „*Jézus a rabbinikus zsidósághoz sokkal közelebb állt, és csak keveset vett át Qumrántól, azt is Keresztelő Jánoson keresztül.*”

nünket.” Scholem szerint már csak a régi isten megújodása menthet meg bennünket, de ő is, mint Heidegger, úgy gondolja, hogy *van* valami, amit „szent”-nek nevezhetünk, vagy „szimbolikus dimenzió”, s ennek jelenléte nélkül isten nem lesz újra honos közöttünk. „Emiatt – mondja Scholem – állok a kabbala oldalán, s emiatt utasítom el a technikát. A technika azt hiszi, hogy a szimbolikus dimenzió számítható a valóságból.”

Heidegger után megszoktuk, hogy a modern (rejtőzködő) prófétát a Gondolkodóban és a Költőben keressük. Bízást hozzátehetjük: a Tudósban is.

2

E két kötetnek én is pusztán olvasója vagyok, nem pedig szakértője.* Egy-egy tanulmányt olvasva szégyelltem is magamat tudatlanságomért. Így például én is azt hittem, hogy a Dávid-csillag (Dávid pajzsa) ugyanolyan hagyományos zsidó szimbólum, mint a menóra. Míg azután a DÁVID PAJZSA: EGY JELKÉP TÖRTÉNETE című pompás rekonstrukcióból ki nem derült (számomra), hogy az a hatszög, mely a kapernaumi zsinagógát díszíti, nem azért díszíti, mert zsidó szimbólum, hanem mert díszítőelem, ahogy a szvasztika is az, továbbá hogy mind az ötszög, mind a hatszög mágikus alakzatok, és hosszú ideig nemzetközies, s végül, hogy Corvin Mátyás 1476. évi budai bevonulása alkalmából a király elé vonuló zsidók vörös zászlajára mind a hatszög, mind az ötszög – a zsidó kalappal együtt – rá volt hímezve. Az is újság volt számomra, amit pedig tudhattam volna, ha nem a hagyomány magától értetődésével olvasom a BIBLIA szavait, hogy szó sincs arról, hogy alma lett volna a tudás fájának, azaz a „halál fájának” gyümölcse.

De a legnagyobb izgalomba a kabbala bonyolult szimbólum- és asszociációs rendszerének türelmes kibogozása hozott. Ha valamit értünk, akkor jobban tudjuk, hogy mit

* Turán Tamás személyes beszélgetésben megnyugtató, hogy Scholem tudományos reputációja ma is vitán felüli, s itéletét csak részletekben (például a ZOHAR szerzőségének kérdésében) bírálták felül. Miután a tudományban minden felfedezést gyorsan meghaladnak, ez önmagában hatalmas teljesítmény.

nem értünk. Mint két (különböző) angol nyelvű ZOHAR, továbbá Pico della Mirandola és egyes reneszánsz mágikus szövegek olvasója azt hittem, hogy értek a dologból valamit. Túlzott önbizalmamat gyorsan elvesztettem. De hát az igazság az, hogy a misztikusokat a szó úgynevezett „tudományos” értelmében úgysem lehet megérteni – a misztikus konstrukciókat, szövegeket az ember értelmezi, azaz gondolkodik róluk, velük, a segítségükkel. Van valami „titkuk”. Ezeket úgysem fedhetjük fel (ezért titkok), s ez akkor is így van, ha nem tapadnak hozzájuk mágikus elemek, ami pedig gyakran megtörténik.

Scholem tudósak tekintette önmagát. A misztika ismerete persze olyan tudomány, melyet filozófia nélkül nem lehet gyakorolni. A misztikus szövegek ugyanis filozófiai szövegek. Igaz, a filozófiában is, kevés kivétellel, marginálisak – s ez vonatkozik a keresztény misztikára is. (Hozzá kell még tennünk – s erről is beszél Scholem –, hogy a keresztény és zsidó misztika állandó párbeszédet folytatnak egymással.) A misztikával és a messianizmussal foglalkozó tanulmányok így mind filozófiai tanulmányok is – nekünk, filozófusoknak, Scholem egy gondolattal teli mély kutat fedezett fel. Walter Benjamintól, Rosenzweigen keresztül Jacques Derridáig már sokan merítettek belőle. Marad bőven számunkra is.

Két tanulmányra szeretném leginkább felhívni – filozófiai szempontból – a figyelmet. Az egyik a SZÍNEK ÉS SZIMBOLIKÁJUK A ZSIDÓ HAGYOMÁNYBAN ÉS MISZTIKÁBAN, a másik az ISTEN NEVE ÉS A KABBALA NYELVELMÉLETE.

A filozófia, legalábbis annak metafizikai hagyománya, színben szegény. Vonatkozási rendszere a fény/árnyék, a világosság/sötétség, a geometriai formák, a számok. A „lét” és „nemlét” éppen olyan színtelenek, mint az egy és a sok, a rész és az egész stb. A mindenség teremtőjét vagy az Egyet viszont sokszor gondolják el a nap analógiájára – mint a Legfőbb Fényt. De a zsidó BIBLIA ismeri a színmisztikát. Isten az özönvíz után szivárvánnyal pecsételi meg az emberrel és minden más élőlényel kötött szövetséget. A Sinai-hegyen Isten vörös tüzet, fekete tüzet, zöld tüzet és fehér tüzet mutatott Mózesnek. Scholemtól tudjuk, hogy a görög-római kultúrában felnőtt Philon és Josephus ezt a teozofi-

kus passzust úgy értelmezi, mint a négy „elem” (föld, víz, levegő, tűz) allegóriáját.

A keresztény kultúrában azután a szín otthonra talál – a festészetben. A festészet alkotja meg – a metafizika helyett – a színek filozófiáját. A zsidó kultúra számára ez az út nem állt nyitva – a színek filozófiáját itt a misztika teremti meg azokban a spekulációkban, melyekben Isten rejtett természetét, tiz emanációját, azaz a szefirák tartományát fürkészik. Az én-szof, a rejtett, végtelen, névtelen, leírhatatlan Isten teljességgel transzcendens. De amikor a ZOHAR a „beresit”-et (a BIBLIA első szavát) magyarázza, és az isteni akaratot (lángot) még színtelennek írja le, úgy folytatja a teremtés történetét, hogy a láng belsejében forrás fakadt, „melyből színek áradtak ki mindenre, ami alatt rejtőzött az én-szof titokzatos rejtettségében”. (I. 223.) A színszimbolika egyik legérdekesebb elméletét Scholem Josef Gikatilának tulajdonítja. Nála minden szefirának más színe van – a legfelső, mint mindig, tiszta fehér. Ami különösen érdekes, hogy a Kegyelem szefirája zöld – a természet zöld, mert a kegyelem a természet forrása. A kilencedik szefira a szívárvány minden színében tündököl, a tizedik tiszta kék – ez Izrael metafizikai megtestesítése.

A tanulmány gazdag a részletekben. Ezekből csak egyet említek. Scholem választ keres arra a kérdésre, hogy miért foglalt el a misztika számos klasszikus szövegében az ezüstszín magasabb helyet, mint az aranszín. Bár ha elgondolkozunk az ügyön, inkább ezt kellene a „természetesebb” hierarchiának tekinteni. Hiszen a keresztény kultúrában ugyanúgy, mint a zsidóban, a fehér az abszolút tisztaság és ártatlanság színe. Természetesnek tűnik hát, hogy az ezüstszín, mely közel áll az abszolút tisztaság szimbólumához, előkelőbb helyet foglaljon el a színek hierarchiájában, mint az arany, melybe már belekeveredett a „sötétség” valamilyen árnyalata. Ebben az esetben bizonyára a realitás (az arany nagyobb értéke) és az aranycsinálás mágikus gyakorlata cserélte meg a rangsort a színek világában.

A nyelvmsztika fontosságban messze megelőzi a színmisztikát – hiszen a zsidó kinyilatkoztatás akusztikai folyamat. Isten szava persze nem „nyelv”, de az ember a nyelv közegében fogja fel. A nyelvmsztika – többek

között – az ember nyelvéből akarja megérteni a kinyilatkoztatás nyelvét. A nyelv szimbolikus dimenzióját nevezi Scholem „a nyelv belső oldalának” – ez az a dimenzió, melyben a nyelv a nem közölhető dolgok közlését szolgálja.

Scholem a zsidó nyelvmsztika számos döntő elemét vizsgálja. A legfőbb ezek közül magába foglalja az Isten nevéhez fűződő spekulációkat. Majd az írás és nyelv misztikus viszonyáról szól – a betűről, mint a „világírás” alapeleméről, a nyelvről, mint a mozgás elméletéről, a rejtett ősi Tóráról, mely megelőzi a beszédet, az ősi paradicsomi nyelvről, melyet Babel tornya építéskor elvesztettünk. Beszél továbbá Abraham Abulafia „ősnyelv”-elméletéről, a nyelv mágikus értelmezéséről és használatáról, és még sok minden másról. És itt is, ebben a bonyolult teoretikus írásban is végül visszajutunk oda, ahonnan elindultunk, a jelenkorba. „A nyelv kimondhatósága, vallották a kabbalisták, a benne jelen lévő névnek köszönhető. Milyen rangja lesz annak a nyelvnek, melyből Isten visszavonult? Ezt a kérdést kell föltenniük azoknak, akik a világ immanenciájából még kihallani vélék a teremtés eltűnt szavának visszhangját.” Erre a kérdésre Scholem szerint napjainkban csak a Költők tudnak válaszolni. A Tudós ugyanúgy, mint a Gondolkodó, a Költőben látja azt az erőt, mely fenntartja a „szentséget” a profán világban, mert a Költőnek (még) hite van a nyelvben és annak „abszolút mivoltában”. (II. 158–159.)

3

A tizenöt éves Gershom Scholem egy napon azt mondta asszimiláns német zsidó apjának: „Azt hiszem, én zsidó akarok lenni.” Ez a gesztus az, amit Kierkegaard nyelvén egzisztenciális választásnak nevezünk. A tizenöt esztendőes Scholem nem azt mondta, hogy a zsidóságot választja, hanem hogy önmagát, mint zsidót választja. S miután így választott, fel kellett tennie magának a kérdést – hogyan válhatok azzá, ami vagyok, amivé választottam magamat, vagyis zsidóvá? Ez nem volt könnyen megválaszolható kérdés. Scholem akkor már cionista volt, de mégis úgy érezte, hogy a cionista mozgalomban való részvétel magában véve nem az a tevékenység vagy el-

kötelezettség, amin keresztül ő, Gershom Scholem, zsidóvá válhat. Így hát hébert kezdett tanulni, majd a TALMUD-ot tanulmányozta, mert ösztöne azt diktálta, hogy elsősorban a zsidó szellemiség, a zsidó hagyomány elsajátítása az, amit számára a „zsidóvá válás” jelent. Gershom Scholem valóban azzá vált, aminek választotta magát – ennyiben élete egyike a legmagasabb rendű sikertörténeteknek.

Ennek a sikertörténetnek van azonban egy bökkenője. Scholem nemcsak önmagát választotta, hanem egyúttal valami ellen is választotta önmagát. Nemcsak azzá vált, amivé választotta magát, hanem valami ellenére vált azzá, amivé választotta magát. Választásait nemcsak általánosítja, hanem abszolutizálja is. Nem pusztán azt mondja: bárki választhatja zsidónak önmagát, bárki lehet zsidóvá úgy, ahogy én, hanem egyúttal azt is mondja: mindenki, aki másnak választja magát, rosszul választ, mindenki, aki (lényegében) másként válik zsidóvá, helytelen úton keresi önmagát. Scholem számára a zsidóság fölelenségei az asszimiláció, a kettős identitás és a vallástalanság. Ez a három „tévút” néha összefut, máshol azonban különböző irányokba vezet.

Scholem az asszimiláció három fajtáját különbözteti meg. Az első típus a zsidóknak egy másik néphez (például a némethez) való asszimilációja, a másik a zsidóknak az „emberiséghez” való asszimilációja, a harmadik a zsidó népnek az a törekvése, hogy olyan legyen, mint a többi nép.

Scholemnek természetesen igaza van abban, hogy más népekhez való asszimilálódás nem lehet egy nép választása, mivel ez az öngyilkosság választása. De az egyes zsidó számára egy másik népben való teljes feloldódás legitim választás. Ezt azonban Scholem csak formálisan ismeri el. Az asszimilálódó individuumban alapjában a zsidóság áruelőjének tekintik, s meg van győződve róla, hogy az asszimilációs kísérletek majdnem mindig bukásra vannak ítélve. Az az apa, aki ellen gyermekkorában lázadt, élete végéig az asszimiláns zsidó prototípusa marad a szemében. Az asszimiláció második típusát Scholem sokkal nagyobb rokonszenvvel nézi, már csak azért is, mert három fivére közül egyetlen szeretett bátyja trockistaként pusztult el egy náci in-

ternálótáborban. Az emberiség ügyét a nép ügye fölé helyezni ugyan ártalmas oktondiság, és sehova sem vezet, de legalább nem pusztán a karrier vágya motiválja. – A cionista asszimilacionizmus furcsa fogalomnak tűnik, hiszen a cionista mozgalom mindig el-lensége volt az asszimilációnak. De – és itt kapcsolódik Scholem polémiájához a vallásos motívum – nincs teljesen szekuláris zsidóság. „*Ha még szeretnénk is olyan nemzet lenni, mint az összes többi, akkor sem fog sikerülni. Ha pedig mégis sikerül – akkor végünk van*” – mondja többek között a már sokat idézett interjúban. Meggondolkoztató, hogy az „*olyanok legyünk, mint a többi nép*” programjának előkelő története van. Hiszen először Izrael vénei mondták Sámuelnek, hogy adjon nekik királyt, ahogy az minden népnél szokásos. Ha ezt a kívánságot Isten nem teljesíti, nincs Dávid király – aki nemcsak a zsidó történelemnek, hanem az egész zsidó messianisztikus hagyománynak is középponti szimbolikus alakja. De hát a modern történelem, igaza van Scholemnek, nem szakrális történelem, s így abban is van igazság, hogy a zsidóság pusztán történelmi sikon nem indokolhatja meg létét.

Ez a probléma már átvezet a kettős identitás kérdésébe. Az egy időben divatos izraeli vita, hogy „*mik vagyunk mi elsősorban, zsidók vagy izraeliek*”, Scholemnél semmiféle megértésre nem talál. Számára már eleve rossz a kérdésfeltevés – természetesen zsidók vagyunk, és pont. Ugyanígy értelmetlennek, veszélyesnek, mi több, pusztán öncsalásnak tekint minden másfajta kettős identitást. Merevsége már-már a fundamentalizmus határát súrolja. Valaki vagy ez, vagy az – harmadik eset pedig lényegében nincs.

A kettős identitás választását, mint amilyen például a német zsidó vagy a magyar zsidó, Scholem az asszimiláció esetei közé sorolja. Egyaránt asszimiláns szerinte az, aki letagadva zsidóságát németnek vallja magát, és az, aki német zsidónak vallja magát. Valójában azonban két teljesen más opcióról van szó. Van olyan jellegű asszimiláció, mely egyúttal disszimilációval jár. Ebben az esetben az ember önként vagy a többségi nemzet által gyakorolt asszimilációs nyomás hatására eltagadja származását, elfeledi eredeti nyelvét és kultúráját. Van azonban olyan jellegű asszimiláció is, amely nem követeli meg a

disszímilációt. A „magyar zsidó” például száz százalékig magyar és száz százalékig zsidó. Azok, akik anélkül asszimilálódnak, hogy disszímilálódnának (a multikulturalizmus divatos nyelvezete ma ebben az esetben nem asszimilációról, hanem „integrációról” beszél), nem állíthatók választás elé. Választás elé állításuk erőszak, emberi integritásuk sérelme. S bár senki sem tagadhatja ép ésszel, hogy a német zsidók katasztrófája kérdőjelet tett ki a kettős identitás sikeressége mellé, semmiképpen sem tett ki kérdőjelet az efféle választás mint zsidó választás legitimitása mellé. (Természetesen, mint már mondtam, a teljes asszimiláció is legitim választás, de nem zsidó, hanem individuális választás.)

Ebben a válogatásban három tanulmány foglalkozik a zsidók és németek viszonyával (ZSIDÓK ÉS NÉMETEK, ELLENVÉLEMÉNY A NÉMET-ZSIDÓ PÁRBESZÉD MÍTOSZA ÜGYÉBEN, MÉG EGYSZER: A NÉMET-ZSIDÓ PÁRBESZÉDRŐL). A dolgokat kissé leegyszerűsítve úgy lehetne Scholem gondolatait összefoglalni, hogy a német-zsidó párbeszéd sosem létezett, hogy az effajta dialógus pusztán az elnémetesedett zsidók mítosza, hogy németek és zsidók között egyedül a zsidók akartak hidat verni. Hannah Arendt hasonló gondolatokat fogalmazott meg. Ő is, mint Walter Benjamin is, a német zsidókat a németiséghez fűző viszonzatlan szerelemről beszélt. Ebben sok az igazság.

Ha a dialógust úgy értelmezzük, ahogy Scholem értelmezte, tudniillik, hogy mindkét kultúra a másik kultúráját komolyan veszi, és tanul tőle, akkor valóban nem lehet német-zsidó dialógusról beszélni. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a zsidók saját kultúrájukat akkoriban többnyire provinciálisnak, primitívnek és „középkorinak” tekintették. Aki „Isten halálának” korszakában asszimilálódik, nem igényli azt, hogy alapvetően vallási kultúráját a felvilágosodott modern befogadó fél az övével egyenértékűnek vagy egyáltalában bármilyen módon értékesnek tekintse. Kétségtelen, hogy a német zsidók asszimilációja különösen nagy arányszámban termelt ki lelki beteget, öngyűlölőket. Az is igaz, hogy a zsidókat többnyire „annak ellenére” fogadták be, hogy zsidók. Hannah Arendt szerint a zsidóknak csak a párialét és a parvenüség között volt választásuk. De az igazság torzít is.

Ahol a holocaust sötétsége vetíti vissza árnyékát az előtörténetre, nehéz a keserű kritikussal vitába szállni. Nem is mindig kell. Hiszen Scholem is tudja – ahogy írja is –, hogy a saját kultúrájuknak hátat fordító zsidók – mint egyedek – sokat profitáltak a német kultúrával való azonosulásból. Vannak olyan történetek, melyeket manapság más szemmel nézünk. A XIX. század második felének „progresszió”-fanatizmusát például ma már nem osztjuk. De a zsidó-német párbeszéd mítosza mégis akkor keletkezett, amikor a német kultúra volt a „progresszió” megtestesítése. Nehéz az ehhez való asszimilációt elsősorban alkalmazkodásként, nem pedig egyúttal a növekedés lehetőségének kihasználásaként leírni. Singer Lengyelországban játszódó történeteiben is tetten érhetjük ezt a kettősséget. – S van még egy tényező, amit figyelembe kellene vennünk. Keresztény írók egész sora foglalkozott behatóan ugyanebben az időben a zsidó kultúrával. Igaz, Pál apostol vagy Ágoston nem tartozik a német kultúrához, s az is igaz, hogy a német és a keresztény kultúra nem azonosítható egymással. De nagyon sokan eme keresztény tudósok közül németül írtak, s ha nem a német kultúráról írtak is, mégiscsak oda tartoztak, s arról a partról „verték hidat”.

Ma már mindez a múlté. Német zsidóság nincs többé, kelet-európai zsidóság is alig. De éppen most, közelebről a közelmúltban, a posztmodern gondolkodás sodrásában fedezték fel a zsidó kultúra hagyományát. Ha szabad így kifejezmem magam, minden jó házból való filozófusnak legalább egyszer idéznie kell a *kabbalát* vagy egy történetet az AGGADÁ-ból. De – szeretjük, nem szeretjük – manapság a komoly elmélyülést is a divat hordozza a hátán.

Hogy rendelkezésünkre állnak a szövegek, és hogy meg tudjuk tenni az első lépéseket egy új kincseshánya – az interpretandum – legfelső kamrájában, azt mindenkélett Gershom Scholemnek köszönhetjük, aki e bányák mélyébe hatolt, amikor ezt még rajta kívül senki nem tette, s aki azt a jó hírt hozta, hogy lakozik ott egy titok, melyet megfejtteni ugyan nem tudunk, de melynek megfejtésén időtlen időnkig fogunk még gondolkodni. Ha magunk is úgy akarjuk.

Heller Ágnes

Orbán Ottó

PÓR JUDIT HALÁLÁRA

Megpróbálok a versbe menekülni... *enyhülne a bús kín,*
írná helyemben valamelyik ódon
orosz kedvenced, a göndör eszű Puskin
vagy a fess Lermontov, a jól bevált múlt századi módon...

Nem, ez így nem megy... Toronydaru horgáról leszakadt teher,
súlyosabb annál, amennyit a szív meg a váll bír:
alázuhan, s a földbe belever
a váratlan halálhír.

Tegnap még beszélünk, s ma már rádfagy halotti inged...
Némán ácsorgunk, nyeljük a könnyeinket;
s körben ahány helyi háború, annyi őrült Utolsó Ítélet...

Ha szólnék is hozzád, hiába. A halálban
nincs semmi más, csak a halál van.
Eszembe jutsz, rohadtul fáj – addig, ameddig, örök az élet!